

KIRIM TATARLARI

ALAN FISHER

SELENGE

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Rusya ve Sovyetler Birliği'ndeki tarihi araştırmalarda, yüzü aşkın gayr-ı Rus millet, tarihlerinin ve kültürlerinin hak ettiğinden daha az ilgi görürler. Ayrıca bu tür genel eserler, Rusların başka millet ve ülkeleri fethini, Çarlık ve Sovyetler hâkimiyeti altındaki etkin azınlıkların genişlemesi ve idaresi, Asyalı ve diğer Slav olmayan gruplara Ruslarla Batı Avrupa'nın fikir ve müesseselerinin intikalinde Rusya'nın rolü ve değişik etnik millet ve kültürlerin karışım potası olarak Rusya'nın karakteri gibi önemli konulara sadece sathi bir önem verme eğilimindedir.

Kırım Tatarları, Sovyetler Birliği'ndeki gayr-ı Rus milletlerin tarihini ve gelişmesini ele alan bir inceleme serisinin ilkidir. Özellikle bu halkın incelenmesi Sovyet liderlerinin çok milletli bir toplum yaratma denemelerinde karşılaştıkları problemleri canlı olarak gösterdiğinden, elinizdeki kitabın konusu böyle bir serinin başlangıcı için en uygun olanıdır. Volga Alınanlarının haricinde S.S.C.B.'ni meydana getiren milletler içinde Kırım Tatarları, muhtar bölge hakkı verildikten sonra bu hakları süresiz olarak geri alman tek topluluktur.

Burada incelenen problemlerin bu serinin diğer kitaplarında incelenen paralelleri vardır. Sovyetler Birliği'nin hızlı bir endüstrileşmeye girişinden beri ekonomik -gelişme ve politik kontrol talepleri, Sovyetler Birliği'nin etnografik coğrafyasında değişiklikler yapmış ve birçok milli muhtar bölgede Kırım'daki kadar acil durumlar yaratmışlardır. Birçok milli grup göçmen olarak gelen Büyük Ruslar, Ukraynalılar ve diğerleri tarafından azınlığa düşürülmüşler ve poli-

tika sahnesinden itilmişlerdir. Halkların bu yer değiştirmesi ve bunun sonuçları sadece Sovyet federal çözümünün işlerliği hakkında şüphe yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Kremlin yöneticilerinin başına dert olan gayri memnun mahallî milliyetçilik hareketleri de yaratmıştır.

Fakat şimdi yeni bir durum ortaya çıkmaktadır. Hâkim zümre olan Slavlarla gayr-ı Rus milletler arasındaki doğum artışı farkı et-nografik dengeyi giderek gayr-ı Rus milletlerin lehine doğru değiştirmektedir. Büyük bir ihtimalle çok yakın bir gelecekte Büyük Rus-lar diğer milletler tarafından azınlığa düşürüleceklerdir.

Bu gelişme dinamiğinin neticesi olarak gayr-ı Rus milletlerin geçmişinin ve bugünün incelenmesi çok önemlidir. Bu, gelecek açısından da yol göstericidir. Böylece, bu ve bunu takip edecek diğer incelemeler Batılı okuyucuların Sovyet gerçeğinin karmaşıklığını daha iyi anlamasını sağlayacaklardır. Diğer önemli milliyetler hakkında da - ki toplamı on yedi olacaktır, - incelemeler hazırlanmaktadır. Bunlara Sovyet Orta Asya'sının, Kafkasların, Baltık bölgesinin ve Ukrayna'nın belli başlı milletlerinin yanı sıra Yahudiler ve Kırım Tatarları gibi özel gruplar dâhildir. Her kitap, belli bir milli grubu hem Çarlık ve Sovyet devirlerindeki tarihi, hem de Sovyet Federasyonundaki yerini tespit ve Sovyet toplumunun gelişmesine yaptığı tesir yönünden incelemektedir.

Wayne S. Vucinich, editör Hoover Enstitüsü

GİRİŞ

Kırım Tatarları, bugün gurbette yaşayan bir millettir. Kırım yarımadasındaki yurtlarına dönüş hakları tanınmadığı için SSCB, Türkiye Cumhuriyeti ve Batı dünyasına dağılmış topluluklar hâlinde yaşamaktadırlar. Aynı felâketlere uğramış diğer milletler gibi (akla Ya-hudiler geliyor), Tatarların milli hüviyet ve millî yurt iddiaları tarihi, kültürel ve lisan temellerine dayanmaktadır.

Kırım'a ilk defa on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda gelen Kırım Tatarları kısa zamanda mevcut politik ve kültürel müessesele-rin yerine kendilerininkini koymuşlar; on beşinci yüzyılın ortasında ilk devletlerini kurmuşlardır. Bu tarihten 1783 yılında yarımadanın Ruslar tarafından ilhakına kadar Kırım Tatarları Giray hanedanlarının hâkimiyetinde Kırım Hanlığı denen devletlerinde yaşamışlardır. 1783'den 1918'e kadar Tatarlar Rusya imparatorluğunda çarların tebaası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Çarlık devrinde Tatarlar yavaş yavaş bölgeye gelen Slav göçmenler, idareciler ve toprak sahipleri tarafından yurtlarından edilmişlerdir. Rus idarecilerinin Tatar kültürünü ve hüviyetini ortadan kaldırıp, onları Rus toplumu içinde eritmek için elbirliğiyle yaptıkları gayretlere rağmen, Tatarlar millî varlıklarını muhafaza etmeye muvaffak olmuşlardı. Çarlık sisteminin yıkılmasıyla Tatarlar geçici olarak kendi devletlerini ve bağımsız topluluklarını kurmayı başardılar. Fakat Bolşevik gücünün gelişi gayretlerine olmasa bile başarılarına son verdi.

1920'den beri Kırım Tatarları bir felaketten bir diğerine mâruz kalmışlardır; toprakların kamulaştırılması ve bunun neticesinde kıtlıklar, 1928'le 1939 arasında politik ve kültürel üst tabakanın ortadan kaldırılması, 1941'le 1944 arasında savaşın ve işgalin getirdiği tahribat ve en sonunda SSCB'nin bugün de yaşadıkları ücra bölgelerine topyekun sürülmeleri. Fakat bütün bu zorluklara rağmen Tatar toplumunda gelişmeler olmuştur. Bu gelişmeler, Tatarların problemlerinin adil çözümü olarak gördükleri hususlarda mücadele için eşi olmayan bir cesarete sahip olduklarını göstermektedir. Millî varlıklarının inkârının sorumlusu olan Sovyet otoritelerine uyguladıkları baskıyla 1944'de Tatarlara yöneltilen ithamlar geri alınmış ve millet olarak "rehabilite" edilmişlerdir. Fakat uğradıkları cezalandırma ortadan kaldırılmadığı için bu rehabilitasyon hiçbir mânâ ifade etmemektedir. Yurtlarını dönememektedirler.[1] Millî ve kültürel hakları iade edilmemekte ve bu hakları elde etmek için

yaptıkları mücadele bugün de sürmektedir.

Bu kitapta belirtilmek istenen iki ana gaye vardır. Birincisi, Kırım'a ilk gelişlerinden bugüne kadar Kırım Tatarlarının tarihi hakkında hiçbir dilde yazılı belge yoktur. Bu kitapta Kırım Tatarlarının tarihinin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatlarını da içine alan kısa bir özetini veriyorum. Bu özet Tatarca ve Türkçe olduğu kadar önemli Doğu Avrupa dillerindeki birinci ve ikinci elden kaynaklara dayanmaktadır.

İkincisi, Kırım Tatarlarının bugün karşı karşıya oldukları en önemli problem, Rus ve birçok Batılı gözlemcinin Türk dünyasında Kırım Tatarları Birliği'nin mevcudiyetini inkâr etmeleridir. Sovyet tarihçileri, hanlığı ve tarihini bilmezden gelmektedirler. Sovyet ve Batılı yazarlar 1944'de Tatarlara yöneltilen suçlamaları doğru olarak kabul etmekte ve aynı suçlamaların 1967'de geri alınmasından bihaber bulunmakta veya bihaber gözükmektedirler. Bu kitapta tarihi açıdan bu durumun yanlışlığını göstermeye çalıştım.

Bu kitabın hazırlanışı esnasına yüklendiğim birçok şahsi ve akademik borç için teşekkür etmek isterim. Bu proje için gerekli olan araştırmalar Stanford Üniversitesi Hoover Enstitüsü'nün sağladığı mâlî destekle mümkün olmuştur. Uyguladığım tarihi metodolojide gösterebildiğim kabiliyeti on sene önce Columbia Üniversitesi'nde hocam olan Profesör Marc Raeff ve Tibor Halasi-Kun'a borçluyum. Beni Sovyet politik sistemi ve polis mekanizması hakkındaki bilgilerinden faydalandırdıkları, el yazması halindeyken kitabın bir kısmını okudukları ve tavsiyelerde bulundukları için meslektaşlarım Robert Slusser ve William O. Mc Cagg. Jr.'a teşekkür etmek isterim. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi idarecilerinden Turgut Işıksal Bey, Tatarları incelememde çok önemli olan Türk arşivlerinden bana senelerce bilgi sağlamıştır. İstanbul'daki Kırım Tatar Millî Merkezi'nden Müstecip Ülküsal Bey'e bana birçok bilgi ve bulunması çok zor olan Tatar yayınlarını verdiği için teşekkür etmek isterim. Melisa Devera-ux, hazırlanmasının kritik dönemlerinde kitabın el yazmasının değişik millî sınırlardan geçişinde kuryelik yapmıştır. İlk baskısının hazırlanmasında muazzam yardımı dokunan karım Carolt ve geçen sene çalışma programıma tahammül eden çocuklanm Elizabeth, Christy ve Garrett kendilerine edebileceğimden daha fazla teşekkürü hak etmişlerdir. .

East Lansing, Michigan Alan W Fisher

1

Kitap Rusya’nın dağıtılmasından önce yazıldığı için bu kayıt doğrudur, (ed.)

TEŞEKKÜR

Evvelce yayınlanmış olan aşağıdaki malzemenin tekrar yayınlanmasına müsaade edildiği için şükranlarımı ifade etmek isterim:

Aleksei Kosterin'in cenaze töreninde Pyotr Grigorenko'nun konuşmasından iktibas. George Saunders tarafından "Samizdat: Sovyet Muhalefetinden Sesler" olarak Nomad Press'te yayınlanmıştır. 1974 tarihli telif hakkı Anchor Vakfına aittir, müsaade alınarak basılmıştır.

A.D. Sakharov'un "Sakharov Konuşuyor" adlı kitabında 95. sayfasından iktibas. Telif hakkı 1974 tarihlidir. Alfred A. Knopf, Inc'ın müsaadesiyle basılmıştır.

"Günümüz Olayları Tarihçesi"nin İngilizce baskısının 11-28 no darından sayısız iktibaslar. Uluslararası Af Örgütü'nün müsaadesiyle basılmıştır.

"Sansür indeksi 1-1974" de Writers and Scholars International Ltd. Londra tarafından yayınlanan Cengiz Dağcı'nın romanından Osman Türkay tarafından yapılan tercümesinden iktibas. Müsaade alınarak basılmıştır.

Peters Reddaway'in 1972 telif hakkı tarihli "Sansürsüz Rusya" kitabının 249., 253., 254 - 55. ve 258 - 59'ncu sayfalarından iktibaslar. Me Graw - Hill Book Company'nin müsaadesiyle basılmıştır.

Abraham Brumberg'in 1970 telif hakkı tarihli "Adaletin Peşinde: Sovyetler Birliği'nde Günümüzde Protesto ve Muhalefet" kitabının 208 - 13'ncü sayfalanndan iktibaslar. Praeger Publishers, Inc'in ve British Commonwealth'de Phaidon Pres Ltd'in müsaadesiyle basılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM KIRIM TATAR HANLIĞI

1. KIRIM TATAR HANLIĞININ MENŞEİ

Kırım tarihini anlatan pek çok yazıdaki kendinden emin tutuma rağmen, Kırım Tatarlarının menşei birçok milletinki gibi karanlıklar içindedir. Tarihçiler arasında şayet "Kırım Tatarı"nın ne olduğu hakkında genel bir anlaşmaya vanlabilseydi, bu menşei bulmak çok daha kolay olabilirdi. Menşeleri sorunu 1440'larda Hacı Giray Han'ın liderliğinde ortaya çıkan Kırım Hanlığı'ndan da evveline uzanmaktadır. Bu hanlığın varlığı, Asya ve Avrupa tarihi kaynaklarınca tevsik edilmektedir. Yeni hanlığın ahalisini meydana getiren insanlar kimlerdi? O devirlerdeki kaynakların güvenilmezliği bu soruların cevaplarını zorlaştırmaktadır.

Kırım Yarımadası, Karadeniz sahilinin kuzeyindeki dağlık şeritle ikiye bölünmüştür. Hacı Giray devrinde sahil boyunca Doğu Avrupa standartlarına göre oldukça büyük olan Kaffa (Kefe), Yevpato-ria (Gözleve) ve Tana (Azov, Azak) gibi şehirler vardı. Sakinlerinin çoğunluğu Yunanlı, Ermeni ve Yahudi olmakla beraber politik ve ekonomik hayata hakim oldukça büyük İtalyan ve Frank azınlıkları da vardı. O devrin seyyahlarının ve tüccarlarının ifadelerine göre bu şehirler kamu binaları, pazar yerleri, limanları ve kalabalık mahalleleri ile canlı birer yerleşim merkeziydiler. Şehirlerin mimari stili güzel olmaktan ziyade kullanışlıydı. İtalyan ve Frank şehirleriyle kâbil-i kıyas olmamakla beraber, Doğudan ve Batıdan gelen ziyaretçiler bu şehirlerin Avrupai karakterini inkâr edemezlerdi.

Dağların kuzeyindeki topraklar, çoğunluğu Müslüman olan ve çeşitli Türk lehçeleriyle konuşan göçebe kabilelerle meskundu. Bu kabileler, yüzyıllar boyunca sürekli olarak Karadeniz'in kuzeyindeki sahadan Doğu Avrupa'yı tedirgin edici olmuş, mevcut mahalli politik ve ekonomik müesseseleri ya yıkmış ya da ciddi şekilde tahrip etmişlerdir.

On üçüncü yüzyılın ortalarında Altın Ordu'nun kurucusu Batu Han'ın ordularının istilası esnasında bu göçebe Türkler evvelden gelip yerleşmiş Slav ve İtalyan halka karşı politik üstünlük sağlamışlardı.[1] 1220'lerde Batu'nun

istilasından hemen önce Slav kaynakları, Güney Kırım’daki Sudak ve Korsun şehirlerinin kendilerini göçebe akm-lanna karşı korumak için Poloveslere [Kıpçaklara] vergi ödediklerini kaydetmektedirler. Sudak, ilk önce 1223’deki Kalka savaşından sonra Tatarlar, hemen akabinde de Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin’in gönderdiği bir ordu tarafından yerle bir edilmişti. Bu son saldırıyı takip eden yıllarda çoğunluğu Anadolu’dan gelen Selçuk ve Oğuz Türk-leri Kuzey Kırım düzlüklerine yerleşmeye başladılar.[1] [2]

Türk kaynakları on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Altın Ordu hanı Berke’nin teşvikiyle birçok Selçuklu Türkünün Kırım’a yerleştiklerini açıkça belirtmektedirler. Osmanlı tarihçisi Müneccimba-şı’na göre Selçuklu sultanının dört kızından biri Berke Han’la evlenmiştir. Seyid Lokman’m Osmanlı tarihine göre bu Selçuklu Hatun’un oğlu Izzeddin’e Berke Han tarafından Solhat ve Sudak şehirleriyle havalisi verilmiş, o da buralara iskan etmek üzere Anadolu Türklerini getirmiştir. On üçüncü yüzyılın sonlarında buralara gelen Arap seyyahları, Sudak halkının çoğunluğunun Türk olduğunu bildirmektedirler.[3]

Kırım içlerine ve kıyıda Sudak’a yerleşme, başlangıçta Kırım yarımadasının güney sahillerindeki Frank ve Slav halka herhangi bir müdahale olmaksızın gelişti. Fakat on üçüncü yüzyılın sonunda Altın Ordu’nun Kırım ve Bozkır eyaleti valisi Emir Nogay, Kırım’ın güneydoğu sahilindeki Cenevizliler bunu kabul etmeyince şehre saldırıp yağma etti. Kuzeydeki Türkler ile güneydeki Hıristiyanlar arasındaki münasebetler açıkça yeni bir safhaya giriyordu.[4]

Bu saldırının sonucu olarak Cenevizliler hemen Tatarların vergi toplama hakkını kabul ettiler. Böylece bütün bölgede Tatar siyasi otoritesi kısmen kabul edilmiş oldu. Bunu Türklerin Karadeniz sahiline yerleşmesi takip etti. Bu tarihten sonra Kefe ve Sudak halkı arasında Tatar isimlerine rastlanmaya başlanıldı.

On dördüncü yüzyılda ve on beşinci yüzyılın başlarında Volga kıyısındaki Saray şehrinde hüküm süren Tatar hanları, kendilerini Kırım’ın hakimi olarak gördüler. Bu iddialarını da Kırım ve bozkır eyaletine valiler tayin ederek ispatladılar. Valilik merkezi sonradan ismi eski Kırım olan Solhat şehriydi. Bu şehir, on beşinci yüzyılın ortasında Giray hanedanı kuruluncaya kadar yarımadadaki Tatar merkezi olarak kaldı. Mollaları, şeyhleri ve kadıları bulunan camilerin, tekkelerin ve medreselerin bulunduğu bir dini merkezdi. Solhat, kuzeyde ve Kafkasya’da İslam misyonerlik hareketinin merkezi durumundaydı. Bunun yanında Arap seyyahlar birçok kervansaray ve taş bir kalenin olduğunu

da bildiriyorlar. Jakobson'da Özbek Han'ın 1314'de Solhat'ta yaptırdığı ve halen ayakta duran bir okul ve caminin resmi vardır.[5]

Solhat hiçbir zaman Altın Ordu hanlarının resmi payitahtı olmadı. Yalnızca tahtı ele geçirmek isteyip de başarılı olamayanların iltica yeri oldu. Aynı zamanda Altın Ordu Devleti ile Mısır'daki Türk Memluk hanedanının diplomatik münasebetlerini sürdürdükleri bir

şehirdi. Sultan Baybars, Solhat'ta kendi adına büyük bir cami inşa ettirmişti.[6]

On dördüncü yüzyılın sonlarına kadar Kırım'daki Tatar valilerin hiçbiri Kırım'ı kontrolleri altında tuttukları bağımsız bir siyasi güç haline getirmeyi denemediler. Bunu ilk deneyen sadece yarımadada kullanılmak üzere adına sikke kestiren Taş Timur olmuştur. Kırım'ın kendisine yurt (hükümdarlık mıntıkası) olarak aldı ve oğullarıyla torunları da onun siyasetini takip ederek miras kalan bir pozisyon yarattılar. Dolayısıyla Taş Timur haklı olarak gelecekteki bağımsız Kırım'ın temelini atan kişi kabul edilebilir.

Hacı Giray Han

Bütün tarihçiler Taş Timur'un haleflerinden Hacı Giray'm bağımsız Kırım Hanlığı'nm ilk hanı olduğunda mutabıktırlar.[7] Fakat Hacı Giray'ın karakteri, isminin menşei ve Altın Ordu Hanlan ve Taş Timur'la akrabalığı hakkında bazı uyuşmazlıklar vardır. Bu uyuşmazlıkların sebebi (ki bunlar Hacı Giray'm sülalesinin menşei hakkında oluşmaktadırlar.) Kırımlıların Altın Ordu'nun siyasi ve bölgesel geleneklerinin hukuki varisleri olduklarını gösterme arzularında yatmaktadır. On altıncı yüzyılda Moskof büyük prensleri (ve sonra da çarları) bu Altın Ordu geleneklerinin hukuki mirası hakkında benzer iddialarda bulunmuşlardır. Altın Ordu geleneklerine bağlılığını en iyi şekilde ispat eden hükümdarın Altın Ordu topraklarını -Güney Polonya ile Orta Asya topraklarını bozkırlar - hakimi olma şansına sahip olacağı inancı yaşıyordu.

Hacı Giray'm ortaya çıkışı hakkındaki en makul izah tarzı, Lit-vanya ve Polonya tarihinde şöyle anlatılır: "O sene (1443) hanları varis bırakmadan ölmüş olan Perekop, Barin ve Şirin Tatarları Lit-vanya büyük prensi Kasimir'e, Altın Ordu'dan kaçıp orada mülteci olarak yaşayan Hacı Giray'ı kendilerine han olarak vermesi talebiyle

bir heyet gönderdiler."[8] Bu görüşe göre Litvanya'da doğmuş Hacı Giray, 1428'e

Altın Ordu'da hakimiyeti eline geçirmek için bir teşebbüste bulunmuş ve başarısızlığa uğrayınca tekrar Litvanya'ya dönmüştür. Kırım'daki Tatarlardan hanları olması daveti alınca kabul etti ve siyasi otoritesini sadece Kırım Han'ı oluşuna dayandırdı. O tarihlerde Kırım sikkelerinde adı görülmeye başlandı ve eski Tatar Kıpçak mührünün yerini üstünde baykuş resmi olan Kmm hanlarının yeni mührü aldı.[9]

Hacı Giray'ın Kırım Han'ı olduktan sonra takip ettiği politika hakkında herhangi bir uyuşmazlık yoktur. Altın Ordu tahtını ele geçirme denemelerinden sonra Hacı Giray bağımsız bir Kırım Devleti kurmaya çalıştı. Bunun için komşulan ve Altın Ordu'nun komşuları arasından mümkün olduğunca çok Tatar kabilesi ve asilzadesini kendi tarafına çekmesi gerekiyordu. Ordu hanlarının uyguladığı siyasete karşı çıkacakları şüphesizdi. Kırım'da güçlü bir üs kuramazsa, bağımsızlık gayretlerinin suya düşeceği şüphesizdi.

Hacı Giray'm ilk işi mümkün olduğu kadar çok müttefik aramak oldu. Desteklerini temin etmek istediği komşu hükümdarların dinleri ve milliyetleri onun için önemli değildi. 1453'de Sultan II. Mehmet'in İstanbul'u fethedip, bütün Karadeniz sahillerini imparatorluğuna katmaya başlamasından önce Hacı Giray dostluk ve ittifak kurmak açısından Polonya - Litvanya ve Moskof Rusya (Moskofya) arasında kararsız kalmıştı. Asıl tehlike Altın Ordu'dan geldiği sürece Moskofya tabii müttefikiydi, çünkü Moskofya prensleri bir süreden beri Tatar hükümranlığına karşı baş kaldırıyorlardı. Fakat Polonya krallığı ile sıkı münasebetlerde bulunmanın Kırım hükümdarlan için daha elverişli olduğu zamanlar da oluyordu. 1445'de Altın Ordu Han'ı Kınm'ı ve güneydeki Polonya arazilerini tehdit ettiği zaman Hacı Giray IV. Kasimir'le ilk Polonya/Litvanya ittifakını gerçekleştirdi. 1452'de Hacı Giray müstevli Seyyid Ahmed Han'a saldırdı ve Polonya/Litvanya birlikleriyle beraber onu yenmeye mufakkak oldu.[10]

Osmanlı İmparatorluğu ile münasebetler

1453 yılı Karadeniz bölgesinin jeopolitik durumuna çok önemli değişiklikler getirdi. Osmanlı Sultanı II. Mehmet Müslümanların ve Türklerin yüzyıllardan beri rüyası olan şeyi başardı ve Doğu Roma împaratorluğünun Güneydoğu Avrupa'nın en büyük gücü olduğunu gösterdi. Bu olay, ticaret yolları Türklerin kontrolündeki boğazlardan geçen Kırım sahilindeki İtalyan kolonileri için son derece yeni bir durum yaratmıştı.

Kendi kendisini Altın Ordu'nun siyasi ve kısmen bölgesel ananelerinin varisi ilan eden Hacı Giray, başından beri Italyan kolonilerini kendi hükümranlık bölgesi içinde kabul ediyordu. Onbeşinci yüzyılın ortalarında yaşamış olan Osmanlı tarihçisi Ankaralı Hekim Yahya'ya göre Hacı Giray Kırkyer, Eski Kırım, Taman Kerç, Kuban, Kıpçak ve en önemlisi Kefe'nin hükümdarıydı.[11] Osmanlılarm İstanbul Boğazı'na hakim olmaları dolayısıyla Hacı Giray'la II. Mehmet'in Kırım'daki Cenevizlilerin faaliyetleri hakkında müşterek ilgileri mevcuttu. 1454 yılında Kırım Han'ı Kefe'ye saldırıp Cenevizlilerden alma konusunda II. Mehmet'le anlaşmaya vardı. Bir Osmanlı filosu Kefe'ye yaklaşırken, han da şehri 7000 Tatar atlısıyla karadan kuşattı. Fakat şehir bu müşterek saldırıya dayandı. Nihayet Cenevizliler Tatarlara 1200 altınlık bir yıllık vergi vermeyi kabul edince Hacı Giray ve Osmanlılar kuşatmayı kaldırdılar. Bu tarihten sonra hanlık sikkelerinde hem Tatar hem de Ceneviz işaretleri görülmeye başlandı.[11] [12] Bu müşterek saldırı gelecekteki Kırım - Osmanlı siyasi ve askeri münasebetlerinin ilk işareti olmakla beraber, nihai birleşme yirmi sene sonra Hacı Giray'ın halefi Devlet Giray'ın zamanında olacaktı. O zamana kadar kendi bağımsızlığı ve hükümranlığını müdafaa için hanın asıl dikkati bozkıra ve ordu politikalarına dönüktü. Hacı Giray'ın hayatının son on senesi sürekli olarak Altın Ordu hanlarıyla mücadeleyle geçti.

Tatar göçleri

Hacı Giray'ın Altın Ordu'dan Kırım'ın bağımsızlığını elde etmek için attığı ikinci önemli adım, birçok Tatar kabile ve asilzadelerini kendi tarafına çekmek oldu. Ordu hanlarının Hacı Giray'ın bağımsızlığına son verememeleri, birçok önemli Tatar kabilesinin Hacı Gi-ray'ın topraklarına göç etmesine yol açtı. 1453'le 1466 arasında üç büyük kabile (Şirinler, Barınlar ve Konguratlar) batıya göç ettiler. Altın Ordu hükümdarları geçmişte bu kabilelerin desteğine dayanmışlardı. İşin garip tarafı, göçlerin hem hanlığın Altın Ordu'ya karşı güçlenmesine hem de hanlığın içten zayıflamasına sebep olmasıdır. Bu ileri gelen kabile ve liderlerinin genç Kırım Hanlığı'na sadakatlerini sunmaları onun Altın Ordu'ya karşı mücadelelerinde Kırım hanlarının durumunu güçlendirdi. Göçler yarımadadaki Tatar nüfusunu arttırdığı gibi, hana da büyük bir ekonomik güç sağladı; ama aynı zamanda hanlığa geçmiş yıllarda Altın Ordu'nun başına bela olan iç zayıflıklar da getirdi. Bunlar, kabile reislerinin hana karşı kudret ve bağımsızlık iddialarıydı.

Batı'ya göç edenler sadece Tatarlar değildi. Aynı zamanda yüzyıllarca Altın Ordu politikasında önemli roller oynayan ve uzun süreli politik güç geçmişleri

olan kabileler de göç ettiler. Bunlar, başlarındaki hanın Altın Ordu'dan ve Kırım Hanlığı'ndan olmasına bakmaksızın, güçlerinden tamamen feragat etmeye niyetli değillerdi. Hanlığın son günlerine kadar Kırım'ın politik hayatının en belli başlı unsurunu iç mücadeleler olmuştur. İnalcık'a göre 1456 yılında Kefe'deki Cenevizliler bu yeni gelen kabilelerin bir kısmının reislerini Hacı Giray'a karşı kışkırtıp, yerine oğlu Haydar Han'ı tahta çıkartmak istediler. Söz konusu kargaşa sadece birkaç ay sürmesine ve Hacı Giray'ın yıl sonunda tekrar tahtına kavuşmasına rağmen, bu olay gelecek için kötü bir işaret olarak kaldı.[13]

Kayıtlara göre Hacı Giray'm hayatındaki son olay, 1460 yılında Altın Ordu hanı Küçük Mehmet'e karşı mücadele için giriştiği büyük hazırlıktı. Hacı Giray, bu planlarıyla uğraştığı sırada aniden öl-

dü. Büyük bir ihtimalle içeride gücünü arttırmasından hoşnut olmayan kabile reislerince zehirlenmişti. Hacı Giray'ın ölümüyle yoğun bir iç savaş dönemi başladı. Bu mücadelelere ancak 1475'de OsmanlIların Kırım yanmadası sahillerini fethetmeleri ve birkaç sene sonra hanlar üzerinde politik üstünlük sağlamalanya son verildi.[14]

2. KIRIM'DA OSMANLI HİMAYESİ

Kırım tarihinin en önemli meselelerinden biri, Kırım'ın ne dereceye kadar ve ne şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı olduğudur. Tarihçilerin ihtilafa düştüğü en önemli sorular şunlardır: (1) Osmanlı Türkleri 1475'de Kefe'yi ve Kınm yanmadasmın güney sahillerini fethettikleri zaman yeni kurulmakta olan Kırım Hanlığı'm da fethettiler mi? Yoksa Kırım sadece Osmanlı Sultanı'nm himayesine mi girdi? (2) Kırım Hanı 1475'den sonra bağımsız bir hükümdar ve bozkırın siyasi ananelerinin varisi miydi yoksa Osmanlı Sulta-m'nm bir vassalı mıydı? Şayet sultanın vassalı iseler, o takdirde çoğu kez OsmanlIlarla uyum içinde hareket etmemelerini, Polonya ve Moskofya ile bağımsız diplomatik münasebetlerini sürdürmelerini ve Kırım dahilinde tarihen bağımsız ve hükümran saltanat sahibi gibi davranmalarını nasıl izah ederiz?

Osmanlı-Kırım ilişkilerini iyi anlamak için Hacı Giray'm öldüğü 1466 yılı ile Mengli Giray'm Osmanlı İmparatorluğumun padişahına bağlılığını sunduğu 1478 yılı arasındaki olayları, ondan sonra da OsmanlIlarla Kırım Tatarları arasındaki politik ve ekonomik münasebetleri incelenmek gerekir.

1466'da Hacı Giray'ın ölümünden sonra hanedanın varlığını ciddi şekilde şüpheli hale getiren taht kavgaları baş gösterdi. Altın Ordu'nun politik ananelerine göre Hacı Giray'm ekber evladı Nur-devlet'in tahta çıkması gerekiyordu. Fakat tahta çıkma meselesi bu kadar basit şekilde çözümlenmedi. Hacı Giray'm saltanatı esnasında

Kırım'a göç etmiş olan kabilelerin reisleri, etki altına alamadıkları bir hanı kabul etmeyi reddettiler. Sonraki on iki yıl zarfında üç göç merkezinde oluşan üç siyasi akımın taraftarları birbirleriyle mücadele ettiler. Bu üç akımdan biri bizzat Altın Ordu; diğeri Şirin kabilesi beyinin önderliğindeki kabile reisleri, üçüncüsü de Osmanlı sultanı idi. Taht için mücadele eden iki kişi vardı: Nurdevlet ve kardeşi Mengli Giray. Cenevizliler, önce birinin sonra diğerinin tarafını tuttular. Mesele 1478'de Mengli Giray'ın han ve Osmanlı sultanının vassalı olmasıyla halloldu.

Hanlığın istikrarlı siyasi bir yapı olarak varlığı, Hacı Giray'ın "hanlığın temelini attığı" otuz öncesinden ziyade, 1478 yılından itibaren başlatılabilir. Mengli Giray, 1478'den ölüm tarihi olan 1514'e kadar Kırım'da saltanat sürdü.

1466-1478 yıllarına ait kaynaklar (Osmanlı ve Tatar tarihçilerinin yazdıkları, Kırımlılar, Osmanlılar, PolonyalIlar, Moskoflar ve Ordu arasındaki diplomatik yazışmalarla Ceneviz dokümanları) hem tam değildir, hem de birbiriyle tezat teşkil etmektedirler. Taht mücadelesinin seyrini açıkça görmek hemen hemen imkansızdır. Fakat Prof. İnalcık, olayların mümkün olan en güzel izahını yaptığı meşhur makalesiyle bu zorluklann üstesinden gelmeyi başarmıştır.[1]
Kısacası tarihi ananelere göre ekber evlat olan Nurdevlet'in kolayca tahta çıkması gerekirdi. Mengli Giray'la olan mücadelesi boyunca Nurdevlet sürekli olarak Altın Ordu hanlarından yardım görmüştür. Fakat kabile reisleri, özellikle Şirinler, Altın Ordu'nun liderliğine muhalefet etmeyi tercih etmişler ve Mengli Giray'ı desteklemişlerdir. Politik ananelere karşı çıktığı için Mengli Giray mücadeleyi ancak kabilelerin desteğiyle kazanabilirdi. Dolayısıyla kabile reisleri Mengli Giray'm iktidarda kalmak için kendi desteklerine bağımlı olduğuna inanmışlardı. Kırım'da iki taraf arasında denge sağlanmış olduğundan hariçten müdahale olmadan çözüme gidilemezdi. Bu yüzden Kefe'deki Cenevizlilerle Osmanlılara başvuruldu. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden beri Cenevizliler OsmanlIlarla karşı karşıya kaldıklarından bu iki güç Kırım'da genellikle tahtın rakiplerini destekliyorlardı. 15

Nurdevlet iktidarda

Nurdevlet önceleri tahta çıkmayı başardı. Altın Ordu'dan Kırım'da otoritesini tanıyan bir yarlık geldi. Kefe'ye sığman Mengli Giray ise, 1468'e kadar orada kalmaya mecbur oldu. O tarihlerde Ke-fe'de pek çok Tatar yaşadığından Mengli Giray'm Cenevizlilerden resmi destek görmemiş olması mümkündür. 1470'lerin başlarında Cenevizliler sık sık taraf değiştiriyorlardı. Şehirdeki Tatarların resmi müsaade almaksızın taht mücadelesi yapanlara arka çıkıp, iltica hakkı tanımaları mümkündür. Hem Nurdevlet'ın hem de Mengli Giray'm Kefe'den yardım görmüş olmalarını ancak bu şekilde izah edebiliriz.

Mengili Giray, 1468'de yarımadanın bir kısmını kontrolü altına aldı ve Şirin kabilesi reisi Mamak ve Cenevizlilerin yardımıyla Kırk-yer'de tahta çıktı. En büyük muhalefeti Altın Ordu'dan gördüğünden Mengli Giray Moskofya ile

dostluk kurmaya ve Polonya'ya karşı hasmâne bir tavır sergilemeye mecbur kaldı. Bu husus, Rus tarihçilerine göre Mengli Giray'm Kınm hanlarının en büyüklerinden biri yapmıştır. 1469'a Mengli Giray, Sultan II. Mehmet'e (Fatih) dostum diye hitap ettiği bir mektup gönderdi.

Fakat Nurdevlet ve Altın Ordu içindeki müttefikleri (ki bunlar Kırım'da çoğunlukla göçebe Nogay Tatarlarıydılar) Tatar asilzadelerinin politik ve ekonomik kontrolü altına girmemişlerdi. Nurdevlet, Özü nehri ile Don ağzı arasındaki bozkırlarda gücü elinde tutuyordu. 1469'un sonlarında Nurdevlet Nogay Tatarlarından ve bir Altın Ordu birliğinden müteşekkil ordusu ile Mengli Giray'ı Kırkyer'den Kefe'ye sürmeyi başardı ve Kırım'daki ikili saltanata geçici olarak son verdi. Fakat 1471'de Mamak ve Kırım'h zadeganların hemen tamamı yarımadanın merkezi kısmını geri aldılar ve Mengli Giray'm geri gelmesini sağladılar. 1474'de yeni Şirin beyi Eminek Mirza'nın isyanına kadar Mengli Giray'm neyle meşgul olduğunu bilmiyoruz. Asilzadelerin çoğunun ve Kefe'deki Cenevizli liderlerin desteklediği bu isyan, Mengli Giray'm iktidardan düşmesine ve Nurdevlet'in geri gelmesine sebep oldu.

Mengli Giray'ın 1478'den sonra yaptıklarını göz önünde bulundurulursa, bu isyanın sebebi, kabile reislerinin aleyhine olarak kendi durumunu güçlendirmeyi denemiş olması olabilir. Cenevizlilerin ise Kırım'da en zayıf tarafı desteklemeleri beklenirdi. Rus kaynaklarına göre Mengli Giray, 1472'de Moskofya sefiri Nikita Beklemishev'i kabul edip bir anlaşma yapmıştır. Buna göre III. Ivan Ordu'ya karşı Kırımlılara, Mengli Giray da Polonya'ya karşı Moskofya'ya yardım edecektir.

Osmanlıları davet

1475 yılı başlarında Şirin kabilesinin reisi tekrar hanla bozuşmak için bahane buldu. Bu defa Nurdevlet Cenevizlilerle işbirliği yapıyordu. Şirin kabilesi reisi, Sultan II. Mehmet'ten Kefe'ye saldırıp, hakimiyeti altına almasını resmen talep etti. Profesör Kurat'ın yayınladığı nameden anlaşıldığı kadarıyla, bu, bir kabile reisi ile sultan arasındaki ilk yazışma değildi ve Kırım asilzadeleri ile Osmanlılar arasındaki münasebetler bir müddetten beri devam ediyordu. Bu talep, II. Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Karadeniz sahillerinde Osmanlı hakimiyetini tesis etme siyasetine de uyuyordu. Bu planda Hıristiyan Avrupalılarm kontrolü altındaki bölgelere yer yoktu. Nur-devlet'in Sadrazam Gedik Ahmet Paşa ve büyük bir Osmanlı donanmasının saldırılarına karşı

Cenevizlileri desteklemesine rağmen, Türkler Kefe'yi fethettiler ve birkaç ay içinde Cenevizlilerin elindeki bütün sahil kesiminin fethini tamamladılar.

O sırada Kefe'de bulunan Mengli Giray, han sıfatıyla hemen Os-manlı kumandanı ile Osmanlıların Kırım'da hakimiyetlerini kabul edeceği hususunda anlaştı. Altı ay sonra sultana yazdığı bir namede bu anlaşmayı teyit etti ve "Düşmanlarının düşmanı, dostlarının dostu" olmaya söz verdi. Kırım'ın Osmanlılara tâbi oluşunun temellerinin atıldığı kısa zamanda açığa çıkmıştı. Bunun üzerine Altın Ordu hanı Seyyid Ahmed hiçbir zaman hak talebinden vazgeçmediği bu bölgeyi ele geçirmek için zorlu bir saldırıya geçti. 1476'da Kırım'ı tamamen istila etti ve Mengli Giray'ı tahttan indirip yerine Nurdevlet'i

geçirdi. Fakat Seyyid Ahmet han bu sefer Nurdevlet'in hareketlerini denetlemek için temsilcisi olarak Canibek'i vali tayin etti. Böylelikle kısa bir müddet için Nurdevlet ve Altın Ordu Kırım'la Osmanlılar arasındaki yeni bağları koparmaya muvaffak oldular. Tabii ki Kefe dahil olmak üzere güney sahilleri ve buralardaki şehirler OsmanlIların elinde kaldı. Mengli Giray İstanbul'a kaçtı ve Osmanlılar tarafından tutuklanarak yeni yapılan Yedikule zindanına konuldu. Nurdevlet İstanbul'a sultanın hizmetkârı olacağını bildiren bir mektup gönderdi ve II. Mehmet nispeten bu yüzden Nurdevlet'in hanlığını kabul etti.

Bu karışık olaylar zincirinin son halkası 1477 yılı sonlarında vukû buldu. Şirin tabilesi reisi Eminek Mirza, bütün Kırım beylerini ve kabile reislerini temsilen II. Mehmet'e gizli bir name yollayarak sultanın Mengli Giray'ı han olarak Kırım'a göndermesini talep etti. 1478 yılı başlarında bir Osmanlı ordusuyla birlikte Mengli Giray Kı-nm'a girdi ve Nurdevlet'le Canibek'i hakim oldukları yerlerden kovdu. Mengli Giray'm sultanın himayesinde geri döndüğü aşikârdı. Tahtını ele geçirmek için Osmanlı desteğine muhtaç olmuştu. Eskiden yapmış olduğu itaat vaatlerini bu sefer daha kuvvetli tekrarladı. 1514 yılında ölümüne kadar süren bu üçüncü hanlığında Mengli Giray Kırım Hanlıgı'nı sağlam temellere oturtmayı başardı.[16] Kırım'daki Osmanlı otoritesinin varlığı şüphe getirmez hale geldi ve Altın Ordu hanlarının Karadeniz bölgesinde hâkimiyetlerini tekrar kurma denemeleri sona erdi.

Osmanlı-Kırım antlaşması

Ruslar ve Batılı tarihçiler, uzun bir süre 1478'de Mengli Giray ile II. Mehmet'in Kırım'da Osmanlı otoritesini teferruatlı olarak tespit eden bir antlaşma

hazırladıklarına inandılar. Bu tarihçiler, 17. yy. Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yazdığı bir hususu hakikat olarak kabul etmişlerdi. Khartakhai ve Howorth gibi tarihçiler ve 17. yy. Fransız müşahidi Peysonnel tarafından sahih kabul edilen bu rivayete göre antlaşmada 5 madde vardı: (1) Hanlık dahilinde otorite tamamen hanın ellerinde olacak; mülki ve askeri idarecileri o tayin edecek; (2) Kırım murzaları Giray ailesinden han olma vasfına sahip birini han olarak seçecekler; (3) Osmanlı sultanı, kırım hakimi olarak hanın kendisini seferde desteklemesini talep edebilecek ve hanlığın dışişleri sultanın tayin ettiği görevlilerin ellerinde olacak; (4) Sultan aynı zamanda halife olduğundan Kırım'daki bütün dini ve hukuki görevlileri tayin edebilecek; (5) Hutbe han adına okutulacak ve kesilen sikkeler üstünde hanın adı yazılacak.[17]

Profesör İnalcık, böyle bir antlaşmanın 15. yy.'da mevcut olamayacağını, hatta sonraları bile böyle bir antlaşmanın olmadığını ispat etmiştir.[18] 17. yy.'ın sonlarında Evliya Çelebi Osmanlı ülkelerinin ve müesseselerini destani bir şekilde anlattığına göre, bu antlaşmada mevcut olduğuna inanılan hususlar hanlarla sultanlar arasındaki münasebetleri yansıtabilir. 18. yy.'da ilgili bütün taraflar böyle bir anlaşmanın mevcudiyetine inanmış olabilirler. Fakat Mengli Giray'la II. Mehmet'in böyle bir antlaşma yapmış olmalarına imkân yoktur. Çünkü II. Mehmet halifeliğini iddia edemezdi. Ancak bir asır sonra Sultan I. Selim (Yavuz Sultan Selim) Mısır'ı fethettikten sonra "Ha-dim'ul Haremeyn" (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı) olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca önemli bir Tatar tarihine göre cuma hutbesine isim okunması ancak 1584'de I. İslam Giray Han'ın saltanatı zamanında ilave edilmiştir.[19]

Kırım'da Osmanlılarm yeni rolü

Bununla birlikte 1478'de bundan sonraki ilişkileri düzenleyen hususlarda mutabakata varıldığına şüphe yoktur. Osmanlılar, han seçiminde rol oynamalarına rağmen, genellikle Kırım murzalarmın

geleneksel kurultaylarında yaptıkları seçimi kabul ederlerdi. O dönemle ilgili belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu seçimler ittifak-i cu-mu-i tatar ile (tüm Tatarın ittifakıyla) yapılırdı.[20] Bu teamül zaman zaman anlaşmazlıklara da sebep oluyordu. Çünkü kabile reisleri OsmanlIların bu seçime iştiraklerini sadece tercihlerini tasdikle kısıtlı görüyorlar, Osmanlılarsa tayin hakları olduğunda ısrar ediyorlardı. Kefe ve bütün Kırım sahilleri OsmanlIların eline geçmiş, Kefe eyaleti teşkil edilmişti. Zamanla yalnızca Kırım sahilleri değil, Taman ve Azak

kaleleriyle ticaret merkezleri de bu eyalete dahil edildi. Kırım hanları, Mengli Giray'dan hanlığın 18. yy.'m nihayetinde son bulmasına kadar, yarımadanın geri kalan kısımlarında ve Hacı Giray'ın 1454'de sahip çıktığı bölgelerin çoğunda politik haklara sahiptiler.

Kırım Tatarları ile Osmanlı sultanları arasındaki münasebetler iki ana temele dayanıyordu: (1) Tarihi ve efsanevi geleneklere dayanan siyasi ideoloji ve (2) Jeopolitik mecburiyet. 16. yy.'da Sultan 1. Süleyman'ın (Kanuni Sultan Süleyman) devrinde Osmanlı hükümdarları iktidar üstündeki taleplerini üç tarihi geleneğe dayandırıyorlardı: (1) İslamiyet - Arabistan ve Filistin'deki kutsal yerleri kontrol ediyorlardı ve imparatorluğu Hıristiyan dünyasına karşı yürütülen dini gazalar neticesinde kurmuşlardı; (2) Bizans - Roma mirası - Bizans'ın başkenti ile beraber tarihi imparatorluk haklarına da sahiptiler ve Bizans imparatorluğuna ait toprakların hemen tamamını fet-hetmişlerdi; (3) Türklük - İmparatorluk ünvanları arasında han ve Padişah-ı Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırının Padişahı) da vardı.[21] Bu son unsur, Kırım Tatarları ile olan münasebetlerinde Osmanlı siyasi ideolojisi için önemliydi. Çünkü Cengiz Han'la politik irtibat, Orta Asya'ya kadar uzanan Türk - Tatar bozkırında hukuki siyasi otoriteye sahip olmak için yegâne yoldu.

Osmanlı tarihçileri Osmanlı sultanlarının Cengiz Han soyundan gelenlerin politik haklarını tevarüs ettiklerini ispata çalışırken, Kırım'daki Giray hanedanı da Altın Ordu'nun ilk hanının soyundan

geldiğini ve politikasını devraldığını ispat edebileceklerini iddia ediyorlardı. Osmanlılar Giraylarla olan yazışmalarında Kırım hanları için Cengiziye tabirini kullanarak onların Cengiz Han soyundan gelmiş olduklarını kabul ediyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman bile 1. Mehmet Giray Han'a gönderdiği bir nâmede ona "Kırım sultanlarının ve Cengiz soyundan hakanların neslinden olan"[8] diye hitap ediyordu. Osmanlı sultanlarının bütün diğer tâbileri arasında Kırım hanları soy kütüklerinin önemi dolayısıyla özel bir yer alıyorlardı.

Hanlarla sultanlar arasındaki ilişkiler jeopolitik açıdan da önemliydi. 16. ve 17. yüzyıllarda bozkır üzerindeki Moskofya ve Polonya - Litvanya rekabeti gittikçe artmıştı. Moskofya, Altın Ordu ananelerini tevarüs ettiğini iddia ediyor ve bozkır üstündeki Kırım ve Osmanlı tekeline meydan okuyordu. Bu cephede Kırım liderliğinde tesirli bir askeri gücün bulunması Osmanlılarm dikkatlerini batıda ve doğuda büyük rakipleri olan Habsburglar ve İran Safevileri üzerinde teksif etmelerini mümkün kılıyordu.

Osmanlı - Kırım mâliyesi

Kırım hanları, Cengiz soyundan gelmeleri ve Osmanlılara askeri hizmet vermeleri sebebiyle büyük mali ve sosyal mükâfatlar alıyorlardı.[9] Bunlar yıllık maaşlar, Kırım tahtına çıkınca para yardımı, Rumeli ve Anadolu'da toprak bağışlanması, sekban adı verilen özel muhafız kıtası ve Osmanlı seferlerine katılışta büyük para bağışları şeklinde oluyordu. Osmanlılar, Giraylann Moskofya ve Polonya'dan yıllık vergi almalarına da müsaade ediyorlardı. Her ne kadar bu verginin aslı Altın Ordu hanlanna ödenen ananevi haraçlar almasına ve Girayların bu hakkı sadece tevarüs etmiş olmalarına rağmen OsmanlI denetimi olmaksızın yabancı devletlerden vergi toplanması Osmanlılarm Kırımlıların bozkırdaki özel haklarını kabul ettiklerine bir işaretti. Buna ilaveten Tatarların buna benzer bir vergiyi Osman-lılarm Tuna prensliklerindeki (Eflak, Boğdan, Erdel - Bugünkü Ro-

8 Feridun Bey, Münşeat-i Selâtin (İstanbul, 1849), cilt 1. sayfa 502.

9 Alan Fisher'in “Les rapports entre I'Empire Otoman et la Crimee: I'aspect fina-

nicer” adlı eserinde bahsolunmuştur.

manya) tebalarmdan toplamalarına da müsaade edilmişti.

Mali açıdan hanlar Osmanlı sultanlarından ne tamamen bağımsızdılar, ne de tamamen bağımlıydılar. Kefe eyaletini meydana getiren topraklar doğrudan doğruya Osmanlı idaresi altındaydılar ve bu münasebetlerin tamamen dışında kalıyorlardı. Burada Osmanlılar imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi vergi topluyor ve idarecileri tayin ediyorlardı.

Osmanlılar, yaptıkları mali yardımlardan faydalanmasını çok iyi biliyorlardı. Sekban kıtaları ve idareye hâkim zümre üstündeki mali nüfuzları Osmanlılarm Kırım'ın birçok içişlerine kanşmalanna imkân sağlıyordu. Her ne kadar kaidelere bağlanmamışsa da bu uygulama giderek 17. yüzyıl içinde o kadar arttı ki, Kırım'a hâkim zümre içinde Osmanlı İmpatorluğu'nda ayrılmayı ve bağımsız politik hayata dönülmesini isteyen bir grup ortaya çıktı.[22] [23]

Kınm'ın hakları

Hanlar, hiçbir zaman bozkırdaki haklarından vazgeçmediler. Bu haklara Cengiz

soyundan geldikleri için sahiptiler. Osmanlı metbû-larından almamışlardı. Her iki kuzeyli komşularıyla ve OsmanlIlarla yaptıkları yazışmalarda bozkır hakimiyetinin en önemli işareti olan Cengiz'in mührünü (tamga) kullanıyorlardı. Hanlar Moskofya ve Polonya ile diplomatik münasebetlerde bulunma haklarını mahfuz tuttular (bu dahi böyle bir şeyi yasaklayan 1478 antlaşmasının mevcut olmadığının bir delilidir.) Moskofya'da OsmanlIlardan çok Kırım sefaret heyetleri görülüyordu. Orada oldukları müddetçe Krımsky Dvor (Kırım Sarayı) denen özel bir binada kalıyorlardı. Bu bina, hem Moskof vergisinin toplanma yeri, hem de normal diplomatik işlemlerin merkeziydi.[11]

Diplomatik münasebetlerde bulunmak bağımsız devletlere özgü bir hak olduğu için, bu dahi Kırım'ın Osmanlılara bağımlılığının tam olmadığının bir işaretidir. Kısmi bağımsızlığı bir diğer delili de, hanların, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı sultanlarının tuğraları yerine kendi tuğralarını taşıyan sikkeleri kestirmeye devam etmiş olmalarıdır.[24]

Sovyet tarihçilerinin Kırım Tatarlarının Osmanlıların elinde kukla oldukları iddiaları doğru değildir. Bu iddiaların gayesi, hanlık devrinde Tatarların bozkırda bağımsız bir birlik meydana getirmedikleri gerekçesiyle politik haklarını yok saymaktır. Böylesi iddiaların mantıki sonucu olarak Tatarların Ruslar tarafından ilhakı ve bilâhare bölgeden uzaklaştırılmaları haklı gösterilmeye çalışılıyordu.[25]

Mengli Giray'm saltanatı

Mengli Giray, ihtiraslı kabile reislerinin zaman zaman içeride sebep oldukları problemleri çözmedeki becerikliliğini, sultanla olan ilişkilerini hanlığın çıkarları için kullanmakta da sergilemek suretiyle kabiliyetli bir hükümdar olduğunu ispat etti. Mengli Giray, kabile reislerinin dikkatlerini dış meselelere çekmek suretiyle, ülke içinde babasının ölümünden sonra karşılaştığı baskılardan kolayca kurtulacağını fark etmişti. 1484'de Sultan II. Bayezid'den Akkerman kalesini fethetmek için Moldavya seferine katılma davetini almıştı. Tatarların sefere iştirakinin mükâfatı olarak Mengli Giray topraklarını genişleterek, Kavşan, Tombasar ve Balta gibi Besarabya şehirlerini aldı. Ayrıca Tatarların elde ettikleri ganimetler öyle çoktu ki, artık OsmanlI'nın batıya düzenlediği seferlere gönüllü olarak katılıyorlardı.

Ganimetler arasında Kefe'ye götürülüp büyük kârlarla köle tacirlerine satılan birçok esir de vardı. Hanlık, önemli ekonomik kaynaklarıyla Osmanlılara sağladığı askeri destek sayesinde hem içerideki durumunu güçlendirdi, hem de

Polonya ve Habsburglara karşı güçlü Osmanlı ordularına bir kat daha güç kattı.[26] Diğer taraftan bu politika hanları Osmanlı zaferlerine gittikçe daha çok bağlı kıldı ve Osmanlı İmparatorluğu çökmeye başlayınca hanlık da onunla beraber çöktü.

Mengli Giray, özel dış ilişkilerinde dikkatini kuzeye çevirdi ve 1502'de nüfuzunu Idil'e kadar uzanan Türk bozkırına yaymak için zorlu bir mücadeleye girişti. Emrindeki bir orduyla Altın Ordu'ya saldırarak başkent Saray'a girip kısmen tahrip etti. Oğlu Sahib Giray bu mücadeleyi daha da uzaklara götürdü ve Kazan hanlığı tahtını ele geçirerek Kazan ve Kırım hanlıkları arasında geçici bir ailevi birlik sağladı. Bu faaliyetlerin yükselmekte olan Moskofya devletinin çıkarlarına ters düştüğü muhakkak. Mengli Giray, kuzey kanadına yardımcı olmak için 1511'de Polonyalı Yogaylo krallığıyla Moskova'ya karşı bir anlaşma yaptı. Han, bu anlaşmanın bir parçası olarak Polonya krallığına dâhil Beyaz Rusya ve Ukrayna topraklarında Cengiz Han'a dayanan tarihi haklarından vazgeçti. Hanın kuzeye karşı bir tehdit oluşturmaya devam ettiği sürece, bu zayıf ittifaka rağmen, Polonya'yla olan münasebetler dostâne şekilde sürdü.

Mengli Giray, güçlü bir hanlığın dâhili gelişmelere ihtiyacı olduğunu Hacı Giray'dan daha iyi fark etmişti. Bunlar, devlete lâyık bir başkentin kurulması, devlete dâhilde bir gaye veren dini ve kültürel hayatın mevcudiyeti ve her ikisini besleyebilecek bir ekonomik yapının kurulmasıydı. Bunların hiçbirini tamamlayamaması, gayretinin eksik olmasından değil zamanının yetmeyişindendi.

Mengli Giray, 1503'de sonradan Eski Kırım adını alan Solhat'ta giriş kapısının ve kulelerinin güzelliğiyle meşhur olan Aşlama Sara-yı'nı inşâ ettirdi. Kapı 15. yüzyıl Venedik mimari ekolünün bir talebesi tarafından inşa edildi. Büyük ihtimalle bu kişi, III. Ivan'ın Moskova Kremlin'ine ilaveler yaptırmak için hizmetine aldığı mimar Aleviz'di. Rus kaynaklanna göre Aleviz Moskova'ya gelirken 1502 ve 1503'de Kırım'da alıkonulmuştu. Mengli Giray'm giriş kapısının üstündeki kitâbenin tarihi 1503'dür.[27]

Mengli Giray, Solhat'taki başkenti ve sarayında Kırım'ın idari yapısının temellerini attı. Kabile temsilcilerinin, hanın veliahtı kal-gaym ve hükümetin en büyük idari amiri vezirin katıldığı Hanlık Di-vanı'nı kurdu. Müteakip yıllarda divanın yapısı değişti. Fakat idaredeki önemli mevkiine Mengli Giray tarafından getirilmişti.[28]

Mengli Giray, birçok medreseler de kurdurdu. Bunların içinde en büyüğü ve önemlisi Salacık'taki Zincirli Medrese'ydi. Harabesi bugün dahi ayaktadır. Solhat'ta modeli İstanbul'daki Ayasofya Ca-mii'ne benzeyen büyük bir cami inşa edildiyse de, 19. yüzyılın ortasında yıkıldı.[29]

Mengli Giray, mali konularda, neredeyse tamamı Moskova, Polonya ve Tuna prensliklerinden alman vergi ve haraçlarla, İstanbul'dan gelen para yardımlarına ve küffara karşı yapılan seferlerden elde edilen ganimetlere dayanan Tatar politikasının temellerini attı. Bu ganimetler içinde en büyük yeri köle olarak satılan esirler alıyordu. 17. yüzyılın sonlarında güç dengesi Moskova'nın ve Habsburg-larm lehine ve Osmanlıların aleyhine olarak değişince, Kırım devletinin mali kaynaklarının yetersiz olduğu ortaya çıktı. Bu eksiklik, Kırım'ın çöküşünün ve sonunda yok oluşunun en büyük sebebiydi.

1514'te öldüğü zaman Mengli Giray arkasında karışık bir miras bıraktı: Osmanlılara sıkı bir bağlılık, harici meselelerle ayakta tutulabilen zayıf bir dâhili birlik, sağlam bir devlet idaresinin ve Giray hanedanının başlangıcı. Son hususla ilgili olarak, gerek Mengli Giray'ın sabık rakibi Nurdevlet'in kendi iktidarı döneminde ve gerekse Mengli'nin kardeşlerinden herhangi birinin Giray adını kullanmamaları dikkat çekicidir. Bununla birlikte Mengli Giray'm tüm oğulları ve torunları lslami adlarına Giray hanedan adını ilave etmişlerdir. Dolayısıyla Kırım'da Giray hanedanının gerçek kurucusunun Hacı Giray'dan ziyade Mengli Giray olduğu düşünülebilir.

3. KIRIM HANLIĞININ SİYASİ SİSTEMİ

Kırım Tatar Hanlığı, 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Avrupa'nın en önemli devletlerinden biriydi. Birçok tarihçinin Tatarları en iyi ihtimalle Osmanlı sultanlarının tabileri ve sultanlığın Hıristiyan dünyasına karşı sürdürdüğü saldırgan emperyalist siyasetinin kuzey uzantıları, en kötü ihtimalle ise bozkırda baskınlar düzenleyip, tahribat yapan ve daha medeni komşularının sırtından geçinen yarı vahşi haydutlar olarak kabul etmesine rağmen, Kırım Tatar Hanlığı'nm Doğu Avrupa'nın en önemli devletlerinden biri olduğu bir vakıadır.

Kırım Hanlığı, aslında modern devlet yapısının gereği olan tüm özelliklere sahipti. Askeri, siyasi ve mali meseleleri halleden merkezi yönetimli güçlü bir hükümet mevcuttu. İdare tarzı, hem tarihi ananelere hem de iyi geliştirilmiş bir hukuki sisteme dayanıyordu. Hukuki sistem, Tatarların bazı Orta Asya geleneklerinin kalıntılarını da içermekle birlikte, genelde lslami Osmanlı

modeline göre oluşturulmuştu. Hanlık, sınırları iyi belirlenmiş sosyal bir sisteme sahipti. Şehirlerde yaşayan halkın oranı, en azından kuzey ve doğu kom-şularınmki kadar yüksekti. Ekonomisi, büyük ölçüde kölecilik, tarım ürünleri ve canlı hayvan ticaretine dayalıydı. Eğitim sistemi, Os-manlılarınki kadar çok yönlü ve başarılıydı ve hatta Moskova'dakin-den çok daha mütekâmildi. Kırım hanları güzel sanatların da koru-yucusuydular. Birçok dini ve dünyevi abideler inşa ettirmişlerdi. Tatar yazarların tarihi-edebi eserleri, hem hanlıktaki gelişmeleri övmekte, hem de lslami edebiyata çok yüksek düzeyde katkıda bulunmaktadır. Bütün bu hususlar dikkate alındığında bugünün Doğu Av-

rupa'sınm tarihlerinde Kırım Tatarlarından devletsiz ve medeniyetsiz insanlar olarak bahsedilmesi oldukça tuhaftır.

Giray hanedanı

Kırım toplumunun en tepesinde hanları ve zâdegân sınıfını çıkaran Giray hanedanı vardı. Giraylar, soy kütüklerini Altın Ordu'dan Ulu Ordu'ya ve Cengiz Han'a kadar götürürlerdi. Bu gelenek, hanedana tarihi bir meşruluk hissi ve han unvanlannda tebarüz eden siyasi legitimizma hakkı sağlıyordu. Mengli Giray şöyle anılırdı: Kendisine büyük saygı ve saadet bahşeden Allah'ın en yüce övgüsüne sahip, hanedanın sancağını yükseltip düşmana karşı savaşta büyük sebat gösteren, rütbesi kendisine hükümdarlık gücü veren devletin sahibi, Hanlar sülalesi yoluyla Ulu Han'ın soyundan gelen, saf ırktan doğmuş Kırım Hanı.[1]

Bir asır sonra Kırım Hanı şöyle anılıyordu: "Ulu Ordu'nun ve Ulu Yurt'un, Kıpçak Bozkırının, Kırım Devleti'nin sayısız Tatar ve Nogay'ın Ulu Hükümdarı".[2]

Gerçi bu unvanlar ülke içinde kullanılıyordu, ama Tatar hanları dış yazışmalarında da buna benzer unvanlar kullanıyorlardı. Örneğin han, 1680 yılında Moskova grandüküne yolladığı bir nâmede kendisinden şöyle bahsediyordu: "Allah'ın inayetiyle Ulu Ordu'nun, Ulu Kırım Yurt'unun, Kıpçak Bozkırının, sağ ve sol kol ülkelerindeki birçok Tatar'ın ve dahi Çerkezlerin kutlu Hanı, Biz Ulu Murat Giray Han."[3]

16. y.y.'daki bir Tatar müverrihine göre han, asil soylu (yani Giray), güzel görünüşlü, zeki, otoriter, haksızlığa karşı kurt gibi ve hakka karşı koyun gibi olmalı, ülkeyi bütün düşmanlara karşı korumalı ve bütün antlaşmalarına sadık

olmalıydı.[4] Hanın sahip olduğu veya sahip olması gereken siyasi gücün niceliğinden hiç bahsedilme-

1 Kurat, IV - XVIII. Yüzyıllarda, s. 226.

2 A.Skalkovskii, “Zaniatie Kryma v 1783 g.”, ZhMNP 30, no. 2 (1841). S. 3.

3 (V.Tiapkin), “Perevod s shertnyia gramoty”, “Drevniaia Rossiiskaia Vivliofika”,

cilt 15, s. 1.

4 Özalp Gökbilgin, Tarih-i Sahib Giray Han (Ankara, 1973), s. 175 - 76.

miş olması önemlidir. Tek kişinin bütün devlet gücünü elinde toplaması mefhumu yoktu. İşte bu noktada hanlığın siyasi ideolojisi Os-manlı modelinden ayrı düşmektedir. Çünkü Osmanlı sultanı yalnızca devlet yönetici değil, aynı zamanda sadece bir çok hususta devletin kendisiydi. Halbuki Tatarlar Ordu’ların ideoloji ve teamüllerine uyarlardı: Han ve sülalesi hanlığın sembolleriydiler, fakat devleti önemli kabile reislerinin aktif katkısıyla yönetirlerdi. Teoride hanlık toprakları Girayların mülküydü. Nasıl her kabilenin en yaşlı üyesi beylik yapıyorsa, hânedanın da en yaşlı üyesinin tahta sahip olması beklenirdi. Fakat Giray ailesinin han olacak olan ferdi, çoğu kez geleneklere ters düşen karmaşık bir usulle seçilirdi. Bunda kurultaya katılan kabile reislerinin arzuları geçerliydi. Teorik olarak Kırım hanının seçiminde Osmanlı’mn rolü sadece kurultayın kararını onaylama şeklinde olmalıydı. Osmanlılar seçilen hana Osmanlı siyasi iktidar sembolleri olan hilaflar gönderir ve özel elçiyle büyük meblağda paralar yollarlardı.

Fakat 16. ve 17. yüzyıllarda teorik modele uymayan seçim usulleri görülmeye başlandı. Sadece Giray ailesinin bir ferdinin han olabilmesinin haricinde iktidara sahip olmak için âdet olmuş bir usul yoktu. Bazen eski hanın en yaşlı erkek kardeşi, bazen ekber evladı, bazen da herhangi bir erkek kardeşi veya oğlu han olabiliyordu.

Anane ve teamüle göre, diğer iki resmi makam sahibi olan Kal-gay ve Nureddin Sultanlar da Giray hanedanından çıkıyordu. Kırım siyasi teorisine göre bu makamın sahipleri tahtın varisi sayılıyorlardı, fakat gerçekte bu titiz bir şekilde uygulanmıyordu. Kurultay hanı seçiyor, bu seçim Osmanlı sultanı tarafından kabul veya red ediliyor, seçilen han da bu iki makamın sahibini seçiyordu.

Han, gücünü şu üç kaynaktan alıyordu: Tatar geleneği, kurultay tarafından seçilmesi ve Osmanlı Sultam tarafından kabul edilip mali yardım görmesi. Bir sefer tahta çıktıktan sonra hanın durumu Giray ailesinin diğer fertleriyle önemli Kırım kabilelerinin reislerinin istek ve ihtiyaçlarını tatmin kabiliyetine bağlıydı. Böyle bir tatmini sağlamak için de güçlü bir devlet liderliği ve kazançlı dış maceralar

gerekliydi. En uzun süre iktidarda kalan hanların askeri seferler ve güçlü bir dâhili idareyle Kırım'a ganimet sağlamış olmaları tesadüf değildir.

Giray mâliyesi

Hanın ekonomik kaynakları, ancak saraylarının bakımına ve saray faaliyetlerinin idamesine yetecek kadardı. Yarımadanın büyük kısmı mali kontrolünün dışındaydı. Ekonomik açıdan zengin toprakların çoğu kabilelerin, Islami müesseselerin ve OsmanlIların elle-rindeydi. Giraylar, topraklarından topladıkları vergilere ilaveten tuz üretimini de tekellerinde tutuyorlardı. 17. yüzyılın sonlarına kadar Giraylar Moskova, Polonya ve Tuna prensliklerinden değişik miktarlarda yıllık vergiler almışlardır.[30]

Birçok saray için paraya ihtiyaç vardı. Han, hükümdarlığını yansıtmak amacıyla Bahçesaray'da büyük bir saray ve Ulaklı ile Al-ma'da kır köşklerine kurdurmuştu. (16. yüzyılın sonlarında hanların Solhat'daki ilk sarayları kullanılmamaya başlanmış ve harap olmuştu.) Kalgay ve Nureddin Sultanların da Akmescit'te kendilerine mahsus sarayları vardı. 17. yüzyılın başlarında bu sarayları ziyaret eden yabancılar, buralarda resmi işlerin yapılmadığını belirtmektedirler. Onlara göre bu saraylar tahtın Giray varislerinin eğlence merkezleri görünümündeydiler.[31]

Hanedanın diğer bir unsuru ise, devletin bu üç büyük kademesinde yer almamakla birlikte hayattaki tüm Giray erkeklerini içine alan sayısız Giray sultanlarını ihtiva ediyordu. Osmanlı kayıtlarına göre bu sultanların sayısı zaman zaman elliyi buluyordu.[32] Hanlar ve Osmanlılar, bu sultanları hem aktif tutmak ve hem de devletin üç büyük kademesine gelmeye uğraşmaktan men etmekte zorluk çekiyorlardı. Bu sultanların bir kısmı Nogay ordularında hanı temsil edi-

yor, bir kısmı Çerkezistan'da hanın menfaatlerini gözetiyor, diğer cüzi bir kısmı da (Osmanlı sultanlarınca) Giraylara tahsis edilen arazilerde tutuluyorlardı. Bu gruba dâhil olanlara rehin deniyordu. Rehinler hanların Osmanlı siyasetine

uyumlarını sağlamak için İstanbul’a gönderiliyorlardı. Hanlığın bu sultanları saray çevresinden uzak tutmak için sarfettiği gayretlerin 18. yüzyılda hanlıkta iç huzursuzluğa sebep olması tuhaftır. Çünkü Nogay ordularında hanı temsil eden sultanlardan bazıları isyan etmiş ve şahsi menfaatleri için Rusya ile bağımsız ilişkiler kurmuşlardır.[33]

İdare ve hukuk

Hanlığın 16. yüzyılda gelişmesiyle birlikte hanın saray idaresi büyük bir bürokratik kurul haline geldi. Hanın idaresindeki memurların sayısı o kadar arttı ki, sonunda hanın eli altındaki kaynaklar onları beslemek için yetersiz kaldı. Bürokrasiye, kapıkullannm, ulemanın ve diğer büyük kabilelerin küçük rütbeli asilzadelerinin görev yaptığı kuruluşlar dahildi.[34] 18. yüzyılın ortalarından önce bu sistemin nasıl çalıştığına dair bilgiler mevcut değildir. Hanlık bürokrasisinin arşivleri incelenmemiştir ve 19’ncu yüzyılın sonundan sonra bu arşivler ortadan kaybolmuştur.[35]

Hanlığın hukuk sisteminin birçok geleneğe dayandığı bilinmektedir: Islami kurumların yorumlayıp uyguladığı şeriat kanunlan; Cengiz Han’ın Yasa’sından tevarüs edildiğine inanılan geleneksel Tatar Kanunları; ve daha az ölçüde yarımadanın Osmanlı Sultam’nm hakimiyeti altındaki kısımda, hanlarla İstanbul arasındaki münasebetlerde uygulanan Osmanlı kanunları.

OsmanlIlarla Kırımlılar arasındaki önemli problemlerden birisi de, tahta geçiş sırasını düzene koyan geleneksel Tatar kanunlan ile Osmanlı kanunları arasındaki farktan doğuyordu. Osmanlı usulüne

göre sultanın ekber evladı tahta geçerdi; halbuki Cengiz Yasası’na dayanan Tatar usulüne göre hanedanın en yaşlı üyesi tahta çıkar ve ananeye göre tahta çıkana kadar da kalgay sultanlık makamında bulunuyordu. Her ne kadar Kırım Tatarları bu geleneğe her zaman uymuyorlarsa da, Osmanlılarla zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıkların da açıkça gösterdiği gibi, geleneksel sistemlerini bütünüyle terk etmek de istemiyorlardı.[11]

Tahta çıkış sırasında sorun olduğunda Tatar kanunlarına uyuluyordu. Bu kanunlar, hanlarla diğer kabileler arasındaki münasebetleri de düzenliyordu. Tatar âdetlerine göre kabileler kendi otoritelerini belirli zamanlarda toplanan kurultay ile belirliyorlardı. OsmanlIlarda böyle bir müessese yoktu. Sosyal münasebetlerde de Tatarlar Osmanlı İmparatorluğumdaki teamül yerine Altın

Ordu teamülünü tercih ediyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı İdarî uygulamaları hanın divanı ve saray memurlarının çoğu için model teşkil ediyorlardı.

Nihayet hanın sivil idaresi haricindeki kadıların uyguladığı şer’ı kanunlar, hanlıktaki Müslümanların günlük hukukî durumlarını belirliyordu. Şerl düzenin lideri, mahallî Müslüman din adamlarının kendi aralarından seçtikleri müftüydü. Müftünün en önemli görevi, hukukî veya dinî konuları değil mali konuları kapsıyordu. Müftülük kurumu, İslâmî kuruluşlara ait vakıf arazilerini ve onlardan alınan muazzam gelirleri kontrol ediyordu. Diğer bir şer’î görevli olan ka-dıasker ise din adamlarınca değil, Osmanlı sultanı tarafından tayin ediliyordu. Kadıasker, hanlığın hukuki müesseselerini kontrol ediyordu. Yarımada, her biri bir kadının denetimindeki küçük hukukî bölümlere ayrılmıştı. Kadılar, teorik olarak kadıaskere bağlıydılar, fakat gerçekte bölgelerinde hanın sivil bürokrasisi ve kabile reislerinin istek ve ihtiyaçlarına cevap veriyorlardı. Han veya kabile reisleri tarafından yapılan tayinler, şeklen kadıasker tarafından onaylanıyordu[36] [37]. Osmanlı usulü bilgi toplama ve otorite sağlama konusunda

sultanların kadıaskerden faydalandıklarını düşünmek ilginçtir. Fakat bu hususta Osmanlı kaynakları ortaya çıkmadıkça ancak tahminlerde bulunulabilir.

Hanın idari kuramlarının özellikleri ile iktidar sembolleri incelendiğinde, çok gelişmiş bir merkezi hükümet yapısı olan bağımsız bir devletin iskeleti ortaya çıkar. Fakat Tatarlann sosyal organizasyonu, hanlığın ekonomik kaynakları ve kontrol dağılımına yakından bakıldığında, hanlığın siyasi otoritesinin görünümü karmaşıklaşmaktadır. Komşularının aksine hanlık, feodal bir monarşi, bir istibdat idaresi (babadan oğula devredilen bir devlet) veya doğulu bir despotluk değildi. Belki de Avrupa’da veya Doğu Avrupa’da bir benzeri olmayan tamamen değişik bir şeydi.

Tatar kabileleri

Giraylar bağımsız hükümdarlık sembollerine sahiptiler ve Cengiz Han’la olan akrabalıklarından dolayı Tatar hiyerarşisindeki yüksek mevkilerine itiraz edilemiyordu. Fakat hanlık dahilindeki aslî otoriteleri büyük Tatar kabilelerinin karşı konulmaz gücü ile sınırlıydı. Bu kabileler, veraset yoluyla yarımadadaki bereketli toprakların önemli bir kısmına sahiptiler. Halkın çoğunluğu üzerinde ekonomik ve siyâsî otoriteleri vardı ve askerî güçleri hanmkinden çok daha büyüktü. Bu faktörlerin bir araya gelmesi, hanın bu kabile beylerinin işbirliği ve rızası olmaksızın herhangi bir şey yapmasını imkânsız kılıyordu.

Tatarların geleneksel hiyerarşi sistemi, kabileler arası ilişkilerin yanı sıra kabile reisleri ve hanlar arasındaki ilişkileri de düzenliyordu. Bu sistem, asırlar boyunca kabilelerin birbirine kıyasla önemleri artıp eksildikçe sürekli değişikliğe uğramıştır. Fakat hanlık varolduğu sürece Şirin kabilesi daima birinci pozisyondaydı.[38]

Giraylar gibi Şirinler de pozisyonlarım atalarının Altın Ordu'da

oynadıkları role borçluydular. Yarımadanın doğu bölgesinin Osman-lı idari bölgesine dahil olmayan büyük kısmı, Kefe'nin kuzey ve doğusundaki topraklarla Azak nehri boyunca uzanan araziler Şirin kabilesinin elindeydi. Şirin beyi kabilenin bu muazzam topraklarım beylik merkezi olan Karasubazar yakınlarındaki Katırsa Sarayı'ndan idare ediyordu. Şirin kabilesi beyi Eminek Mirza hanlığın kuruluşundan itibaren Mengli Giray'ı Osmanlı sarayında desteklediği için, Şirinlerin talepleri Osmanlı sultanı nezdinde özel ilgili görüyordu. Şirinlerin hanedana mensup olmayan aileler arasında birinci orunda yer aldıkları, Girayların dışında bir Giray prensesiyle evlenebilen yegâne Tatarlar olmalarından da anlaşılmaktadır[39].

Şirin kabile beyinin yanı sıra üç Tatar beyi de Kırımlı zâdegân sınıfının Karaçi beyleri denilen imtiyazlı beyleri arasında yer alıyordu. Han üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Karaçi beyleri, Tatar hanının düzenlediği seferlere destek vermek veya vermemek suretiyle zafer ve hezimete zemin hazırlıyor; hatta hanın tahta iclası veya alaşağı edilmesi konusunda karar alan Tatar kurultayının isteklerini Osmanlı sultanı nezdinde temsil edebiliyorlardı. Ayrıca divana katılıyor ve koydukları ağırlıkla etkili bir şekilde Kırım siyasetinin genel hatlarını tespit ediyorlardı. Müşterek güçleri hanınkinden çok daha büyüktü. Han, onların isteklerini ancak tehlikeyi göze alarak red edebilirdi[40].

Önceleri dört Karaçi beyi, Şirin, Argın, Barın ve Kıpçak kabilelerinin reisleriydiler. 17. ve 18. yüzyıllarda bu önemli mevkie ulaşan diğer kabileler ise Mansur Oğlanlar ve Sicuvutlardı.[41] Beylerin belli başlı üç ana görevi vardı: (1) Divan üyesi olarak hana tavsiyelerde bulunmak; (2) Osmanlı sultanının nezdinde kurultayın isteklerini dile getirmek; (3) Beyliklerini idare etmek. Hanlık arşivleri tarihçilerin eline geçmediği için beylerin ilk görevleri hakkmdaki bilgiler maalesef çok azdır. Fakat diğer iki görevle ilgili malzeme fazlasıyla mevcuttur. Bunun sebebi, Tatarlar konusunda Osmanlı arşivlerinin araştırılması ve 19. yüzyılda E Lashkov'un beyliklerle ilgili

belgeleri çok iyi incelemiş olmasıdır.

Birinin yeni han olarak kotarılmasındaki rollerinin farkında olan beyler, Osmanlı sultanının temsilcilerinin yeni hana Kırım hükümdarlığının resmi alâmetlerini verdikleri seremonileri idare ederlerdi. Sahib Giray Karaçi beylerinin isteği üzerine Kanunî Sultan Süleyman tarafından han olarak kabul edilince, bu kabul seremonisi Bug (Özü nehri) nehrinin ağzında yapıldı. Çadırından yeni makam hilatını giymiş olarak Osmanlı çavuşunun refakatinde çıkan han, kendilerine sultan tarafından hilâtlar gönderilen dört Karaçi beyi tarafından karşılanırdı.[42]

Karaçi beyleri, kendi topraklarında kabiledaşları tarafından kabilenin çıkarlarını diğer kabilelere ve hana karşı koruyucusu olarak kabul edilirlerdi. Askerî seferlerde her bey kabilesinin Tatar ordusuna verdiği birliklere kumanda eder; her birlik kendi kabilesinin sancağı altında çarpışırdı. Karaçi beylerinin kendi sarayları, saray görevlileri ve Giraylar gibi Kalgay ve Nureddin'leri vardı. Bey seçimi, kabilenin kıskançlıkla koruduğu bir hakti. Her ne kadar beylik otomatik olarak ailenin ekber evladına geçerse de, hanın bp seçime karışma hakkı yoktu. Ayrıca beyler beyliklerindeki kadıların seçimini ve faaliyetlerini kontrol ederlerdi.[43]

Mirzalar (Tatar zâdegânları) tarafından yönetilen diğer asil ailelerin orunu Karaçi beylerinden sonra gelirdi.[44] Bunların topraklan beyler tarafından tahsis edilmekle beraber, mirza ailelerinin topraklarını veraset yoluyla ellerinde tuttuklarına ilişkin bazı deliler vardır. Bu mirza ailelerinin ırsî olarak kabileye bağlı olup olmadıklarını tespit etmek mümkün değildir. Fakat çoğunun herhangi bir kabileye iltihak ettiği ve keyiflerince bir beyden diğer bir beye bağlanmış olma-

sı muhtemeldir. Maalesef Lashkov'un kabilelerin menşei ve durumları hakkında bulduğu bilgilere mirza aileleri konusunda rastlana-mamaktadır.

Hanlık 16. yüzyılın sonlarına doğru giderek Osmanlı nüfuzuna girdiği için, bazı tipik Osmanlı kurumlan sosyal organizasyonda Tatar kurumlarının yerini almıştır. Sultanın topraklarının büyük kesiminde yegâne kontrol aracı olan ve hizmetkârlarına bu topraklardan geçici olarak faydalanma hakkını bağışlayan Osmanlı tımar veya kapıkulu sistemi, 1500'den sonra Kırım'da da görülmeye başlanmış; fakat bu durum, kendi topraklarını hanın müdahelesi olmadan yöneten büyük Tatar kabilelerinin pozisyonunu ciddi şekilde tahrip etmiştir. İki

sistem arasında çatışmalar çıkmış olabilir. Bu tımar arazilerini ellerinde tutan Tatar asilzadeleri, hanın Karaçi beylerinden daha sâdık müttefikleriydiler ve çoğu kez han tarafından Karaçi beylerinin gücünü kırmak için kullanılıyorlardı. Yarımadada tımar arazisi olarak dağıtılan toprakların nasıl bulunabildiği bir muammadır. Fakat bu toprakların önemli bir kısmı Kafkasya'da ve zamanla hanlık topraklarına dâhil edilen Besarabya'da tahsis ediliyordu.[45]

Sosyal sınıflar

Yarımada'da yaşayan Tatarlann çoğu Kırım'ın üst tabakasına mensup değildi ve ya çobanlık ya da çiftçilik yapıyordu. Fakat bunların toprak sahipleriyle olan münasebetleri feodal özellikler arzet-memektedir. Çiftçilerin çoğu Müslüman olduğu için İslam hukuku onları haklarını kaybetme ihtimâline karşı koruyordu. Köylere taksim edilmiş olan topraklar müştereken işlenir ve toprak sahibinin köyden istediği vergi müştereken ödenirdi. Bey, mirza, han veya kapıkulu, Müslüman köylülerden üç tür vergi toplayabilirdi. Bunlar, tahıl ürününün onda biri (öşür vergisi), yetiştirilen hayvanın yirmide biri ve değişik miktarda angarya hizmetleri idi. Köylüler istedikleri zaman topraklarını terketme hakkına sahip olduklarından, vergileri tespit edip toplayanlar, topraklarındaki üreticileri kaybetme-

mek için haklarını istismar etmemeye itina ederlerdi.[46]

Nogay Tatarları

Giraylardan, Tatar asilzadelerinden ve köylülerden başka Tatar toplumunda iki önemli unsur daha vardı: Nogay Tatarları ve hana nispeten daha az bağımlı Çerkezler. Nogay Tatarları, kabile konfederasyonlarından biri olarak Altın Ordu'nun önemli bir parçasıydılar. Tamamen göçebe bir hâlde 16. yüzyılın ortasına kadar Kafkasya'nın kuzeyinde Azak Denizi ile Astrahan (Ejderhan) arasındaki bozkırlarda yaşadılar. Astrahan Tatar Hanlığı, 1556'da Moskova tarafından zapt edilince, o bölgedeki Nogaylar Kırım'ın kuzeyindeki bozkırlara göç ettiler ve gayr-ı resmî bir şekilde Kırım hanını metbû kabul ettiler. Fakat kısa bir süre sonra 18. yüzyılın sonuna kadar hanlık tarihinde önemli rol oynayacak olan konfederasyonlara bölündüler. Kuban Nogayları Azak Denizi'nin kuzeyindeki bozkırlarda yaşadılar. Bunlar, bazen hanlara bazen de çarlara bağlandılar. Yediçkul* Nogay-ları Kırım yarımadasının kuzeyindeki bozkırlarda yaşadılar ve Kosak gruplarından fırsat bulabildikleri ölçüde Ukrayna ve güneydoğu Polonya içlerine kadar uzandılar. Kırım hanlığı ve OsmanlI'nın

Doğu Avrupa ile olan münasebetlerinde önemli rol oynayan diğer Nogaylar ise, Bucak Nogayları (Tuna nehrinden Dinyester nehrine kadar), Yedisan Nogayları (Dinyester nehrinden Bug nehrine kadar) ve Camboyluk Nogayları (Bug nehrinden Kırım yarımadasının başlangıcına kadar) idiler.

Nogaylar Kırım'ın hâkimiyetini kabul ettikten sonra onları idare etmek için Bahçesaray'dan gönderilen hanın naibine itaat etmeleri istendi. Serasker denilen bu temsilciler ne Nogaylar arasında Kırım'a sıkı bir bağlılık kurmaya muvaffak olabildiler, ne de Kırım idaresini Nogaylar arasında yaymayı başardılar. Bozkır göçebeleri olarak Nogaylar, kendi hayat tarzlarını yüzyıllar boyunca hanlık tarafından temsil olunan yerleşik halkın hayat tarzından daha üstün görmüşlerdi. Nogaylar, Tatar hâkimiyetine karşı sayısız isyanlara katıldılar ve kendilerinden istenenleri aşırı buldukları zaman işi hanı ve temsilcilerini öldürecek kadar ileri götürdüler.

Nogaylar, 1523'de I. Mehmed Giray'ı öldürdüler ve 1. Sahib Giray devrinde yarımadayı istilâ ettiler. Nogay beyleri, 17. yüzyıl boyunca birçok kez Kırım'la olan bağlarını koparıp Moskova çarlarına bağlandılar. Nitekim 18. yüzyılın sonlarında, Çariçe II. Katerina, OsmanlI İmparatorluğu ile hanlık arasındaki ilişkiyi koparmaya çalışırken en ateşli taraftarlarını Nogaylar arasında bulmuştur. Buna rağmen Nogaylar hanlık için faydalı da oldular. Bozkırda güçlü Slav kolonileri kurulmasını önlediler ve Kırım'ın esir pazarına sonu gelmeyen esir kafileleri temin ettiler.[47]

Çerkezlere gelince, hanlar, Altın Ordu'nun yıkılışından sonra yalnızca onun otorite hakkı taleplerini tevarüs etmişlerdi. Girayların bazı Çerkezlerle özel anlaşmaları vardı. Buna göre bazı Kırım sultanları Çerkezlerin denetimi altında askerî eğitim görüyorlardı. Ayrıca Çerkezler büyük bir esir kaynağıydılar. Özellikle hanlara ve Tatar asilzadelerine cariyelik ve gözdelik yapan esireleri temin ediyorlardı. 16. yüzyıl sonlarında hanlar Çerkezistan'da bir sıra kaleler inşa edip Kosak akıncılarının ve Moğol -Tatar imparatorluğunun hakiki Moğol kalıntıları olan Kalmuklann saldırılarına karşı bölgeyi korumak üzere içlerine Nogaylan yerleştirdiler. Osmanlı hükümeti, Çer-kezistan'ın büyük bir kısmında hanın siyasi sulta kullanma hakkını kabul etti. Bunun karşılığında hanlar Osmanlı sultanına Çerkez kölelerden oluşan yıllık bir vergi veriyorlardı.[48]

Kısaca 18. yüzyılın başlangıcına kadar Kırım Hanlığı'nın siyasi sistemi çeşitli sistemlerin bir birleşimi görünümündeydi. Hükümdar, irsî bir hanedan mensubuydu ve sembolik hükümdarlık pozisyonunu işgal ediyordu. İdaresi çok

gelişmişti ve modern bir devlet olma yolunda bulunan her devletteki gibi saray ve hükümet adamlarına sahipti. Fakat hanlık içindeki otoritesi kabilelerin, kabile reislerinin gücü ve mirzaların çoğunun beylerle olan ittifakıyla sınırlanmıştı.

Hanlar, zaman zaman asi Tatar asilzadelerine karşı Nogaylar ve Çerkezlerden destek buldular. Fakat bu destek çok zayıftı veya Mos-kofya'ya ya da Osmanlı sultanına da sunulabilirdi. Hanın otoritesi en iyi durumda cemiyetin diğer unsurlannmkine eşitti. Girayların hanlığın hâkimleri olarak önemlerinin aslî temeli ekonomik ve kültürel hayatta yatıyordu.

4. EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

Sovyet tarihçileri, Kırım Tatarlarının 1944'deki yok edilişlerini haklı gösterme kampanyalarında, onları komşularından topladıkları ganimet ve vergilerle geçinen, Kırım'da şehir hayatı ve köy ekonomisini kuramamış akıncı ve haydutlar olarak gösterip bir kenara itmişlerdir. Bu tarihçiler, ileri sürdükleri bu sebeplerden dolayı Tatarların bugün hiçbir bölgesel ve milli hak talepleri olamayacağını iddia etmişlerdir. Bu görüşün en iyi örneklerini, Novoselsky'nin Tatar ve Türkleri bir arada ele alan kitabında buluruz. Bu kitabın kısacık son bölümünde 14'ncü yüzyılın ortalarında vukû bulan bir "Türk-Tatar işgalinden" söz edilmektedir[1]. Sovyet tarihçileri şayet Kırım Tatarlarının kendi devletleriyle aynı zamanda ekonomik ve kültürel açıdan gelişmiş bir devlete sahip olduklarını kabul ederlerse, Tatarların 1944'den beriki kaderlerini haklı göstermek kendilerine zor gelebilir.

Esir ticareti

Esir ticaretinin 15. yüzyılın ortasından 18. yüzyıla kadar Kırım Tatar ekonomisinin en önemli unsuru olduğu belirtildiğinde, oku- 49

yucu istemese de Sovyet görüşünü kabul eder. Esir ticareti o zamanların modern sayılan bir devletin ekonomisinin temelini nasıl teşkil edebilir? Batılı okuyucular, Hristiyanların Müslümanlar veya Hristi-yan olmayanlar tarafından esir edilebilmesine ne anlayış gösterirler, ne de tahammül ederler. Sadece bu bile Tatar ekonomisi ve toplumu-na menfi tepki gösterilmesi için yeterli olur. Halbuki aynı yüzyıllarda Venedik, Cenova ve Hollanda'nın esir ticaretiyle uğraşmaları kültürleri açısından hiç de olumsuz karşılanmamaktadır. Bu bölümde Kırım esir ticaretinin şekli ve hacmi ile bu ticaretin yarattığı şehirler incelenecektir. Bu şehir merkezlerinde ortaya çıkan gelişmiş Kırım Tatar

kültüründen de bahsolunacaktır.

Yazılı kayıtların bulunduğu en erken çağlardan beri Kırım bölgesinde esir ticareti olduğu bilinmektedir. Osmanlılann İstanbul'u fethetmelerinden ve Tatar hanlığının ortaya çıkışından kısa bir süre öncesine kadar, Karadeniz sahilleri yabancı alıcılar için önemli bir esir kaynağı idiler[50]. Osmanlılann ve Kırım Tatarlarının İtalyanları yendikleri 1475'den sonra Müslümanlar Kırım'ın büyük esir tüccarları olarak İtalyanların yerini aldılar. Müslümanlar, bölgedeki savaşlar ve bu savaşlar neticesinde esirler elde edilmesiyle birlikte esir ticaretlerini meşrulaştırdılar (Hem Hristiyanların hem de Müslümanların hukuk teorilerine göre savaşta esir alma, esir almanın tek kanun! yoluydu).[51]

Kırım Tatarları, bu ticaret türünü devam ettirip genişletmek için gerekli vasıtalara sahiptiler. 16. yüzyılda Tatarların önemli bir kesimi köy ve şehirlerde yerleşik düzene geçtiği halde, birçoğu hâlâ göçebelik dönemi kabiliyetlerini ve zevklerini muhafaza etmekteydi. Tatar asilzadeleri, hem İslam serhaddinin ötesinde yaşayan Hristiyan halka düşmandılar, hem de oralarda yaşayan köylüleri hakir görüyorlardı. Kuzey bozkırlarında kayıtlara geçen ilk Tatar akımnın yapıldığı 1468 yılından 17. yüzyılın sonuna kadar Tatar akıncıları, köle olarak satacakları esirler elde etmek için hemen her yıl kuzeydeki Slav köylerine saldırılar düzenlediler. Slav tarihçilerinin bu olayları üzüntüyle tasvir etmelerini anlamak mümkündür. Fakat meseleye hissi veya milliyetçi bir açıdan bakılmadığı zaman, esir almak amacıyla düzenenlenen bu saldırıların Tatarlara canlı bir şehir ve kültür toplumu geliştirmek için gerekli imkânları sağlayan başarılı ekonomik faaliyetler olduğunu görürüz.[52]

UkraynalIlar ve Polonyalılar Türklere ve Tatarlara esir düşmekten bahseden bir hikâye edebiyatına sahiptiler. "Dumy o nevol'ni-kakh" önce Kefe'de, sonra İstanbul'da, daha sonra Arabistan'da satılmaktan bahseder. Başka bir hikâye şöyledir:

Türkelinde zavallı bir köle selamlarım yollar Muhammed'in ülkesinden Hristiyan şehirlerine, babasına ve annesine;

Onları selamlayamaz,

Fakat gri güvercinleri selamlar,

"Ey gri güvercin

Sen ki, yükseklerde uçar ve uzaklara gidersin!

Hristiyan şehrilerine uç, babama ve anneme

Onlara bu Kozak'ın âkibetini hatırlat."[53]

Esir ticaretinden edinilen kârların yanı sıra, esirler için alman fidyeler de bu ticaretin kazançlı bir yönünü teşkil ediyordu. Fidye sistemi bozkırda Polonya ve Moskofya'ya karşı Tatar siyâsi taleplerinin idâmesine yakından bağlıydı. Moskof siyâsî ideolojisinin 16. yüzyılda sadece Doğu Avrupa'da değil bütün Doğu Hristiyan dünyasında iktidarı ele geçirmek için olağanüstü taleplerde bulunduğu hatırlanınca, Moskofya'nm Kırım Tatarlarının kendi hükümranlık alanında esir akınları yapmasına müsaade etmesi ve sonra da talihsiz esirler için fidye ödemesi gariptir.

Fidye için para toplanması Moskova hükümeti için ciddi bir mali yük teşkil ediyordu. 1535'de Çar IV Ivan Novgorod valisine gönderdiği bir emirde "Geçen sene Tatarlar Ukrayna'ya geldiler, oradaki temsilcilerimizin bildirdiğine göre erkek, kadın ve çocukları esir aldılar. Onları geri almak için manastırlardan gümüş talep ediyoruz" diyordu.[54]

155l'de Zemskii Sobor Kırım'daki Rus esirlerinin fidyesini bir düzene sokmuştu. Hatta IV. Ivan, Kırım'da bu esirlere sahip olan tüccarları satış için esirleri Moskova'ya getirmeye teşvik edecek kadar işi ileriye götürdü[55]. Nihayet 1649'da Çar Aleksis'in yaptığı Uloz-henie (kanunnâme) esirlerin fidyeleri için gereken ve gitgide artan meblağları karşılamak üzere yıllık vergi olarak toplanan özel bir fon tesis etti. Moskova hükümetinin bunu yapmaya razı olması, ya Tatar esir akınlarına mâni olacak ya da esirleri zor kullanarak kurtaracak gücü olmadığını gösterir. Hanlar, Moskoflann ödediği yıllık vergiye ilâveten, Rus komşularından her yıl artan miktarlardan para da alıyorlardı.

Aynı şekilde Polonya da yıllık vergi ödemek suretiyle Tatar hükümetine tâbi bir vaziyetteydi. PolonyalI tarihçiler bu vergiyi akın-lan önleyici tedbir olarak görüyorlardı. Bu yıllık vergi kraliyetteki bütün Yahudilere yüklenen özel bir vergiden temin olunuyordu. 17. yüzyılın ortasında beş yıllık bir süre içinde PolonyalIların ödediği meblağ 700.000 Zloty tutuyordu.[56]

Hanlar, hanlık bünyesinde ekonomik kontrolü sağlamaya yetecek kadar toprağa sahip olmamakla beraber, muazzam mâli kaynaklara sahiptiler. Bunu Moskova

ve Polonya'nın ödediği vergilerden, Kırım'a getirilen esirler için aldıkları yüzdelerden ve Osmanlılann gönderdiği yüksek miktardaki çeşitli yardımlardan temin ediyorlardı. 17. yüzyıldan sonra hanlar Osmanlı yardımları hâricinde diğer mâli kaynaklardan mahrum kalınca hanlık içindeki otoritelerini kısa sürede kaybettiler.

Şehir toplumu

Kırım ekonomisi, büyük ölçüde ticarete, özellikle esir ticaretine dayanıyordu. Kırım şehirlerinin durumu, şehirde yaşayan Kırımlıların miktarı ve şehirlerdeki toplum yapısı bunu açıkça gösterir. 16. ve

17. yüzyıllarda ülkeyi gezen yabancı seyyahlar şehirlerin büyüklüğü ve güzelliğinden bahsederler. Yazılarında kültür hayatının canlılığından oldukça şaşırmış olarak bahseden bu gezginler, Moskof şehirleriyle karşılaştırdıklarında Kırım şehirlerini üstün bulurlar.

Hanın özel liman şehri olan Gözleve (Yevpatoria), Kefe şehri gibi hanlık kurulmadan önce İtalyan idaresi altında önemli bir ticaret merkeziydi. Tatar payitahtı Bahçesaray'dan sonra Gözleve Giraylara ait olan en büyük şehirdi. 16. yüzyılda Kırım'ı gezen Beauplan, şehirde 2000'den fazla ev olduğunu yazar. Bu şehirlerin 18. ve 19'ncu yüzyıllarda gerilemesine rağmen 1850'de Gözleve'de hâlâ birçok büyük cami, iki medrese ve eski Tatar gümrük binası ayaktaydı[57].

Diğer şehirler de önemli merkezler olarak geliştiler. Şirin beyliğinin başşehri olan Karasubazar'da merkezî yapı olarak muazzam bir kervansaray ve pazar (Taş Han) vardı. Bunlar 18. yüzyılda gezgin Pallas'ın özellikle dikkatini çekmişlerdi. 18. yüzyılın başlarında bu şehirde 23 cami ve 20 han vardı. Şirin beyinin merkezi ve Karaçi beylerinin toplanma mahalli bu şehirdi. Rus ilhakından önceki yıllarda şehir civarında yapılan şiddetli muharebelerde Şirin sarayının bütün izleri ortadan silindi. Fakat herhalde içinde yaşayanlara lâyık bir binaydı.[58]

Hanlık tarihinin uzunca bir bölümü boyunca kalgay sultanın kontrolü altındaki Akmescit (Simferopol) Osmanlı kontrolü altında bulunmayan en büyük kasabaydı. 18. yüzyılın başlarında erkek nüfusun sayısı 8000'i geçiyordu. Pallas, seyahati esnasında kalgay sultanın sarayının tamamen yıkılmış olduğunu ve yerinde "şimdi içki imalâthanelerinin bulunduğunu" yazmaktadır.[11]

Hanlığın en önemli şehri hanların payitahtı olan Bahçesaray'dı. Pek çok cami ve kilisenin varlığı, şehrin büyük olduğunu ve değişik etniklere mensup insanların yaşadıklarını göstermektedir. Pallas'a göre 18. yüzyılın sonunda 31 cami, 1 Rus kilisesi, 1 Ermeni kilisesi ve 2 de sinagog (havra) vardı. Şehir, Kırım yarımadasının en büyük ticari merkeziydi ve bu yüzden sayısız hanları ve tüccar ikametgâhları vardı. Ayrıca büyük bir deri işleme sanayii mevcuttu ve devletin tahıl ürününü öğütme merkeziydi.[59] [60]

Bahçesaray Sarayı

Şehrin merkezî yapısı Girayların sarayıydı. Geniş bir alana yayılmış oldukça basık binalardan meydana gelen bu saray, mimari açıdan Avrupa veya Rus saraylarına benzemiyordu. Dekorasyon ve zarafet bakımından İstanbul'daki Topkapı Sarayı'yla kıyaslanamazsa da, büyüklük ve yapısı bakımından aralarında büyük bir benzerlik vardı. Saray, klasik İslâmî üç avlu sistemine göre kısımlara ayrılmıştı. En iç avlu hanlık ailesine ve onların şahsî hizmetkârlarına tahsis olunmuştu.

Birçok Tatar ve Batı tarihlerinde inşa tarihi olarak üçüncü avlunun girişindeki Altın Kapı'da bulunan 1503 yılı gösterilir. Fakat Prof. Ernst, Moskofya ve Polonya'nın diplomatik kaynaklarını dikkatle inceledikten sonra, sarayın büyük bir ihtimâlle 1533-1551 yılları arasında I. Sahib Giray Han devrinde inşa edilmiş olacağına karar vermiştir. Çünkü Ernst kuzeyli diplomatların 1533 yılına kadar mektuplarını "hana veya temsilcilerine" Kırım başkenti dedikleri

Solhat'ta verip, cevapları oradan aldıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu tarihten sonra diplomatik kaynaklarda Kırım başkenti olarak Bahçesa-ray görülmeye başlamıştır. Büyük bir ihtimâlle I. Sahib Giray Han siyâsî otoritenin devamlılığını vurgulamak için meşhur kapıyı eski sarayından getirmiştir.[61] Bu hususta diğer bir delil de Bahçesaray'ın 16. yüzyılın sonunda büyük bir şehir olmayışı ve ancak 17. yüzyılın başlarında büyümeye başlamasıdır. Bronevsky, 16. yüzyılın ortalarında Bahçesaray'ı "hanın içinde yaşadığı taş bir bina bulunan küçük bir kasaba" olarak tarif etmiştir.[62]

Maalesef hanların Bahçesaray'daki ilk sarayları 1735'de müstevli Rus ordusu tarafından tahrip edilmiş ve 1738'de başka bir stilde inşasına başlanmıştır. Sarayın bugüne ulaşan teferruatlı tarifleri bu yeni saraydan bahsetmektedirler.[63]

Kırım Tatarlarının Giray hanedanı mensup hanların otoritesini izah etmek için

anlattıkları ve önemli bir Kırım Tatar tarihinin başlığı olan efsane Hanların Gül Bahçesi (Gülbün-ü Hânân)'dır. Bu efsane, sarayın hemen dışındaki en büyük hanedan camiinin cümle kapısına yazılmıştır. Metni şöyledir:

Hacı Selim kimdir? O Tanrı'nm ilham verdiği kahraman hanların en meşhuruydu. Bu camii inşa ettirdiği için Tanrı bütün şükranı ona ihsan etsin. Selim Giray'm şahsı bir gül bahçesiyle kıyaslanabilir; doğan oğullar birer güldür. Her biri sarayda birçok şerefe sahiptir. Gül bahçesi yeni bir çiçekle süslenmiştir: bu emsalsiz ve taze gül, Kırım padişahının arslanı olan Selamet Giray Han'dır.[64]

Gayr-ı müslim azınlıklar

Gayr-ı müslimlerin hemen tamamı Gözleve, Karasubazar, Ak-mescit ve Bahçesaray şehirlerinde yaşıyorlardı. Bu gayr-ı müslimlerin çoğunun (bunlar genellikle Ermeniler, Gürcüler, Rumlar ve Karaim Yabudileriydi) dini yaşantı hariç, Kırım Müslümanlarının bütün hayat tarzını benimsemiş olmaları ilginçtir. Karaim Yahudileri Türkçe konuşuyor, Türk âdetlerine göre yaşıyor ve hatta sadece Türkçe şarkılar söylüyorlardı. 1779'da Kırım'dan Rus çarlığına götürülen Rumlar ve Ermeniler de Türkçe konuşuyorlardı.[65]

Gayr-ı müslimler şehirlerin içinde veya varoşlannda kendilerine mahsus mahallelerde oturuyorlardı. Birçok Müslüman devletlerde âdet olduğu üzere, iş hayatı, ticaret, gemicilik ve özel mâli işler onlann kontrolündeydi. Osmanlı lmparatorlugu'nda millet (dinî cemaat) teamülüne göre Kırım'daki gayr-ı müslimlerin de cemaat işlerini düzenleyen kendi dinî mahkemeleri vardı. Gayr-ı Müslimler, Müslümanlara kıyasla nispeten daha fazla vergi ödüyorlardı. Bütün Kırımlıların ödediği vergilere ilâveten gayr-ı müslimlerden cizye (ru-ûs vergisi) de alınıyordu. Teorik olarak bu vergiyi askerlikten muaf oldukları için ödüyorlardı. Fakat kuzeydeki Hristiyan devletlerinde Hristiyan olmayanların uğradıkları türden ayınma tâbi tutulduklarını ve takibata mâruz kaldıklarına dair hiçbir emare yoktur.[66]

Karaim Yahudi cemaati, diğer gayr-ı müslimlerden daha değişik şartlar altında yaşıyordu. Bahçesaray yakınındaki Çufut Kale şehrinde toplu olarak yaşıyorlar ve Hristiyan tebaya tanınmayan birçok özel hak ve imtiyazlardan faydalanıyorlardı. Birçok Kırım vergisinden muaf tutulmuşlardı ve şehirlerine "sahip olma" ve mahallî siyasî hayatlarına kesinlikle karışılmama haklarına sahiptiler. Bu imtiyazların menşei belli değildir. Çufut Kale, başkent kurulmadan

önce önemli bir Tatar kalesiydi ve ilk Tatar hanlarının ve asilzadelerinin birçoğunun türbeleri oradaydı. Eski ismi Kırkyer'di (Çufut Kale "Yahudi Kalesi" demektir) ve bazı Tatar kaynaklarına göre Altın Ordu'nun ilk yıllarında Kırım'daki siyâsî Tatar otoritesinin ilk merkeziydi. En büyük türbe, Altın Ordu Hanı Toktamış Han'ın kızı Nene-kecan Hanım'm türbesidir. Bir rivayete göre bu hatun Cenevizli bir asilzadeye âşık olmuş ve onunla beraber Kırkyer'in aşılmaz surlarına iltica etmişti.

Karaim cemaati, sahip olduğu imtiyazı vakti zamanında atalarının bir Uluhane'yi[67] (bir Tatar hanının ilk karısı) ölümcül bir hastalıktan kurtardığı yolundaki bir rivayetle izah ediyorlardı. Bu iyiliklerine karşılık olarak kendilerine kale ve birçok önemli mâli ve hukukî imtiyazlar bağışlanmıştı. Bu hikâyenin ispat olunabilen tek unsuru, 16. yüzyılın sonlarında Yahudilerin ruûs vergisinin Bahçesa-ray'daki Uluhane'ye ödendiğidir.[19]

1

E N. Nadinskii. Ocherki po istorii kryma, 1. bölüm (Simferopol, 1951), s. 58-59. III. İvan'm oğlunun bir Mangup prensinin kızıyla evlendiği 1474 yılına kadar Mangup'ta Moskof prensliğiyle diplomatik ve ailevi bağları olan bir Slav nüfusu mevcuttu.

2

N.A. Smirnov, Rossiia i turtsiia v XVI-XVII w., 2 cilt (Moskova, 1946). 1. cilt, s. 16-17.

3

A.g.e., s. 18 - 28; Ahmet Dede Müneccimbaşı. Müneccimbaşı Tarihi (İstanbul, 1973), 1. cilt, s. 273 -74.

4

VD. Smirnov, Krymskoe khantsvo pod verkhovenstvom otomanskoi porty do nachala XVIII veka (St. Petersburg, 1887), s. 30-33.

5

Age., 34-47, 88-89; Ananiasz Jajaczkowski, La chronique des steppes

kiptchak: Tevarih-i Deşt-i Kıpçak (Varşova, 1966); Anatolii L. lakobson, Krym v srednie veka (Moskova, 1973), s. 108.

6

V.D. Smirnov (1887), s. 89-93.

7

A.g.e., s. 146; Halil İnalcık. “Kırım Hanlığı”, İslam Ansiklopedisi (İstanbul,

1955), 6. cilt, s. 746.

8

V.D. Smirnov (1887), s. 227.

9

O. Akçoraklı, Tatarskie tamgi v Krymu (Simferoopl. 1927). S. 12.

10

H. İnalcık, “Hacı Giray”, E.I., 3’ncü cilt, s. 43 - 45

11

Akdes N. Kurat. IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri (Ankara, 1972), s. 210

12

İnalcık, “Hacı Giray”, s. 44; V.D. Smirnov (1887). s. 236.

13

İnalcık, “Hacı Giray’’, s. 44.

14

Henry Howarth, History of the Mongols from the 9th to the 19th

Century (London, 1880), 2. cilt, 1. bölüm, s. 451.

E.l. = Encyclopaedia of Islam (yeni baskı), Leiden, 1950.

15

Halil İnalcık, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi” Belleten 8. No: 31 (1944), sayfa 185 - 229.

16

tnalcık, “Kırım Hanlığı”, sayfa 747.

17

E Khartakai, “Istoricheskaia sub’da krymskikh tatar”, Vestnik evropy 2 (1866), sayfa 201; Koworth, sayfa 456 - 57; M. De Peysonnel. Traite sur le commerce de la Mer Noire (Paris, 1787), cilt 2. sayfa 228 - 30; İnalcık. “Yeni Vesikalara Göre” sayfa 223.

18

İnalcık, “Yeni Vesikalara Göre.”

19

İnalcık, y.a.g.e., sayfa 226 - 27.

20

İnalcık, y.a.g.e., sayfa 219.

21

Alan Fisher’in “Crimean Separatism in the Otoman Empire” adlı eserinde bah-

solunmuştur.

22

Dilek Desaive, “Le Khanat de Crimee dans les Archives Ottomanes”,

Cahiers 13. No: 4 (1972), sayfa 560 - 83. Osmanlılarm artan müdahalelerinden örnekler.

23

"Istorecheskoe: diplomaticheskoe sobraine", ZOOID 4 (1863), sayfa 277 -78, 379 - 80; S. Belokurov, O posol skom prikaze (Moskova, 1906), sayfa 78 -79.

24

Mehmed Mübarek, Meskutat-ı Kırımiye (İstanbul, 1900), Topkapı Sarayındaki Kırım sikkelerinin katalogu; Petrun, "Khanski Iarliki na Ukrains'ki zemli", Skhidnie Svit 2 (Harkof, 1928), sayfa 170 - 87.

25

EN. Nadinskii, Ocherki, cilt 1. sayfa 58 - 65; N.A. Smirnov, Rossiia, passim; A.A. Novosel'skii. Bor'ba moskovskoga gosdarstva s tatarami v XVII veke (Moskova, 1948), Kırım Tatarlarının hukuki durumları hakkmdaki menfi kararlardan örnekler.

26

H. İnalcık, "Giray", İslam Ansiklopedisi (İstanbul, 1948), cilt 4. sayfa 786; B. Spuler, The Muslim World (Leiden, 1960), cilt 2. sayfa 95.

27

N.L. Ernst, "Bakhchisaraiskii Khanskii dvorets i arkhitektor vel. Kn. İvana 111 friazin Aleviz Novyi", ITOIAE 2 (Simferopol, 1928), sayfa 39 - 54.

28

İnalcık, "Kırım Hanlığı" sayfa 755; Kurat, IV - XV1I1 yüzyıllarda, sayfa 227.

29

Kurat, IV - XVIII yüzyıllarda, sayfa 223 - 24.

30

HE Lashkov, “Istoricheskii ocherk krymsko-tatar-skago Zemlevladeniia”, 1TU-

AK 23 (1895), s. 71-72.

31

Khartakhai, s. 108 - 9; Lashkov, “Istoricheskii ocherk”, s. 76-78.

32

A.Fisher, “Les rapports”, Osmanlılarm Giray Sultanlanna yaptıkları ödemeler

listesi hakkında.

33

Barbara Kellner - Heinkele, Aus den Aufzeichungen des Said Giray Sultan

(Freiburg 1975), s. 1-92; İnalcık, “Giray”, s. 783-89.

34

Kellner-Heinkele, s. 93-148; Khartakhai, s. 210-13; İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s.

755.

35

Kellner-Heinkele, a.g.e.

36

A. Bennigsen and Chantal Lemercier - Quelquejay, “La Moscovie, LEmpire Ottoman, et la erişe successorale”, Cahiers 14. no. 4 (1973), s. 453 - 87.

37

I.E Aleksandrov, "O musuîmanskom dukhovenstve”, ITUAK 51 (1914).

s. 207-10; Gözaydın, Kırım (İstanbul, 1948), s. 38.

38

HH Lashkov, “Arkhivnyia dannyia o beilikakh”. Arkheologicheskii S’ezd: Trudy 6, no. 4 (1889). s. 96-110.

39

“Istoricheskaia spravka ob obrazovanii v tavricheskoi gubemii tatarskikh dvorianskikh rodov”, ZOOID 23 (1901), s. 42; İnalcık, “Kırını Hanlığı” s. 753.

40

Lashkov, “Arkhivnyia dannyia”, s. 107-8; Lashkov, “Istoricheskii”, s. 80; Khartakhai, s. 219-21.

41

İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 753.

42

Gökbilgin. Tarih, s. 156-57.

43

Lashkov, “Istoricheskii”. s. 86-87.

44

A.g.e., s. 91-93; Khartakhai, s. 228, bu terimin asimin emirzâde olduğunu

söyler.

45

Lashkov, “Istoricheskii”, s. 92-93; İnalcık. “Kırım Hanlığı”, s. 754-55.

46

Lashkov, “Istoricheskii”, s. 99-100; Peysonnel, 11.s. 281; A.L. lakobson, Krym v srednie veka (Moskova. 1979), s. 143.

* Başka kaynaklarda Yetişkul ve Cetişkul olarak geçmektedir (ed.)

47

İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 752; A. Sergeev, “Nogaitsy”, 1TUAK 48 (1912), s.

7-11; I. lurchenko, “Opisanie Perekopskikh”, ZOOID 11 (1879), s. 479-86; O.

Gökbilgin, 1532 - 1577 yılları arasında Kırım Hanlığının Siyâsi Durumu (Ankara, 1973), s. 27-29.

48

İnalcık, “Çerkeş: Ottoman Period”. E.I., cilt 2, s. 24-25.

49

Iakobson, Krym; Novosel’skii, Bor’ba.

50

Chrales Verlinden, EEsclavage dans I’Europe medievale (Brugge, 1955), cilt 1; Verlinden, “La colonie venitienne de Tana”, Studi in onore di Gino Luzzatto (Milano, 1950), cilt 2. s. 1-25.

51

A. Fisher, “Musvovy and the Black Sea Slave Trade”, Canadian-American Slavic Studies 6, no. 4 (1972), s. 575-94.

52

Bohdan Baranowski, Chlop polski w vvalce z tatarami (Varşova, 1952), s. 49-56; Novosel’skii, Bor’ba, s. 436.

53

M. Dragomanov, Pro ukrainskikh Kozakiv, tatar ta turkiv (Kiyef, 1876), s.

17 -19; M. Hrushevsky, A History of the Ukraine (New Haven, 1941), s. 160-61.

54

Solov'ev, Istoriia rossii, cilt 4, bölüm 7-8. s. 140.

55

A.g.e., s. 83: M.A. Alekberli, Bor'ba ukrainskogo naroda protiv turetsko-tatars-koi agressii (Saratov, 1961), s. 124

56

Zbigniew Wojcik, "Some Problems of Polish - Tatar Relations in the Seventeenth Century". Acta Poloniae Historica 13 (1966), s. 87-102.

57

Anatole de Demidoff, Travels in the Krimea, (Londra, 1853).

58

P.S. Pallas, Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire, in the Years 1793 and 1794 (Londra, 1812). cilt 2. s. 208, 249-50; W. Barthold, "Ak Masdjid". E.I. cilt 1, s. 312.

59

Pallas, cilt 2, s. 19. H.D. Seymour, Russia on the Black Sea and the Sea of Azof (Londra, 1855), s. 34-35.

60

Seymour, s. 38; Iakobson, Krym, s. 145; Pallas, cilt 2, s. 33: A. Fevret, "Les tatars de Crimee", Revue du monde musulman 3 (1907), s. 97: B. Spuler. "Baghce Saray", E.I. cilt 1, s. 893-94.

61

N. Ernst, “Bakhchisaraiskii Khanskii dvorets: arkihtektor, vel. kn. Ivana III friazin Aleviz Novyj”, ITOIAE 2, s. 39-54.

62

A.g.e., s. 43; M. Bronevskii, “Opisane Kryma”, ZOOID 6 (1867), s. 344.

63

Pallas, cilt 2, s. 29-31; Seymour, sayaf 39; John Parkinson. A Tour of Russia, Siberia, and the Crimea, 1792-94 (Londra, 1971), s. 193-95; hepsi de sarayın enteresan tasvirlerini yapmaktadırlar.

64

16 Fevret,. s. 98-99: Bak Pl. Sumarokov, Dosugi krymskago sud’i ili vtoroe puteshestvie v Tavridu (St. Petersburg, 1803-1805), 2 cilt; sarayın 17. yüzyıldaki halinin birçok güzel şemasını veriyor. Tatar tarihi Halim Giray Sultan tarafından yazılmış olanıdır.

65

B. Adjer, “Die Krim - Karaer”, Baessler Archiv 17 (1934), s. 103-33.

66

Bak. A. Fisher, “The Administration of Sub ordinate Nationalities”; Kharfak-hai, clstoricheskaia sud ba”, s. 143; Peysonne!. Traite, cilt 1, s. 13 ve cilt 2, s. 232; Baron de Tott, Memoires (Hamburg, 1785), cilt 2, s. 129.

67

Yazarın “uluhane” sözcüğünü dayandırdığı kaynak ne olursa olsun, Türklerde hiçbir zaman han veya padişah hanımına “hane” sözcüğü kullanılmamıştır ve bunun örneği de yoktur. Buna karşılık “hanşa” (kadın han, kraliçe) sözcüğü vardır; “melike”, “hatun” kelimeleri kullanılmıştır ama “uluhane” asla kullanılmamıştır. Şayet gerçekten böyle bir unvan kullanılmışsa, bu, bir han hatununun adı olamaz. Timuriler, Baburiler ve Şeybaniler zamanında padişahın en büyük hanımına, sahip olduğu bazı imtiyaz ve önceliklerden dolayı, “mehd-i âli” unvanı veriliyordu. “Yüksek yatak” anlamına gelen bu deyimin

Kırım’da “uluhane” yani “büyük ev” anlamında kullanılmış olması da elbette muhtemeldir, ama asla bir hanın hanımının adı olarak kullanılmamıştır. Çünkü Orta Asya’da “mehd-i âli” ve muhtemelen Kırım Tatarlarında “uluhane” (doğrusu (uluğhane) unvanına sahip hatun, hanın diğer hanımlarının anası veya ablası durumundadır ve geleneğe göre onların çocuklarını alıp büyütme hakkı vardır. Bu geleneğe “mehd-i âli” unvanına sahip olmayan diğer hanımlar da itirazda bulunamazlardı, (editör)

19 Seymour, s. 41-45; Pallas; cilt 2, s. 34-36; A. Samojlovic, “Beit-raege zur Bienenzucht in der Krim im 14. - 17. Jahrhundert”, Festschrift Georg Jacob, s. 270-75. Çufut Kale’deki Karaimlere bal üretme tekelini veren bir han fermanını ortaya çıkarmıştır.

Kırım'daki Osmanlı toprakları

Burada Osmanlı eyaleti Kefe'den kısaca bahsolunacaktır. Kırım sahilleri 1475'de Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman, Cenevizlilerden alınan topraklardan bir sancak teşkil olunmuş ve Kefe'deki

Osmanlı paşasının emrine verilmişti. Fakat 80 sene sonra Volga havzasındaki Moskoflara karşı büyük bir Osmanlı seferi hazırlandığı zaman bu bölge eyalet yapılmış ve bir Osmanlı kumandanı tâyin olunmuştu. 16. yüzyıl sonlarındaki bir eyaletler listesine göre Kefe eyaletine Kefe, Akkerman, Bender, Azak, Kılburun ve Kerç şehirleri dâhildi. Böylece eyalet sadece yarımadayla sınırlı kalmayıp Karadeniz'in bütün kuzey sahili boyunca uzanıyordu.[1]

1640'da bu büyük eyalet ikiye taksim olundu. Merkezi Oca-kov'da olan yeni eyalete eskisinin batı ve güneybatı kısımları dâhildi. Bu değişiklik, 17. yüzyıl başlarında OsmanlIların tehlikeli komşuları hakkmdaki görüşlerini değiştirdiklerini gösterir. Polonya'daki Kazaklar ve Habsburglar, Moskova ve doğudaki bozkır göçebelerinden daha büyük tehlike arzediyorlardı.[2]

Akmescit ve Bahçesaray'dan daha büyük olan Kefe şehri Gözle-ve' den daha fazla ticaret yapılan bir limandı ve bütün diğer Kırım şehirlerinden fazla mimari abidelere sahipti. Kefe'yi ziyaret eden OsmanlIlar onu Küçük İstanbul olarak kabul ediyorlardı. Belki de önceki yüzyıllarda Konstantinopolis'e affolunan sıfatları yaratmaya çalışan Kiyef'le paralellik arzediyordu. Dortelli, 17. yüzyılın ilk yarısında Kefe'nin çevresinin beş mil olduğunu ve nüfusunun asgari 80.000'i bulduğunu yazar. Şehirde 70'den fazla cami vardı v£ limanda her gün ortalama 10 geminin tahmil tahliye işleri yapılıyordu. Bu rakamlar doğruysa, Kefe o sıralar Moskofya'daki şehirlerden daha büyüktü. Kefe'deki binaların arasında en muhteşemi 1623'de inşa edilmiş olan Ulu Cami'dir. Bugün bu caminin sadece harabeleri kalmıştır.[3]

Tatar tarihleri

Hanların inşa ettirdikleri cami ve sarayların yanı sıra parlak Kırım Tatar kültürünün en önemli kalıntıları, Tatar tarihini ve o asırlardaki hayatı anlatan tarihi eserlerdir. Bu tarihlerin hepsinin belli-başlı özelliği Kırım hanlığını, Osmanlı hâkimiyeti altında olmasına rağmen, hanların doğrudan doğruya Cengiz

Han'dan gelen Orta Asya miraslarının izlerini taşıyan müesseselere sahip bağımsız bir devlet olarak kabul etmelerini tarihî ve ideolojik açıdan haklı gösteren hususları gözler önüne sermeleriydi.

16. yüzyıl Tatar tarihçileri Tatar ayrıcalığının ve Tatarlıgın problemleri ve tamamen Tatar menşeli olan hanlık ananeleri ile ilgileniyorlardı. Bu tarzdaki ilk tarih, Sahib Giray Han'ın ölümünden sonra yazılmış olan "Tarih-i Sahib Giray Han"dır ve tamamen Giray hanedanının irsi ananelerinin meşruluğunu ve uzun süreli mevcudiyet açısından Moskof ve Osmanlılarmkinden geri kalmadığını vurgulamaktadır. Sahib Giray Han'ın Sultan I. Süleyman (Kanunî Sultan Süleyman) ve Çar IV Ivan ile aynı devirde yaşamış olduğu dikkate alınmalıdır. Bu tarihî eserde Sahib Giray Han'ın sarayındaki kültür hayatı hakkında birçok bilgi verilmektedir. Sahib Giray Han'ın âlimlerinin arasında ilk mevkii alan Kudüs ve Bağdat'ı ziyaret eden, birçok kereler Mekke'ye gidip hacı olan Kefevî el-Şeyh Ebû Bekir Efendi'dir. Bütün bir Kırım edebiyat ekolü Ebû Bekir Efendi'den kaynaklanmaktadır. Bu ekol aynı devirdeki Osmanlı edebiyatının çok tesiri altında kalmakla beraber konu ve tarz olarak özellikle Tatar ekolüdür.[4]

İkinci bir tarihî eser olan Tevarih-i Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı Tarihi) 1623 -1640 yılları arasında Kefe'de yaşayan bir Kırım Tatarı tarafından yazılmıştır ve hanların hatırlanamayan çağlardan beri ayrı bir şahsiyeti ve bunun neticesinde hükümranlığı olduğunu ve bu özel ananelerden dolayı hanların sultanlarla ırsî yönden eşit kişiler olarak münasebette bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu tarih eserine göre Kırım tarihinin hakiki kahramanları bağımsızlık miraslarına uygun hareket etmiş olan Mengli Giray ve Devlet Giray'dılar. (Devlet Giray 1556'da Osmanlılarm Astrahan'ı geri almak için düzenledikleri seferi sabote etmiş olan handır ve sonraları Moskova'ya Kırımlıların en meşhur ve tahripkâr akutlarından birini yapmıştır).[5]

1650 yıllarında yazılmış olan tarihî eser, Kırımlı Hacı Mehmed Senai'nin yazdığı Üçüncü İslam Giray Han Tarihi'dir. Bu eserde de Girayların Cengiz soyundan geldikleri ve hanların eski Altın Ordu hakanlarının siyasî özelliklerine sahip oldukları vurgulanmaktadır.[6] Nihayet Seyid Muhammed Rıza'nm 1750'lerde yazdığı Asseb'o - sse-iiar, hanlık devrinde yazılan tarihlerin en ilginci ve en aydınlatıcı olanıdır. Bu eser yazılmış olanların içinde en uzunu olduğu gibi, Tatar tarihi ve kültürü hakkında en teferruatlı bilgileri vermektedir ve V. D. Smirnov'un yazdığı iki ciltlik Kırım tarihinin ana kaynağını teşkil etmiştir. Seyid Muahmmed Rıza, diğerlerini hor görüp unutur görünmek pahasına Cengiz soyundan gelenlerin menfaatlerine uygun hareket edip Osmanlı

metbulanndan ayrı bir Kırım siyaseti gütmüş olan hanları ön plana çıkarmaktadır. Onun da en büyük kahramanı Osmanlı seferlerine katılıp Kınm menfaatlerine halel getirmeyi red eden Devlet Giray Han’dır. Seyid Muhammed Rıza Kırım’ın tahta geçme krizlerinde Osmanlılarm katılmasından bahsederken tahrikkâr olan müdahale deyimini kullanmaktadır. Yazar, eserinin ilk çeyreğini bozkırda Moğol - Tatar hâkimiyeti devrine hasretmiştir ve Kırımlıların tarihini birleşik Tatar tarihinin bir bölümü olarak sunmaktadır.[7]

Kırım hanlığının 17. yüzyılın sonlarında dejenere olmasına kadar, içte ve dışta canlı bir kültürel ve ekonomik hayatı olan o devirlerin modern bir devleti olarak faaliyet gösterdiği böylece açıklığa kavuşmaktadır. Hanlar, Kırım’da güçlerin Giraylar, kabileler, ulema

ve Osmanlılar arasında bölünmesinden dolayı, otokratik tarzda hüküm sürememelerine rağmen ekonomik ve kültürel hayatta ihtiyaç duyulan kabiliyetli liderler olduklarını göstermişlerdir. Bu sahada Giraylar hüküm sürme kabiliyetleri olduğunu ispat etmişlerdir. Ancak Osmanlılarm mâli yardımlarının ve kârlı esir ticaretinin sona ermesinden ve Kırım’ın kültürünün üst tabakası arasında hayal kırıklığının artmasından sonra Girayların ehillikleri hakkında ciddi sorular ortaya atılmıştır.

Bahçesaray Sarayı'nın ana kapısı, 1800 yılı

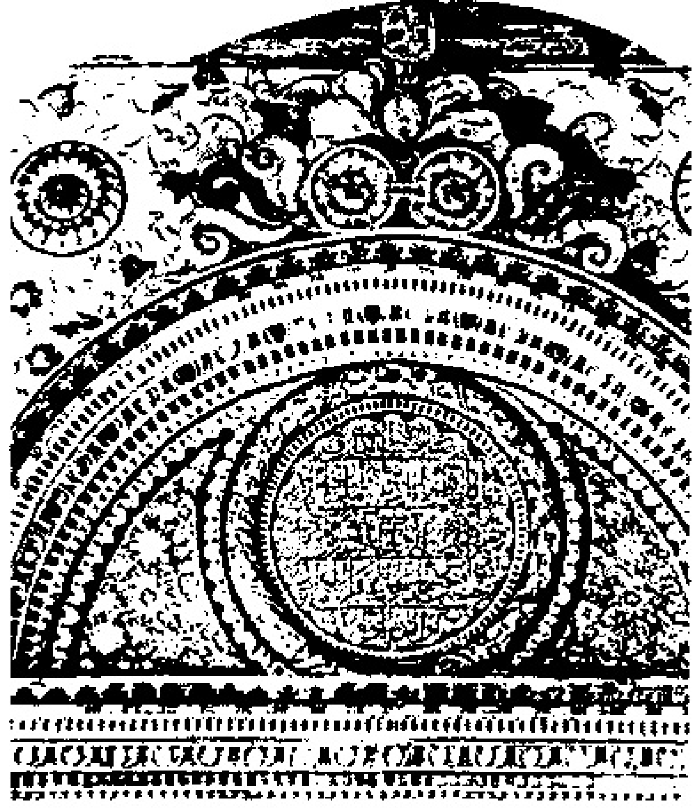

Bahçesaray Sarayı (1800)

Bahçesaray Sarayı4nm avlusu (1737'de restore edilmiştir)

Sarayın ana giriş kapısı (1737'de restore edilmiştir

Sarıyın içten görünüşü

5. DOĞU AVRUPA SİYASETİNDE KIRIM'IN ROLÜ:

Moskofya, Polonya - Litvanya ve Osmanlı imparatorluğunun bakış açılarına göre Kırım Hanlığı Doğu Avrupa'da önemli bir rol oynuyordu. Bu rolden bu devletlerin tarihlerinde gerektiği kadar bahsedilmemiştir.

Osmanlı tarihindeki önemi:

Osmanlılar için Kırım Tatarları Avrupa siyasetlerinde gerekli askerî bir unsur hizmeti görmekteydi ve insan ve malzeme kaynağı sağlıyorlardı. Tatarlar, askeri bir güç olarak, hem Osmanlılara Doğu Avrupa ve Kafkas cephelerindeki seferlerde asker temin ediyorlar, hem de kuzeye karşı koruyucu tampon vazifesi görüyorlardı. Kırım hanının Osmanlı ordusundaki birlikleri sultanın ağır piyade ve süvari güçlerinin ilerlemesi için yol açan akıncılar (hafif süvari) olarak görev yapıyorlardı. Avrupalı düşmanlar, Tatar süvarisinin etkinliğini onun kalabalık nüfusuna ve gelişmiş silahlarına atfediyorlardı. Hâlbuki hem Osmanlı hem de Kırım tarihî kaynakları Tatar akıncılarının Avrupa standartlanna göre fazla kalabalık olmadıklarını ve teçhizatlarının da çok iyi durumda bulunmadığını göstermektedir. Sayılan en çok 50.000'i bulan hafif Tatar süvarisinin pek azı ateşli silahlarla mücehhezdi. Osmanlılar, Tatarların tek ateşli silah ve cephane kaynağıydılar ve onları da sadece hanın hassa birliklerindeki sekbanlara veriyorlardı. Tatar süvarisinin gücü, seferi yöneten komutanların olağanüstü yüksek kalitesinden ve Altın Ordu'dan tevarüs ettikleri etkili taktiklerinden kaynaklanıyordu. Faaliyetleri için en uygun saha olan bozkırda hızla ve sessizce ilerleyen akıncılar aniden saldırıyorlardı. Fakat müstahkem şehirler karşısında Kırımlılar hemen hemen etkisizdiler. Buralarda ancak topçuya sahip iyi teşkilatlanmış piyadeler başarılı olabilirlerdi, fakat Kırımlılar her ikisine de sahip değillerdi.[1]

Kırımlıların katıldığı ilk Osmanlı seferi 1484'de Akkerman'a

1 Akdes N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu (Ankara. 1966), s. 83-84; İnalcık, "Kırım Hanlığı", s. 755.

karşı yapıldı. Osmanlılar, hana hediye olarak önemli miktarda para ve hilatla birlikte bir "davetiye" gönderdiler. Gönderilen para, hanın kabile reislerini sefere katılmaya ikna etmesini sağlayacak miktardaydı. Her ne kadar "davetiyeler" "İslam dinine yardım" ve "OsmanlI hanedanıyla kardeşlik için" gibi sözlerle

söslenmişse de, Kırımlıların katılmasını sağlayan en önemli faktör, büyük bir ihtimalle gönderilen hediyelerle seferde elde edilecek ganimetten pay verileceği vaadi idi.[8]

Kırımlılar ikinci bir önemli askeri hizmeti de ifa ediyorlardı: Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey kanadının Moskof-Rusya ve Po-lonya-Litvanya'nm saldırı ve sızmalarına karşı korunması. Tatarlar, bozkıra düzenledikleri sayısız seferlerle, bu büyük sahanın beklenenden çok sonraki tarihlere daimi iskanına mani olmuşlardır. Rusların, Osmanlı gücünün âni ve ciddî şekilde zayıflamasına sebep olacak şekilde Karadeniz sahillerinde görünmesi olayının Kırım Hanlı-ğı'nm 18. y.y.'ın sonlarında zayıflamasından sonra vukû bulması bir tesadüf değildir.

Hanlık, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi için de önemliydi. Buğday ve et gibi ziraî mahsullerle Karadeniz'in kuzey sahillerinden gelen balık yağı ve tuz gibi gıda maddeleri, Osmanlı ekonomisinin önemli bir miktarını teşkil ediyorlardı. Bundan başka Kırım, Osmanlı askerî birliklerinin ve imparatorluk haremlerinin önemli bir esir kaynağı idi.[9]

Jeopolitik olarak Osmanlılar, hanlığı Tuna prenslikleri gibi tampon devlet olarak kullanıyorlardı. Fakat hanlıkla bu eyaletler arasında mühim farklar mevcuttu. Çünkü hanlık, birçok hususlarda Os-

manii sultanlarından bağımsız olan bir Müslüman hanedan tarafından idare ediliyordu. Hanlar, İstanbul'dan tayin edilmiyorlardı; Os-manlı bürokrasi sisteminin yaratıkları değillerdi. Osmanlılarla hanlar arasındaki yazışmalar davetiyeler şeklindeydi ve iki bağımsız hükümdar arasında diplomatik yazışmalar gibiydi. Halbuki OsmanlIlarla diğer tampon devletleri arasındaki münasebetler daha ziyade imparatorluk fermanları şeklindeki nâmelerle yürütülüyordu. Tuna prenslikleri Osmanlı hâzinesine vergi ve haraç ödedikleri halde, hanlık, hizmetleri için malî mükafaatlar görüyordu.

Moskof tarihindeki rolü

Osmanlı İmparatorluğunun kazanması Moskofya ve Polonya -Litvanya'nm kaybetmesi demekti. Karadeniz'in kuzey sahillerinin Kırım'ın kontrolünde oluşu, Karadeniz'i tamamen Osmanlı denizi haline getiriyor ve Moskofya'nm dahilî ticaretinin dayandığı nehir nakliye yollarının can alıcı ehemmiyeti haiz kısımlarını kullanmasını da engelliyordu. Üç önemli Rus nehrinden Don ve

Dinyeper’in ağızları hanlıkta bulunuyordu. Ruslar, hanlığı ellerine geçirinceye kadar yetiştirdikleri buğdayı yabancı alıcıya ulaştıramamışlardır.

Hanlığın 18. y.y.’m sonlarında gücünün kırılmasına kadar Kırımlıların zaman zaman bozkırda yaptıkları akınlar, 19’ncu y.y.’da çok kârlı ihracat sağlayan bu bölgenin devamlı olarak iskanını ve Rus hükümeti tarafından kontrolünü önlemiştir. Ruslara göre toprakları yoğun ziraat yapacak kadar toprakları bereketli olan ve mevsimleri yeterince uzun süren bu bölgenin kullanılmayışı bir faciaydı. Bunun Moskofya’nm merkezî yölerindeki etkisi korkunçtu. Moskofya, artan nüfusunu besleyecek gıda maddeleri için daha fakir topraklarına bel bağlamak zorundaydı ki, bu, Moskof ziraatinin en önemli gelişme safhasında yoğun insan gücüne muhtaç olmasına sebep olmuş ve Rusya’da marabalığın (serfliğin) gelişmesini kesinlikle etkilemiştir.

Bozkır hayatının düzensizliği, merkezi Moskofya’daki gittikçe zorlaşan marabalıktan kaçmak isteyen Moskof köylülerinin bereket-

li topraklarla bezeli güneye değil de, hayat şartlan çok zor olan Sibirya’ya göç etmelerine sebep olmuştur. Ukrayna’yı ve güney bozkırını tercih edenlerin çoğunun son durağı Tatarlar tarafından esir edilip satıldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu, Mısır vesaire olmuştur.

Bütün bu olanları anlamak kolaydır. Bir kere Tatarlar ekonomik kazanç elde etmek ve açık meralarını kurtarmak için akınlar yapmak zorundaydılar; ama bu akınlar, Moskof ziraatini ve millî gelişmesini olumsuz yönde etkiliyordu. Zor olan husus, Moskofya’nın bu duruma karşı gösterdiği reaksiyonu izah etmektir. O dönemde Moskof-ya’nın nüfusunun diğer Doğu Avrupa devletlerine göre daha az oluşunu, Tatarların düzenledikleri akınlar sonucunda bir çok Rus’u esir alıp götürmesiyle izah eden Giovanni Botero ve 17. y.y.’daki halefleri, Kırım Tatarlarının Moskof millî gelişmesinin en büyük düşmanları olduklarını farketmeleri gerektiğini iddia etmektedirler.[10]

IV İvan’m dış işleri danışmanı Adaşev, bu akmları önlemek için tek çarenin Tatarlara karşı hücum harekâtına geçmek ve güneyde müstahkem üsler tesis etmek olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Ada-şev’e göre ya hanın çarı metbû olarak tanımasını sağlamak ya da Moskofya’nın bütün bölgeyi ilhak etmeyi denemek gerekiyordu. Kostomarov’un öncülüğündeki Rus tarihçileri, Tatar akınlarının sadece boyarların menfaatlerini tehdit etmekle kalmayıp Rusları “tamamen millî bir mesele” ile karşı karşıya bıraktıklarını iddia etmişlerdir:

“Rusya’nın emniyet ve refahını sağlamanın tek çaresi, bu saldırgan yuvalarının bastırılması ve memleketlerinin ilhakıdır.”[11]

Sovyet tarihçileri, Moskofya’nın bu mecburiyeti 17. yüzyılda farkedip ona göre hareket ettiklerini yazıyorlar. Novoselsky, bunu, Moskof Devletinin XVII. Yüzyılın ilk yarısında Tatarlara karşı mücadelesi[12] adlı kitabında ima etmiştir. Fakat öne sürdüğü deliller iddiasını yalancı çıkarmaktadır. 17. yüzyılın sonuna kadar Moskof hükümeti Kırım tehlikesini ortadan kaldırmak için aktif politika olarak

kabul edilebilecek hiçbir teşebbüste bulunmadı. Aslında Novo-selsky’rıin topladığı malzeme ve diğer mevcut deliller, IV Ivan ve haleflerinin güneyde etkili bir hücuma geçmek için Moskofya’nın Tatarlara ve Osmanlılara kıyasla çok zayıf olduğunu bildiklerini göstermektedir.

Aksine Çar 1. Peter’in (Deli Petro’nun) 18. yüzyılın başlarında kesmesine kadar Moskova hanlara çok ağır vergiler ödemeye devam etmiştir. Bu tarihe kadar Moskova, Rus esirlerini fidye karşılığında satan Tatar tacirlerinin nüfuz bölgesine gelmelerine sadece müsaade etmekle kalmadı, onlann gelişini teşvik bile etti. IV. Ivan’ın esirleri zor kullanarak kurtarmak için ordusunu göndermek yerine fidye için özel vergiler alınmasını emretmesi, o tarihte kendisinin meseleyi askerî yoldan çözme kabiliyetinde olmadığını yeterli bir şekilde ispat etmektedir. 1474-1692 yıllan arasında Moskova’dan en az 35 elçi Kırım’a ve Kmm’dansa 27 elçilik heyeti Moskova’ya gitmiştir. Bu heyetler normal şekilde diplomatik münasebetlerde bulunmuşlardır.[13]

XVI. Yüzyılda batıda, XVII. Yüzyılda ise doğuda değişik siyasî emeller peşinde koşan Moskova, gücünü tanıyıp korktuğu Osmanlı İmparatorluğumla barışçı münasebetler tesis etmeye çalışmıştır. Sadece Deli Petro bu siyaseti terk etmiş ve Osmanlılara karşı ciddî has-mâne tavırlar sergilemiştir. Bu saldırgan davranışın başta gelen sebebi Tatarların bozkırda uyguladıktan siyaset değil, Deli Petro’nun batıya ulaşmak ve Avrupa’da Rusya’nın gücünün tanınmasını sağlamak için Karadeniz’den yol açmak üzere canını dişine takarak teşebbüse geçmesidir.[14] Fakat Moskova çarlarının, Müslüman komşuları tarafından Moğol geleneğine istinaden sürekli küçük düşürülmekten bıkmış oldukları da şüphesizdir.

Kırım-Moskova rekabeti

Kırım - Moskova münasebetlerinde açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta da

16. yüzyılın ortalarında Kazan Hanlığı’nın Mos-koflar tarafından ilhakıdır. Altın Ordu’yu meydana getiren ülkeler için Moskofya - Kırım rekabeti bütün bu asır boyunca sürmüştür. Her iki taraf da diğerinin aleyhine önemli kazançlar elde etmişse de tamamen muvaffak olamamıştır. Elde edilmek istenen şey, Volga üstündeki Kazan’dan Volga ağzındaki Astrahan’a kadar uzanan muazzam topraklarla Nogaylar ve diğer Tatarlarla meskûn güney bozkırlarıydı. Giraylar ilk başarıyı 1521 yılında Sahib Giray’ı Kazan tahtına geçirip, 1524’de İstanbul’a kaçmaya mecbur edilinceye kadar iktidara sahip olmakla elde ettiler. 1525’de başka bir Giray -Sefa Giray- Kazan hanı oldu. Fakat başarısı kısa sürdü. 1532’de IV. Ivan mücadele ederek adamı olan Can Ali’yi Sefa Giray’ın yerine geçirtti. Mü-teakib sene içinde Kırım hanı Sahib Giray Astrahan Tatarlarını fethetti ve böylece Kafkas dağlarının kuzeyindeki sahada yaşayan No-gayları itaat altına aldı. 1552’de IV. Ivan Kazan’ı nihai olarak ele geçirip, ülkesine ilhak ettikten başka, 1556’da da Astrahan’ı Kırım hanından almaya muvaffak oldu. Bozkır Nogayları ise pek güvenilir olmamakla beraber Kırım’ın tâbileri olarak kaldılar.[15]

1571’de Devlet Giray Han Moskova’ya karşı yapılan Kınm hücumlarının en ciddisini başlattı, şehrin varoşlarına ulaşıp ateşe verdi. Buna rağmen onun hükümdarlığı esnasında Giraylar Altın Ordu’nun bütün mirasına konma iddialarından ve Kazan’la Astra-han’da Cengiz idaresini tekrar tesis etme ümitlerinden vazgeçtiler. Bu tarihten sonra hanlar bütün gayretlerini Polonya ve Ukrayna’daki bozkırlara tevcih ettiler.

Fakat jKmmlılar Kazan’ın Moskoflar tarafından ilhakı dersini hiç unutmadılar. Zaman zaman Kırım idarecileri Moskova’nın planları ve ümitleri ile ilgili olarak Kazan’ı gündeme getirdiler. Özellikle üstünde durulan mevzu bu fetihlerden sonra çarların kendilerini Al-

tın Ordu’nun vârisi olarak görmeleriydi. Kırım Hanlığı’nın Altın Ordu’nun bir parçası olmuş olması Moskova’nın ihtiraslarına karşı yeterli bir ikaz teşkil ediyordu. 17. yüzyılda Tatar asilzadeleri Kırım’daki Moskof sefiri Bibikov’a çarın niçin Kırım civarında Terek ve Volga nehirleri üzerinde birçok şehir kurduğunu sordular. Bibikov “Moskof halkının çoğalıp sıkıştıklarım ve çar da güçlü olduğu için yeni şehirler kurduğu” cevabını verdi. Tatarlar bunun üzerine şöyle dediler: “Hükümdarınız böylece Kazan’a yaptığını yapmak istiyor; önce yakınında bir şehir kurmuş, sonra da Kazan’ı ele geçirmişti; fakat Kırım Kazan değildir; Kırım’da birçok eller ve gözler vardır, hükümdarınız şehirlerden öteye Kırım’ın kalbine kadar dayanmak zorundadır.”[16] [17]

Kırım-Polonya ilişkileri

Kırım Tatarları Polonya tarihinde daha değişik bir rol oynadılar. Tatarlar Polonya bozkırlarına zaman zaman akınlar tertipleyip, satmak için esirler almalarına rağmen, Tatarların gayesi siyasi değil daha ziyade ekonomikti. Kırımlıların Polonya'nın aleyhine toprak kazanmak gibi bir emelleri yoktu. Hanlığın kuruluşundan beri Girayların ve Polonya - Litvanya idarecilerinin menfaatleri zaman zaman Moskova'ya karşı aynı paralelde olmuştur. 1649'a kadar Tatarlar Polonya ile ittifak halindeydiler ve Polonya kralı II. İslam Giray'a "Çerkeş, Nogay, Petkor, Perikop ve Kınm Tatarlarının Ulu Ordularının Hanı" diye hitap ediyordu. 1654 Ekiminde PolonyalIlar ve Tatarlar Moskof Ukraynasma karşı büyük bir taarruza geçtiler, bunu diğerleri takip etti. Bu olaylar bu tarihlerde bile Tatar süvarisinin Rus süvarisinden üstün olduğunu gösterir. 1661'de müşterek bir Kırım Tatar - Polonya/Litvanya ordusunun Rusları yenmesinden sonra Rus süvarisi Tatarlarınkine eşit güçte olan Kalmuklarla ittifak yapmak zorunda kaldı[11].

Bütün bunlara rağmen Polonya tarihi PolonyalIlar ile Tatarlar arasındaki düşmanlığı vurguluyor. Mesela, Profesör Baranowsky Tatarların Polonya'ya yaptıkları akutlardan ve esir olarak götürülen talihsiz Polonya köylülerinden bahseder. Profesör, bir Polonya köylü atasözünü anlatır: "Ah, insanın tabutunda yatması, Tataristan yollarında esir olmasından daha iyidir."[18] Fakat Kırım'a giden Polonya ve Litvanya sefir ve elçilerinin iyi muamele görmeleri ve sayısız ittifaklar yapmaları gerçeği, bu yüzyıllarda Polonya - Tatar münasebetlerinin düşmanca olduğu kadar dostane olduğunu da gösterir.[19]

Kosak sürüleri

Kırım Tatarları ile Slav Kosaklar arasındaki münasebetler, 16. yüzyılın ikinci yansı ile bütün 17. yüzyılda Doğu Avrupa meselelerinin en karmaşık ve en az anlaşılmış olanıdır. Bu münasebetlerle 1648 yılında Osmanlı ve Tatarlann Kosak lideri Hetman Hmelnicki ve 1670'de Hetman Doroshenko ile olan ittifakları gibi önemli alanların hâricinde ilmi açıdan hiç ilgilenilmemiştir. Kosaklann Slav Doğu Avrupasında Tatarların Müslüman Doğu Avrupa'da oynadıkları türden siyasî ve askerî bir rol oynadıkları aşikârdır. Aradaki büyük fark, Kmmlılann hükümet idareli ve şehir yerleşim merkezli bir devletleri olmasına karşılık Kosaklann böyle bir devletleri olmamasıdır. Fakat hem Tatarlann hem de Kosaklann kuzeydeki ve güneydeki güçlü komşularına karşı bağımsızlıklarını

muhafaza etmeye gayret etmeleri her ikisine de gaye benzerliği sağlamıştır.[20]

Kırım hanları

Bu iki yüzyıldaki Kınm Hanlığı'nın rolünden bahsederken bu rolü tayin edip uygulamış olan Tatar liderliğinin niceliğinden de

bahsetmek gerekir. Giray hanedanından ihtirasları kabiliyet ve bece-rililiklerine denk birçok hükümdar çıkmıştır, ilk iki han olan Hacı Giray ve Mengli Giray'dan sonra diğer dört han yaşadıkları dönemde idareleriyle Doğu Avrupa'da temayüz etmiştir. Bunlar Sahib Giray, Devlet Giray, Gazi Giray ve Selim Giray'dırlar. Bunlardan üçü 16. yüzyılda, Selim Giray ise 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında hüküm sürmüşlerdir.

Sahib Giray

Kırım'ın Kazan ve Moskova ile olan münasebetlerinde Sahib Gi-ray'm faaliyetleri dikkat çekmektedir. O, 1521'den 1524'e kadar Kazan hanlığı yapmış ve sonra da İstanbul'daki Giray malikânelerinde 8 yıl yaşamıştı. Sahib Giray'm 1. Süleyman'la (Kanun! Sultan Süleyman) olan münasebetleri çok yakın ve dostça idi. Sahib Giray'm İstanbul'da bulunduğu zaman zarfında Sultan Süleyman onun yardımıyla hanlıktaki nüfuzunu artırmaya karar vermişti.

1514'de Mengli Giray'ın ölümünden sonra büyük Kırım kabileleri han olarak önce Mehmed Giray'ı (1514 -1523) sonra oğlu I. Gazi Giray'ı (1523 -1524) ve nihayet Saadet Giray'ı (1524 - 1532) seçtiler. Osmanlılann bu seçimlerdeki rolü ikinci derecede idi ve sadece Karaçi beylerinin seçimlerini tastikten ibaret kalıyordu. Bu durum, Sultan Süleyman'ın imparatorluk otoritesiyle ilgili görüşleriyle hiç uyuşmuyordu. Çünkü o, sultanın teorik ve fiili otoritesini bozkırın siyasi mirası ve Cengiz! yetkilerini ihtiva edecek şekilde genişletmeyi planlıyordu. Fakat bunu başarmak için hanlığın daha sıkı bir vassal durumuna getirilmesi gerektiğinin de farkındaydı. İstanbul'daki Sahib Giray Sultan Süleyman'ın hedefine ulaşmasını sağlayacak kişi olarak gözüküyordu. 1532'de Sultan Süleyman Sahib Gi-ray'ı han adayı olarak Kırım'a yolladı. Olayı siyasi haklarına bir tür gayr-ı meşru müdahele olarak değerlendiren Kırım kabileleri bu yenilikten hoşlanmadılar ve Sahib Giray yerine İslam Giray'ı seçtiler. Onlara göre Cengiz Han yasası gereğince taht ekber evladın hakkıydı ve dolayısıyla bu hak Mehmed Giray'm hayatta kalan ekber kardeşi İslam Giray'ındı. Tarihî emsaller de onlardan yanaydı. Fakat-beylerin geçmişte menfaatlerine uygun

geldiği zaman bu yasayı uygulamadıkları da görülmüştü. Ayrıca İslam Giray'm ilk eğilimleri de onun kabile menfaatlerini kollayacağını göstermişti. Sultan Süleyman'ın adayını kabul etmek hem Kırım ananelerine mugayir olacak hem de tehlikeli bir emsal teşkil edecekti.

Mücadelenin teferruatı bilinmiyor, fakat İslam Giray'm Sahib Giray'ın iktidara gelişini önlediği anlaşılıyor. Bu durumda Deşt-i Kıpçak'taki Nogay reisi Baki Bey'i müttefik edinen Sahip Giray, 1534'de iki yıllık bir taht kavgasından sonra İslam Giray'ı alaşağı ederek yerine geçti.[21]

Sahib Giray, Osmanlı menfaatlerinin hâmisi olmaktan başka meziyetleri olduğunu da ispat etti. 155 l'e kadar süren oldukça uzun hükümdarlığı esnasında Kırım'ın durumunu bozkırda Moskova'ya karşı güçlendirmek için çeşitli siyasetler takip etti, hanlığı da ekonomik ve kültürel açıdan Osmanlı İmparatorluğu'na daha sıkı bağladı. Sahib Giray, önce Moskova ile Altın Ordu'nun mirası için mücadele etti. Bir zamanlar Kazan'da bulunmuş olduğu için bu hanlığının bozkır hakimiyetinin önemli bir anahtarı olduğunu biliyordu. Buna uygun olarak yeğeni Sefa Giray'ı 1530 sonlarıyla 1540 başlarında han olarak Kazan'a yolladı. Tatar tarihlerine göre Sahib Giray Moskova'ya karşı zorlu saldırılarda bulundu. Onun bu saldırgan tutumunun Moskova'nın Kazan meselesine nihai bir çözüm bulmasını hızlandırdığı muhakkak. Çünkü Moskova 1552'de Kazan'ı nihai olarak zapt ve ilhak etmiştir.[22]

Dış siyasetini Osmanlılannkine bağlayan Sahib Giray, başta Macaristan'da olmak üzere birçok Osmanlı seferlerine katılmak zorunda kaldı. Buna rağmen asıl dikkatini Avrupa'ya değil de bozkıra ve Kafkasya'ya tevcih etmişti. Çünkü her iki bölge de OsmanlIlardan çok Kırımlıların dikkatini çekiyordu. Bu bölgelerdeki dört büyük başarının kaynağı Sahib Giray'm faaliyetleridir.

Bunlardan ilki, Sahib GirayTn Baki Bey'le olan dostâne münasebetleri sayesinde Nogaylarla daha sağlam ilişkiler kurmuş olmasıdır. Sahib Giray, bu tarihten itibaren devamlı olarak Nogayları diğer kabilelerin gücünü bastırmak için kullanmıştır. Nogaylar her zaman güvenilir müttefikler değildiler. Buna rağmen bağlılıkları biraz daha kuvvetlenmiş oldu.

Böylece Sahib Giray bazı Nogay kabilelerini yarımadada yerleşmeye ikna etti ve onlara Girayların mülkiyetindeki topraklardan faydalanma hakkını verdi. Kuzey Kafkasya ve Volga havzasındaki diğerlerini ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara ve Besarabya sahillerine (Bucak) nakletti. Bu hareketler hanın otorite

ve gücünü arttırmaya yaramakla beraber bozkırda karışıklığa da sebep oldu. Çünkü kuvvetler dengesindeki değişiklikler bozkırı Kosakların ilerlemesi karşısında müdafasız bırakmıştı. Fakat bu sonuç Sahib Giray devrinde tahmin edilemezdi.

ikinci olarak Sahib Giray Kafkasya'ya kendi hesabına bir dizi seferler düzenleyerek bir çok Çerkez kabilesini itaat altına aldı. 155 l'de öldüğü zaman ülkesi Besarabya'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanıyordu ve Doğu Avrupa'da Kırım'ın gücünün oldukça artmış olduğunu gösteriyordu. Bu başarıları ve muvaffak olmamasına rağmen Kazan için gösterdiği gayretler, Sahib GirayTn, sadece Kırım boyutunda değil, genel olarak da önemli bir hükümdar olduğunu göstermektedir[17].

Üçüncü olarak Sahib Giray, ülkesinde büyük dış hedeflerine yaraşır şekilde güçlü müesseseler kurdu. Büyük bir ihtimalle Bahçesa-ray'daki hanlar sarayını inşa ettiren, Solhat'tan eski sarayda bulunan büyük cümle kapısını getirten de Sahib Giray'dır. Hükümdarlığı zamanında camiler, hamamlar ve çeşmeler inşa edildi; eskileri büyütüldü. Sarayda kültür hayatı büyük gelişme kaydetti. Devrinde Kırım tarihlerinin en önemlilerinden biri yazıldı. Bu eserde Sahib GirayTn himaye ettiği âlim ve sanatkârlardan bahsediliyordu.

17 Kurat. TV-XV111 yüzyıllarda, s. 232. Sahib Giray'm Kırım'ın gücünü genişletmesinin ona en muhteris ve başarılı Kırım hanı unvanının verilmesini gerektirdiğini söylüyor. Fakat birçok Kırım tarihinde ondan üstünkörü bahsolunur.

Dördüncü olarak Sahib Giray Gözleve limanım kontrol altına almayı başardı. Böylece Tatarlar Kefe'deki OsmanlIlardan bağımsız olarak ticaretleri ve dış ilişkileri için önemli bir çıkış kapısı elde etmiş oldular.[23]

Devlet Giray

Sahib Giray'm halefi Devlet Giray da dikkate değerdir. 1551'den 1577'ye kadar hüküm sürmüş ve bozkırda Kırım'ın savunulmasıyla yakından ilgili iki olayla tanınmıştır. Birincisi Astrahan'ı Moskof kontrolündan kurtarmak için girişilen Osmanlı seferine önce katılıp, sonra geri çekilmesidir. Osmanlı yönetimi, 1563'den itibaren Rusların Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmelerine karşı çeşitli girişimlerde bulunmayı düşünüyordu. Nihayet Moskova'dan hayli uzakta bulunan Ast-rahan'a doğrudan taarruz etmeye karar verildi. Osmanlılar, bu

birlikte Don ve Volga nehirlerini birleştirecek bir kanal kazmayı ve böylece sultanın bozkırdaki otoritesini genişletmeyi planlıyorlardı. Kırımlılar, evvelce Altın Ordu'ya ait olan ve hâlen Türklerle meskûn bulunan bölgelerden Rusların atılmasını istemekle birlikte, bozkırdaki otoritelerinin sultanın lehine azalması ihtimalinden de hoşnut değillerdi. Tatarlar bu karara sefere başlamadan önce değil de tam seferin ortasına vardılar. Devlet Giray ve Tatar birlikleri, Osmanlı ordusunu Volga yakınlarında terk ettiler. Bu olay, hem meşhur Osmanlı Don-Volga kanalı projesinin suya düşmesine hem de bütün Volga nehri boyunca Rus hakimiyetinin baki kalmasına sebep oldu.[24]

Devlet Giray'm meşhur olduğu ikinci olay, 1571'de Moskova'ya karşı giriştiği büyük taarruzdur. Şüphesiz bu taarruz başarısızlığa uğrayan Astrahan seferiyle yakından ilgilidir. Devlet Giray böylece Moskova'ya zarar verecek başka yollar arıyordu. Bu taarruzda Moskova varoşlarının büyük bir kısmını yakmaya ve IV İvan'm başkentini Tatarlara karşı müdafaaya gücü yetmediğini ispata muvaffak oldu. Ayrıca Kırım'a götürülüp köle olarak satılacak birçok da esir aldılar. Kırım tarihlerinde Devlet Giray'm bu başarısı ona taht-algan lâkabının verilmesini sağladı. Osmanlı Sultanı da Devlet Giray'a "Kırım'ın emiri ve tahtımızın samimî ve sadık dostu" ünvanını verdi.[25]

II. Gazi Giray

1577'de Devlet Giray'm ölümünden 1588'de II. Gazi Giray'ın tahta çıkışına kadar geçen süre, Kınm Hanlığı için zor bir dönemdi. İki büyük gelişme olmuştu. Birincisi, Girayların bozkırda ve Volga havzasında Altın Ordu'nun yerini alma hülyalarının IV. Ivan'm başarıları yüzünden yıkıldığını kabul etmeleriydi. Bu sebepten Kırım'ın dikkati kuzeyden doğuya ve batıya çevrildi - bir tarafta Kafkasya ve Iran, diğer tarafta Macaristan ve Tuna prenslikleri vardı. Ekonomik sebeplerle - esir toplamak için - devam etmelerine rağmen siyasî nedenlerle Moskova'ya karşı girişilen saldırılar önemini ve sıklığını kaybetti.

İkinci olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ve onun dış siyasetine daha yakın bir bağ meydana geldi. Bu yakınlık birçok şekilde tezahür etti. Bunların en önemlisi, Kırım'ın tahta çıkış problemlerine OsmanlIların çok daha sık müdahale etmeleriydi. Yavaş yavaş fakat kesin bir şekilde Osmanlı uygulamaları evvelce câri olan Cengiz ananelerini bir kenara itiyordu. Osmanlılarm rolü II. İslam Giray'm hükümdarlığı esnasında (1584 -1588) daha da belirginleşti. Bu devirde sultanın adının Cuma hutbelerinde okunması normal prosedür oldu. Cuma hutbesinde adının okunması evvelce bağımsız hükümranlığının alâmeti olarak

sadece hana mahsustu. Şimdi hutbeye sultanın da ilâve edilmesiyle hanın bağımsızlığının ciddi bir şekilde tehdit edildiği kabul edilmiş olunuyordu. Bir zamanlar Osmanlı seferlerine katılmak için gönderilen davetiyelerin yerini emirler almıştı. Böyle bir emre itaatsizlik, Osmanlılarm çoğu kez de başarılı olarak hanı devirip yerine bir diğerini geçirme teşebbüslerine sebep oluyordu.[26]

II. Gazi Giray (1588 - 1608), bu yeni Osmanlı - Kırım münasebetlerinin ilk yıllarında Kırımlıları idare etmeye uygun bir han olduğunu ispat etti. Savaşlardaki cesaretinden dolayı Bora (kuzey rüzgârı) diye anılan Gazi Giray Tatar ordularım Iran ve Macaristan’a karşı sefere götürdü ve 17. yüzyılın başlarında Anadolu’da OsmanlIlara Celâlilere karşı yardım etti. Tatar tarihlerinden birini yazmış olan bir Osmanlı müverrihi ondan “mükemmel hükümdar” diye bahseder. Bu yazar, Kırım’ın Gazi Giray’m hükümdarlığı devrinde askeri ve kültürel hayatın şahikasına ulaştığını iddia ediyor. Fakat Kırım hayatı ve cemiyeti hiçbir zaman eskisi gibi olamayacaktı. Abın Ordu ve bozkırla olan bağlarının ve emellerinin kaybı, bağımsız hareket gayretlerinin en önemli sebebini ortadan kaldırmıştı. Bu noktadan itibaren hanlık tamamen Osmanlı sultanının tabii durumuna düşmüş ve Osmanlı meselelerinde önemli bir rol oynamıştır.[27]

I. Selim Giray

I. Selim Giray’m hükümdarlığından da bahsedilmelidir (Selim Giray dört kez tahta çıkmıştır: 1671-1678,1684-1691,1692-1699 ve 1702-1704). Tatar tarihlerine göre Selim Giray yüksek ahlakî karakteriyle, Kırım toplumu içinde birbirine rakip unsurlar arasında uyuşma sağlama kabiliyetiyle ve lâzım olduğu zaman Osmanlıları hoşnut eden fakat aynı zamanda en azından Kırım’ın vakannı ve bağımsızlığını muhafaza eden zekâsıyla temayüz etmişti. Müverrihlerin mübalağa edip etmediklerini tespit etmek imkânsızdır.

Selim Giray’m üç kez tahttan ferâgat etmesi istenmiştir. Belki her üç seferde de Osmanlı askeri seferleri yararına Kınm menfaatlerine halel getirmeye yanaşmaması buna sebep olmuştur. İkinci hü-

kümdarlığı esnasında orduları iki sefer Kırım’ı Prens Golitsın’ın emrindeki Rus ordularına karşı başarıyla müdafaa etmiştir. Selim Giray aynı zamanda Rusların Azak’ı işgalini kabul eden ve Moskoflarm hanlara vergi ödemelerine son veren 1700 İstanbul Kongresine katılan handır. Başka bir sefer de Polonya istilasına karşı OsmanlIların Besarabya üstündeki kontrolünü müdafaa etmiştir. Profesör

İnal-cık’ın da işaret ettiği gibi Selim Giray, “Sultanların ve sadrazamların sürekli değiştikleri bir devirde Osmanlı İmparatorluğunun devamlı müdafaasını” sağlamaya muvaffak olan kişidir. Osmanlılarm Habs-burglar tarafından ağır şekilde yenilip, ilk defa kaybeden taraf olarak Karlofça Anlaşması’nı imzaladıkları yıllarda, bu müdafaa özellikle önemliydi. Selim Giray’m hayatının bu dönüm noktalarının hâricinde hükümdarlık yılları hakkında arşivlerde fazla birşey bulunamamıştır.[28]

17. yüzyılın sonunda Kırım hayatının bütün sahalarında - ekonomi, siyaset ve kültürel hayat - hanlığın gücü açıkça gerilemekteydi. Bunun sebebi, sadece devletin gittikçe artan iç zafiyeti değil, aynı zamanda Doğu Avrupa’daki güç dengelerinin değişmesiydi. Karlofça ve Azak’taki mağlubiyetleriyle Osmanlılarm gerilemesi Mos-koflann güçlenmesiyle aynı zamana rastlar. 18. yüzyıl, hem bağımsız bir siyasî ve kültürel bütün olarak hanlığın sonunu ve hem de Rusların Kırım yarımadasını ve Tatar halkını fethini beraberinde getirmiştir. Müteakip yılların göstereceği gibi, bu, Kırım Tatar halkı için tam bir facia olmuştur.

1

Feridun Bey, cilt 2, s. 404.

2

H. İnalcık. “Eyalet”, E.I., cilt 2, s. 721-24. OsmanlIların Kırım’daki mevcudiyetinin yanlış anlatılışının ve OsmanlIlarla Kırımlıların birbirleriyle karıştırılmasının tipik bir örneğini V.A. Golobutsky’nin 1957’de Kiyef’te yaynlanan Za-porozhskoe Kazachetsvo adlı kitabında buluruz; s. 37’de “1475’den sonra OsmanlIlar Perekop, Gözleve, Kefe, Yeni Kale, Arabat ve sair yerlerde kaleler inşa ettiler” denmektedir.

3

Fevret, s. 95; Kurat, IV-XVin yüzyıllarda, s. 224; Iakobson, Krym, Dortelli’nin hikâyesini anlatmaktadır.

4

Gökbilgin. Tarih, özellikle s. 20-21 ve 221.

5

Ananiasz Zajaczkowski, editör, “La chrnoique des steppes kiptchak” (Varşova, 1966), “Letopis Kipchakskoi stepi, kak istochnik po istorii kryma”. A.S. Tveritinova, Vostoehnye istochniki (Moskova, 1969), cilt 2, s. 10-28.

6

Kırımlı Hacı Mehmed Senai, Historia Chana İslam Gereja 111, Olgierd Gorka ve Zbigniew Wojcik, editörler, (Varşova, 1971).

7

Seyid Muhammed Rıza, Asseb o Sseiiar’ili Sem Planet (Kazan. 1832); V.D. Smirnov (1887) ve V.D. Smirnov, Krymskoe khantsvo pod verkhovenstvom otomanskoi port v XVIII stoletie (Odesa, 1889).

8

Fisher, “Les rapports”; Özalp Gökbilgin ve Dilek Desaive, “Le Khanat de Crimee et les campagnes militaires de (Empire Ottoman”, Cahiers 11, no. 1 (1970), s. 110-17; İnalcık, “Giray”, s. 786.

9

C. M. Kortepeter, “Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century”. Journal of the American Oriental Society 86 (196S), s. 86-113; A. Fisher, “Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, Jahrbucher fur Geschichte Ost europas (1973). Bu kölelerin rolü halen tarihçiler tarafından incelenmiş değildir. Yazar, Karadeniz köle ticaretini incelemektedir.

10

G. Vernadsky, The Tsardom of Moscow 1547-1682 (New Haven, 1969), s. 10-12; Giovanni Botero’dan naklen, Relation Universali (Brescia, 1599).

11

Vernadsky, s. 88-89, 91-92,

12

Novosel’skii, Bor’ba.

13

FF Lashkov, Pamiatniki diplomatischeskikh snoshenii krymskago khantsva s moskovskim gosudarstvom (Simferopol’, 1891); A.N. Zertsalov, Ob oskorble-nii tsarskikh poslov v krymu v XVII veke (Moskova, 1893).

14

Fisher, “Azov”; Fisher; “Muscovite - Otoman relations in the 16th and 17th centuries”, Humaniora Islamica 1 (1973), s. 207-17

15

Jaroslaw Pelenski, Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (The

Hague, 1974); Kurat, IV-XV1II Yüzyıllarda, s. 231-33.

16

Slov’ev, cilt 7, s. 264-65.

17

Vernadsky, s. 500, 552; Zbigniew Wojcik, “Mediacja tatarska miedzy Polska a Turcja w roku 1672”, Przeglad Historyczny 52, no: 1 (1962), s. 32-50; Ho-worth, s. 549.

18

Baranowski, Chlop Polski w walce z tatarami (Varşova. 1952).

19

(M. Litvin). “Izvlechenie iz sochineniia Mikhaila Litvna”, Memuary otnosi-ashchiesia k istorii iuzhnoi rusi, no. 1 (Kiev. 1890), s. 4-5.

20

Dmitrii Bantysh-Kamenskii, Istoriia maloi rossii (Moskova, 1822), 2 cilt, Nadinskii, cilt 1, s. 80.

21

İnalcık, “Kmm Hanlığı”, s. 748.

22

Aynı yerde.; Kurat, 1V-XV111 yüzyıllarda, s. 233.

23

A.g.e.. s. 231-35.

24

Kurat, Türkiye ve Idil Boyu.

25

Alexander Bennigsen and Chantal Lemercier.Quelquejay, “Les expeditions de Devlet Giray contre Moscov en 1571 et 1572”, Cahiers 13. no. 4 (1972)., s. 555-59; Kurat, IV-XV1U yüzyıllarda, s. 236-42; İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 748-49; İnalcık. “Devlet Giray”, E. I., cilt 2, s. 178-79; Vernadsky, s. 131-32.

26

Bennigsen and Lemercier - Quelquejay, “La Moscovie”, s. 453-87.

27

Kurat, IV-XVIII yüzyıllarda, s. 245-54; İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 749; İnalcık, “II. Gazi Giray”, E. I., cilt 2, s. 1046-47; C.M. Korteper, Otoman Imperialism during the Reformation; Europe and the Caucasus (New York, 1973).

28

İnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 750; Kurat, IV-XV1II yüzyıllarda, s. 255-58.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASINDA KIRIM TATARLARI

6. RUSLARIN KIRIM’LA İLGİLENİŞİ

17. yüzyılın sonundaki Karlofça Anlaşması ve Deli Petro’nun Azak’ı zaptıyla birlikte Kınm Hanlığı’nın bozkırdaki güçlü bir siyasî birlik durumu hızla sona erdi. OsmanlI’nın zayıflaması ve Rusya’nın güçlenmesi, Doğu Avrupa’nın güç dengesinde nispeten ani bir değişiklik yarattı. Bu değişiklik neticesinde Kırım’daki bazı unsurlar Rusların yakınlaşma teşebbüslerine karşı artan bir temayül gösterdiler. Rusya’nın gücü 17. yüzyılın ortalarında Polonya’dan Kiyef’in ve Ukrayna’nın batı yakasının kontrolünü almakla zaten hız kazanmıştı. Ruslar, bu güç kaynağından hareket ederek güneye doğru yayılma ihtiraslarını harekete geçirmeye muvaffak olmuşlardı.

Moskofların ilk ilhak teşebbüsü

IV. Ivan devrindeki Adaşev'den başka, Rus askerinin güneye hareket edip Kırım Tatarlarının topraklarını ilhak etmesini talep eden ilk kişi, bir Moskof değil, Hırvat asıllı Yüri Krizhanih'di. Yüri, 1660'larda Moskova'yı ziyareti esnasında, Rusların Osmanlı Hristi-yanlarmı himaye etmesini istemiş ve Rus askerî harekâtının İslam boyunduruğu altındaki Hristiyan kardeşlerini kurtarmasını öngören bir teklif hazırlamıştı. Krizhanih, Moskofya gibi bir devletin kâfir komşusunun ülkesine akınlar yapmasına müsamaha göstermemesi gerektiğine işaret etmişti. Çar Tatarlara karşı güçlü bir askerî harekâta girişmeye yanaşmadığı sürece Tatar akmları devam edecekti. Moskof vatandaşları güneyde "kâfirlerin" esaretinde kalacak ve Moskof şerefine yapılan hakaretler sürecekti.[1]

Moskofya'mn Kırım Tatar tehdidine nihayet vermek için giriştiği ilk ciddî teşebbüsler, prens Vasili Golitsın'ın 1687 ve 1689'da yönettiği istilâlardı. Fakat güç dengesinin bozulmasına rağmen Mos-kofya bu tarihte Tatarlara karşı başarı sağlayamayacak kadar güçsüzdü. Her iki sefer de I. Selim Giray Han'ın komutasındaki Kırım süvarisi Moskoflan Perekop'un kuzeyindeki bozkırda yendi. Ancak ,1696'da Deli Petro'nun Azak'ı zaptederek yeni Rus gücünü başarıyla sergilemesinden sonra Rusya Karadeniz'e çıktı ve Rusya'ya yapılan Tatar akmları sona erdi. Tatar gücü artık açıkça gerilemekteydi.[1] [2]

Osmanlı kayıtları, 18. yüzyıl başlarında Tatar hanlarıyla olan münasebetleri anlatırken, Azak'm düşüşünden sonra hanlıktaki şartların değiştiğinden açık bir şekilde söz etmektedir. 18. yüzyılın ilk 35 yılında Kırım tahtına içte ve dışta tesirli bir liderlik yapamayan 11 han çıktı. Osmanlılar, eskisinden daha sık olmak üzere ve çoğu kez de kabile reislerinden birinin isteği üzerine Kınm hanlarını azletmeye başladılar. Buna karşılık hanlar Osmanlılarm isteği üzerine Kafkasya'ya, İran'a ve Balkanlar'a birçok Tatar ordusu yolladılar; fakat bu seferlerden çoğu kez büyük asker ve at kayıplarıyla elleri boş olarak geri döndüler.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus çarlarının Avrupa siyasetiyle meşgul olmaları Kırımlıların menfaatineydi. Deli Petro, öncelikle İsveç'le olan Baltık problemiyle ve Rusya'yı Avrupa siyasî sisteminin bir parçası yapmakla

ilgileniyordu. Ölümü üzerine Petersburg yıllarca süren iç karışıkların içine düştü. Fakat 1730'larda Çariçe An-na'nm hükümdarlığı esnasında içte ve dışta Rus gücü tekrar tesis edilmişti.

Anna, 1733'de Polonya veraset krizine karışmakla Rusya'nın dünya meselelerine bakış açısını açıkça ortaya koymuş oldu. Aynı sıralarda Anna'nm askerî müşaviri kont Minih, siyasî bir birlik olarak Kırım'ın ortadan kaldırılmasının sağlayacağı faydalar hakkında tavsiyelerde bulunuyordu. Kont, 1735 Eylülünde Kaplan Giray Han Kafkasya seferindeyken çariçeyi hanlığı büyük çapta istilâ etmeye ikna etti. 1738 başlarında büyük bir Rus ordusu Kırım yarımadasına girdi. Ruslar, Perekop'taki zayıf Tatar müdafaasını yararak Bahçesa-ray'a girdiler. Hanın sarayı da dâhil olmak üzere şehrin büyük kısmı yakıldı. Bu esnada hanın orada olmayışı şehirdeki malikânelerinde bulunan kabile reislerinin Kaplan Giray'ın tahttan indirilmesi gerektiğine karar vermelerine sebep oldu.[3]

Bu istilanın hanlık için ölümcül bir darbe olması bekleniyordu, ama öyle olmadı. Ruslar, hastalıklar ve iaşe sıkıntısı sebebiyle Bah-çesaray'dan çıkmak zorunda kaldılar. II Mengli Giray (1737 -1740) ve II. Selâmet Giray (1740 -1743), Rus ordusunun tahrip ettiklerini yeniden inşa için olağanüstü çaba harcadılar. Şimdi müze olan Bah-çesaray'daki han sarayı Selâmet Giray'm gayretinin ürünüdür. O, üç seneden kısa bir süre içinde sarayı ve büyük camisini yeniden inşa ettirdi. Bu, yenilmiş ve fiilen iflâs etmiş bir millet için olağanüstü bir başandır.

Han, Giray hanedan sembollerinin yeniden bina edilmesiyle tekrar kabilelerin güvenini kazanmaya muvaffak oldu. Fakat artık Rus Çarlığı ile olan münasebetler tamamen değişmişti. Osmanlılar Tatarlara destek olacak durumda olmadıklarından, Selâmet Giray, Rusya'ya karşı tam bir düşmanlığın 1736 olaylannı tekrarlatacağının farkındaydı. Bu sebepten Petersburg'la ticarî ve siyasî ilişkiler kurdu. Ardından 1740'da Kiyef eyaletinin Rus valisi Leontyev hanla bir seri gülüşmelere girdi. Bunların neticesinde Kırım'a zaman zaman Rus büyükelçileri gittiler, Bahçesaray'da bir Rus konsolosluğu kuruldu

ve birçok Tatar elçisi Petersburg'ta kabul edildiler.

Rusların Kırım'da başarısı, Çariçe Elizabet'in başarılı siyasetinin bir ürünüdür. (Bu çariçenin iç ve dış meselelerdeki faaliyetleri her nedense tarihçilerin pek dikkatini çekmemiştir). Çariçe, Tatarlarla daha sıkı bir münasebetten ülkesinin kârlı çıkacağının farkındaydı. Akdeniz'e çıkışı olan bir rol oynayabileceğini

düşünüyordu ve güney sınırlarında sükunu tesis etmek suretiyle Polonya meselesinde muazzam bir avantaj kazanmış olacaktı. Fakat tarihçiler bu istikametteki başarılan aktif harekâtı neticesinde Kırım'ı Rus Çarlığı'na katan halefi Çariçe II. Katerina'ya atfetmişlerdir.[4]

Rusya'nın Kınm'm kontrolünün ele geçirilmesiyle ilgilenmelerinin arkasında hem siyasî hem de ekonomik sebepler yatıyordu. Sovyet tarihçilerinin en büyük ağırlığı ekonomik sebeplere vermelerini anlamak mümkündür. Onlar, dikkatlerini, Karadeniz'de sıcak sulara açılan bir limanın Avrupa'yla sağlayacağı dış ticaret imkanla-n ve Tatar kontrolünün şimdiye kadar mâni olduğu Güney Ukrayna'daki zengin ziraat alanlarına Rusya'nın duyduğu ihtiyaç konusunda yoğunlaştırıyorlar.

Fakat Rusya'nın Kırım'la ilgilenmesinin bir de siyasî yönü vardır. Bu, kısmen psikolojik, kısmen de gerçektir. Moskova, 13'ncü yüzyıldan beri Tatarların askerî harekâtından ve Tatarlara siyasî bağımlılıktan dolayı zarar görmüştü. Tatarlar, Moskofya'mn hudutlarındaki düşman kâfir güçleri temsil ediyorlardı. Düşmanın ortadan kaldırılması ve cezalandırılması Müslüman Tatarlara karşı duyulan öfke ve nefretin tatmin edilmesini de sağlayacaktı. [4]

ehemmiyet veren bir dış politika raporu hazırladı. Vorontsov, Kırımlıların "barbar ve vahşi" tabiatını vurguluyor ve Rusya'nın onlardan çektiklerinin uzun bir listesini sıralıyordu. Tavsiyeleri şöyleydi: (1) İleride vâki olabilecek Kırım akınlarına mâni olabilmek için hudut boyunca kuvvetli Rus müstahkem mevkilerinden müteşekkil bir hattın tesisi; (2) Rusya'ya karşı Kırım tehlikesinin ortadan kalkması için Kırım yarımadasının Rus idaresi altına sokulması.[5]

1760'larda Katerina'nm hariciye vekili olan Nikita Panin ise Vo-rontsov'un aksine daha ziyade kuzeyle ilgileniyordu. O, Katerina'yı Vorontsov'un tavsiyesini dinlemeyip Kırım'da sadece bir konsolosluğun tesisine ikna etmişti. Kırım Giray Han 1763'de Bahçesaray'da bir Rus konsolosunu kabul edince, Katerina bunda muvaffak oldu. Bu hareket hem Tatarların geleceklerinin Rusya'nın niyetlerine bağlı olduğunu fark ettiklerini hem de 16. y.y. Tatar ananelerine dönerek hanın Osmanlı sultanından bağımsız olmaya çalıştığını gösteriyordu.[6]

Yeni Rus konsolosu Nikiforov, Bahçesaray'da bir sefaret binası satın aldı. Fakat 1764 yılı sonunda Tatar hükümeti ile olan münasebetleri bir çıkmaza girmişti. Kırım Giray Han'ın III. Selim Giray Han tarafından tahttan düşürülmesiyle

konsolosluk pozisyonu da ortadan kalkmış ve Nikiforov memleketine gönderilmişti. Bu tarihten sonra 1768'de büyük savaşın başlamasına kadar bir Tatar-Rus münasebeti olduğu hakkında herhangi bir delil yoktur[7].

1768 -1774 savaşı

Büyük savaşın belli başlı sahnelerinde hanın askerî birlikleri önemli bir rol oynamamıştır. Osmanlı askerî siyasetiyle olan evvelki sıkı bağlan henüz savaştan önce sona ermiş bulunuyordu ve Kuzey cephesinde Tatarlarla Osmanlılar arasında hemen hemen hiç bir koordinasyon yoktu. Her ne kadar Rus ve Türk kaynaklarında her iki tarafın savaşa hazır oldukları belirtiliyorsa da, hanın hak iddia ettiği bir bölgede meydana gelen bir olayın çatışmanın başlama sebebi olması enteresandır. 1768 Eylülünde Polonya Bar Konfederasyonu'na karşı savaşan Rus ordusunun bir kısmı herhangi bir saldırı niyetleri olmaksızın Balta şehrinden geçti (Han, Balta şehrinden vergi alıyor ve şehri kendi topraklarından sayıyordu). Tatarlar bunu taarruz olarak kabul ettiler ve kahramanca müdafaaya geçtiler. Neticede Balta şehri tahrip edildi ve şehir halkı katledildi. 1768 Ekimi başında OsmanlIlar Rusya'ya harp ilan ettiler ve böylece hanlığın kaderini tâyin eden dönem başladı.[8]

1768'de savaşın başlamasından 1770 yılı başına kadar üç han hüküm sürdü: Kırım Giray (1768-1769), IV. Devlet Giray (1769-1770) ve II. Kaplan Giray (1770). Kırım Giray'm Rus hudut yerleşim merkezlerine karşı kısa bir sefere çıkmasına rağmen Kırımlıların savaş faaliyetlerine katkıları zayıf ve etkisizdi. Kırım Giray'ın esrarengiz ölümü ve IV Devlet Giray'ın Tatar kabilelerini savaşa asker göndermeye ikna etmeyi başaramaması Kırım idarecilerinin önemli bir bölümünün Ruslarla temasa geçmelerine sebep oldu. Kaplan Gi-ray'm kısa süren saltanatı esnasında sürdürülen bu temasların hedefi "bağımsızlığının" tesisiydi.[9]

Bu yıllar en iyi şekilde Halim Giray Sultan'ın 19'ncu yy.'da tarihçesinde anlatılmaktadır. Halim Giray, bazı kabile reisleri, Nogay beyleri ve hatta Giray hanedanı fertleri arasında bile Tatar millî benliğini kazanmayı hedef alan - Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğumdan ayrılmasını isteyen - "sorumsuz faaliyetlerde bulunanların olduğunu yazmaktadır. Halim Giray Sultan, hanlığın yıkılmasına üç şeyin sebep olduğunu ileri sürmektedir: (1) Rusların kurnazlığı; (2) Kınm'ı idare eden üst tabakanın küçük bir bölümünün tamah ve ihtirasları; (3) Osmanlı hükümetinin değişen güç dengesinin gerçeklerini anlamakta gösterdikleri gitgide artan basiretsizlik. Rusların gücü ve OsmanlIların güçsüzlüğü Kırım Hanlıgı'nm son bulmasının başlıca sebepleridir.

Kanımca Kırım'ın iç çözülmesini çok fazla suçlamak haksızlık olur. Fakat Halim Giray Sultan, hanlığın yıkılışında önemli rol oynayan Nogayları nazar-ı itibâre almamıştır.[10] [11]

Rusların Nogay Tatarlarıyla elde ettikleri başarı:

Savaşın ilk yıllarında Katerina'nın ajanlan çalışmalarını seraskerleri Can Mambet Bey'in başkanlığında Karadeniz'in batı sahillerinde dolaşan Yedisan Nogayları üstünde teksif ettiler. Yedisan No-gayları, 1770'de Rus hükümeti ile bir dostluk anlaşması imzalamışlardı. Bundan sonraki 15 yıl boyunca önemli bir Rus taraftarı olan Can Mambet Bey bu anlaşmada ordusunun "Rus Çarlığıyla ebedî dostluk ve ittifak içine girdiğini... ve çarlığın himâyesi altında barış içinde yaşayacaklarını" bildiriyordu[11]. Can Mambet Bey'e bu ihaneti için bir çok imtiyazlar ve nakdi mükafaatlar verildi. 1770'den sonra Rus ajanlan hanın otoritesini yıkmak için faaliyete geçtiler.

Bu anlaşmanın imzalanması, hem Osmanlılar hem de Tatarlar için büyük bir darbe oldu. Yedisan bölgesi iki Müslüman orduyu birbirinden ayırıyordu. Han, Dinyester ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölgeyi Ruslar kontrol ettiğinden, Babıâli ile olan münasebetlerini sadece deniz yoluyla sürdürebiliyordu. Ayrıca pek kısa bir süre sonra Osmanlı ordusu Ege Denizi'nde Çeşme'de Rus donanmasının baskınıyla hemen hemen tamamıyla yok edildi. Ruslar artık diğer Kırım liderlerinin Rusya'nın tarafını tutmaları için Yedisan Nogayla-n örneğinden faydalanıyorlardı.

Kaplan Giray

1770 Haziranında Can Mambet Bey'in desteğini kazanan Rus general Peter Panin, yeni Kırım hanı Kaplan Giray'la bir seri müzakerelere başladı. Hana şöyle yazdı: "Sultan, Kırımlıları ve bütün No-gayları savaş veya meşru tevarüs yoluyla değil, sayısız entrikalarla hâkimiyeti altına almıştır." Kaplan Giray kaçınılmaz âkibeti görebiliyordu. Osmanlılar artık Kırımlıları Rusya'nın yayılmasına karşı ko-ruyamıyordu ve çariçe ile anlaşmanın zamanı gelmişti. Bu sebepten 1770 yılı sonunda han General Panin'e şu cevabı verdi: "Biz, Kırım hanı ve Kırım devletinin diğer liderleri ve Şirin mirzaları, OsmanlIlara itaat etmektense, şimdi hükümetiniz gibi bize dost olan ve eski siyasî ananelerimize göre hareket etmemize müsaade edecek bir hükümete ant vermek istiyoruz."[12]

Bu bildiride iki enteresan husus vardır. Birincisi Şirin mirzalarından bahsedilmesi, İkincisi ise eski siyasî ananelere dönüşten bahsedil-mesidir. Giray hanedanının kuruluşunda ve Osmanlı himayesine girişte âlet olan Şirinlerin bunların bozulmasında önemli rol oynamaları da talihin bir cilvesidir. Fakat bütün deliller Şirinlerin hanı bu bildiriyi kabule ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı düşünmeye zorladıklarını göstermektedir. Ruslar da hanlıktaki siyasî çekişmelerin önemli sebeplerinin farkındaydılar. Ruslar, Osmanlılarm 18. yy.'da gitttikçe artarak hiçe saydıkları eski ananelerden bahsediyorlardı. Os-manlı sultanı, Karaçi beylerinin katkısı olmaksızın hanlan tayin ve az-letmişti. Şirinler ve diğer beyler, Ruslarla tesis olunan yeni münasebetlerin kendilerine eski güçlerini bahşedeceğine inanıyorlardı.

Osmanlılar, Kaplan Giray'm ihanetini çabuk öğrendiler ve İstanbul'daki Giray malikânelerinde yaşayan III. Selim Giray'm onun yerine geçmesini buyurdular. 177 l'in ilk yarısında Selim Giray Han artan Rus nüfuzu dalgasını kırdı. Kaplan Giray ve Şirin beyi Rus hâkimiyet bölgesine kaçtılar ve bir Tatar ordusu Dinyeper nehri şelâle-ri yakınındaki bir Rus garnizonunu mağlup etti.

12 Boris Nolde. La formation de l'empire russe (Paris, 1952-1953), cilt 2, s. 59; Necati Efendi, "Zapiski Mukhammeda Nedjati Efendi", Russkaia starina (Mart 1894), s. 132.

Rus istilası

Fakat o yılın ilkbaharının sonlarında içinde Yedisan Ordu-su'ndan unsurlar bulunan büyük bir ordu Rus generali Dolgoru-ki'nin komutasında Perekop'taki zayıf müdafaayı yarıp Kırım'a girdi. General Dolgoruki, hemen çariçe Katerina'nın adına bir bildiri yayınladı. Bu bildirinin Kırım'da süratle yayılması Rus sempatizanı Tatarların yardımıyla izah olunabilir. Bu bildiride şayet Tatarlar "BabIâli'ye kölelikten koparlarsa" çariçe Katerina'nm "eski bağımsızlıklarını temin edeceği" vaad olunuyordu.[12]

Ruslar, hem OsmanlIların Kırım'ın siyasî haklarına müdahale ettiği iddiasından hem de Tatarların eski siyasi ananelerine dönecekleri vaadinden faydalanıyorlardı. Güçlü bir ordunun istilâsıyla birlikte bu bildiri hak edilmemiş bir başarı sağladı. 177 Tin sonunda Girayların büyük çoğunluğu ve kabile reisleri Rus vaadlerini kabul ettiler. Bu bildiri, eski bir Kırım hükümet adamı olan Yakup Ağa'nın tavsiyesi ile yazılmıştı. Yakup Ağa, 1783'den sonra Kırım'daki Rus idaresinin en önemli kişilerinden biri oldu.

1771 Temmuzunda General Dolgoruki, Gözleve, Bahçesaray ve Perekop'u aldı. Ayın başında ordusu Kefe'ye girdi ve Osmanlı valisi İbrahim Paşa'yı İstanbul'a kaçmak zorunda bıraktı. 13 Temmuz'da Selim Giray, muzaffer Rus generaline teslim oldu, tebâsmm yeni düzeni kabul edeceğini vaad etti ve Rusların kendisine ananevi hükümdarlık âlametleri olan kılıç ve samur kürkü bağışlamalarım rica etti. Çünkü bunlar, bütün Kırımlılara Rusların hanlığa bağımsızlık verme vaadlerinde duracaklarını göstereceklerdi.[13]

Selim Giray, o zamanki kaynakların izah etmediği sebeplerden dolayı Rus nüfuzu ve Kırım'ın bağımsızlığı hakkmdaki fikirlerini değiştirdi ve Eylülde tahttan feragat etti. Büyük bir ihtimâlle Kırım'daki Osmanlı taraftarları, onu, Rus birlikleri yarımadadaki bütün müstahkem mevkileri ellerinde tuttukları için bağımsızlığın göstermelik

ve geçici olduğuna ikna etmişlerdi. Rus baskısı altında kabile reisleri yeni han olarak II. Sahib Giray'ı seçtiler. O da ileriki yıllarda Kırım'da önde gelen Rus taraftan olacak olan Şahin Giray'ı kalgay olarak seçti.[14]

Dedesi III. Devlet Giray'ın 1716-1717'de hüküm sürdüğünün dışında Sahib Giray hakkında han seçilmesinden önceki zamanla ilgili hiçbir şey bilinmiyor. Fakat Sahib Giray ve kalgayı, 1774'de resmen ortaya çıkan yeni bağımsız Kınm devletinin bânisidirler. Sahib Giray, Nogay ordularının hakimiyeti altına dönmesi görüşmelerinde muvaffak oldu. Ayrıca yeni devletinin kuruluşunda önemli askerî ve mâli yardım yapacaklarına dair Ruslardan vaad aldı.

Rus-Kınm anlaşması

1771 Kasımı sonlarında, Ruslarla Kınm devletini yaratacak resmî anlaşmayı imzalamak üzere, Kalgay Şahin Giray'ın başkanlığında Tatar ricalinden oluşan kalabalık bir heyet Petersburg'a geldi. Rus payitahtında nisbeten uzun süre kalmalanndan Kalgay'm hayatıyla ilgili bazı enteresan detaylar ortaya çıkmaktadır. Çariçenin Voltair'e yazdığı bir mektuba göre Şahin Giray, hem yakışıklı hem de zekiydi. Katerina'nın daha ilk karşılaşmalannda kendisine hayran kaldığına hiç şüphe yoktur. Bu hayranlık çariçeyi ileriki yıllarda Şahin Giray'ın kariyeri ile ilgili akıllı kararlar almaktan alıkoymuştur.[15]

Tatar heyeti, 1772 yılı başlannda, Giray hanedanının idaresi ve Rusya'nın nezâreti ve himâyesi altında bağımsız Kırım devletinin kuruluşunun hemen hemen tamamlandığı haberiyle Bahçesaray'a döndü. 1772 Kasımında Ruslar ve

Tatarlar, Şirin kabilesinin şehrinde Karasubazar Anlaşması'nı imzaladılar. İmzalayanlar, çariçe adına teğmen Şçerbinin, Sahib Giray Han, Karaçi beyleri adına Şirin ve Mansur beyleri ve nihayet Can Mambet Bey'in başkanlığında Rus hi-

mayesini kabul etmiş olan her Nogay Ordu'sunun temsilcileriydi.

Anlaşma ile yeni kurulan Bağımsız Kırım Devleti ile Rus Çarlığı arasında "ittifak ve ebedî dostluk" tesis ediliyor; OsmanlIlardan ve Ruslardan hiçbir müdahale olmaksızın "geleneğe uygun olarak" seçilecek hana tüm İdarî gücü bahşediyordu. Osmanlılar sadece Kefe eyaletini meydana getiren topraklarda bulunacaklardı.[17]

Fakat Osmanlılar anlaşmayı onaylamadığı sürece bu Tatar bağımsızlığı tam ölçüde gerçekleşemezdi. Babıâli karşı koyduğu sürece Rus varlığını kabul etmeyen yanmadadaki Tatarlar anlaşmayı ortadan kaldırmak ümidine sahiptiler. Bunun farkında olan Rus sarayı ve taraftarları, Sahib ve Şahin Giray savaş sona erinceye kadar Bahçesa-ray'da yeni bağımsız müesseseler tesis etmemeye dikkat ettiler. İstanbul'da gitgide büyüyen kalabalık bir Tatar mülteci topluluğu vardı. Ulema ile mirzaların çoğu, 1771 yılı ortalarında mağlup Türk ordusuyla birlikte Kefe'den kaçmışlardı. Bunlar Kınm'a müdahale etmesi için Osmanlı hükümetine büyük baskı yapıyorlardı. Fakat ümitleri zayıftı ve ancak bir Osmanlı zaferine bağlıydı. 1773'ün sonlannda OsmanlIların topyekûn mağlubiyetten kaçamayacaklan aşikârdı. Kırımlıların kaderi muharebe meydanında çizilmişti. Bu çözüm Küçük Kaynarca sulh konferansında sadece tasdik olundu. Fakat Osmanlı diplomatları kurnaz ve ileri görüşlü siyasetçiler olduklannı ispat ettiler ve Kırım'daki nüfuzlarının tamamen kaybolmasını önlediler. Anlaşmanın son metnine sultanın Müslüman Tatarlar üstünde dinî hâkimiyetini kabul eden bir maddenin konmasını talep ettiler. Böylece Kırım'a Osmanlı müdahalesi için kapı açık kalmış oldu.

Rus nokta-i nazanna göre anlaşma Kırım problemini çözmüşe benziyordu. Ruslar, OsmanlIlarla mutlak hâkimi han olan bağımsız bir devletin yaratılması hususunda anlaşmışlardı. Osmanlılar sadece dini hususlarda nüfuz sahibi olacaklardı. Ruslar, batıda Kılburnu ve Azak Denizi ağzında Yenikale - Kerç gibi önemli kalelere sahip oldular. Sultanın bakire gelini olan Karadeniz, artık kâfir askerî güçlerinin varlığından dolayı tecâvüze uğramıştı.

1774'ün ortalannda imzalanan anlaşma, bazı önemli soruları cevapsız bırakmıştı.

Bu sorular, sonraki yıllarda bağımsız devletin varlığının sürdürülmesini tehdit edecekti. En önemli husus, mutlak hâkimin bahsinden başka anlaşmanın yeni devlete idare şekli getirmemiş olmasıydı. Tatar topluluğu içindeki siyasî münasebetler, yeni devletin ekonomik temeli ve Ruslarla olan ilişkilerin şekli üzerinde durulmamıştı. Daha da kötüsü, 1773 yılı sonlarında devletin istikbâli hususunda ciddi tereddütler yaratan acaip bir olay meydana gelmiş olmasıydı. O dönemle ilgili kaynaklarının belirtmediği sebeplerden dolayı, Sahib Giray Han, Küçük Kaynarca müzakerelerinin tam ortasında aniden Rus konsolosu Veselitski'in tevkifini ve mallarının müsaderesini emretti. Bunun üzerine Katerina Kırım'daki Rus gücünün temelini tekrar gözden geçirmek zorunda kaldı. Şahin Giray emniyetini sağlamak için Poltava'da daha emin bir yere götürüldü. Rus konsolosu hapiste, Sahib Giray Han Rus himayesine karşı duyduğu ilgiyi açıkça kaybetmiş ve Katerina'nın gözdesi Şahin Giray Poltava'da olunca, siyasî çözüm de sarsılmış oldu. Bağımsız Kırım devleti zor bir başlangıç yapmıştı.

7. BAĞIMSIZ KIRIM DEVLETİ VE RUS İLTİHAKI

II. Katerina'nın Osmanlılar ve Tatarlar karşısındaki kesin zaferine rağmen hanlığı niye ilhak etmediği Kırım tarihinin büyük sorularından biridir. Halbuki müşavirlerinin çoğu ona ilhakın en akıllıca hareket olduğunu ve imparatorluğuna büyük faydalar sağlayacağını söylemişlerdi. Kazandığı zafer kendisine seleflerinin sahip olmadığı fırsatı vermişti. Buna rağmen Katerina'nın seleflerinin haklı olduklarına ikna edilmesi için Rusların Kırım'ın iç gelişim dinamiklerini etkilemek amacıyla 9 yıl süreyle zorlu gayret göstermeleri icap etti. İlhak, ancak 1783'de gerçekleşti.[16]

Rus yayılmacılığı ve Kırım sorunuyla ilgilenen hemen bütün devletlerin idarecileri, yeni siyasî düzenlemenin kısa ömürlü olaca-gını sanıyorlardı. Rusların Polonya'daki Slav kardeşlerine yaptıkları muameleyi ve iki asır önce Volga Tatarlarını fetih ve asimilasyonunu görmüş olan Osmanlılar, Kırım'da olayların başka bir seyir takip edeceğini düşünmüyorlardı. 1760'larda Osmanlı meselelerine mü-daheleleriyle savaşın çıkışını çabuklaştırmış olan Fransızlar, iki güçlü ve hasım devlet arasında kalan bağımsız bir Kırım'ın ileride bu devletlerden biri veya ikisi ile başının derde girmesinden kaçınamayacağını tahmin ediyorlardı. Büyük Britanya da Rus hükümetinin avantajından faydalanıp Akdeniz'e ineceğinden ve Güney Avrupa'daki güç dengesini bozacağından korkuyordu.

Kırım Tatarları için 9 yıl süren bu bağımsızlık zor ve karışıklıklarla dolu bir dönemdi. Gerek Karasubazar ve gerekse Küçük Kaynarca anlaşmaları Tatar toplumunun ve hükümetinin bağımsızlığın gerektirdiği reorganizasyonu için açık hattı hareket getirmemişlerdi. Ayrıca hem Rus hem de Osmanlı hükümetlerinin Kırım'daki gelişmelerde söz sahibi olmaları zorluğu arttırıyordu. Katerina, zaferinin meyvelerinin Kırım'da ziyan olmasını istemiyordu. Bu yüzden Kırım hükümetlerini bundan böyle kendi hükümetiyle "dostluk" vazeden anlaşmaların ruhuna uymaya zorladı.

Osmanlılar da çok zor bir durumdaydılar. Anlaşmayla siyasi rollerinin sona erdirilmesine rağmen Kırım'da din! otoritelerinin devamına izin verilmesinden bir mânâ çıkaramıyorladı. Nihayet Tatarların hem Tatar ve İslam ananelerini muhafaza edecek hem de aynı zamanda bağımsız siyasî idareyi yaratacak dengeli bir topluma şekil verebilecek bir lider bulamamış olmaları Kırım'ın Rusya tarafından ilhakının son sebebi oldu.

Kırım'ın bağımsızlığı üç belirli devreye ayrılır: (1) ilk iki sene içinde, 1774-1776'da, Kırım'ın üst tabakası bağımsızlıklarının derecesini tâyine çalıştılar (hem Rus hem de Osmanlı hükümetleri üst tabakanın kararına tesir etmek için ellerinden geleni yaptılar); (2) 1776-1778'de Rusların gözdesi Şahin Giray Rus müdahalesinin yardımıyla tahta çıktı (Şahin Giray, Katerina'nm önderliğinde Kırım hükümetini Batılı tarzda modernleştirmeye çalıştı); (3) 1778-1783'de

Şahin Giray halk tarafından tutulan yenilerini tesise muvaffak olmaksızın birçok ananevi Kırım müessesesini tahrip etti. Bu üçüncü devirden sonra II. Katerina nihayet sabrım kaybetti ve bağımsız Kırım devletine son verdi.

Sahib Giray iktidarda

1774'deki Rus zaferi ve yapılan anlaşmalardan sonra Kırım'ın şaşkına dönen zâdegan sınıfının maneviyâtı bozulmuştu. Her iki anlaşma da toplumlarınm ve hükümetlerinin ananelerine aykırı yönde reorganizasyonunu ön görüyordu. Bu şaşkınlık Kırım liderlerinin ve Sahib Giray Han'ın anlaşmanın şartlarının aksine Osmanlılarla savaş öncesi münasebetlerini tesis etmeyi denemelerine sebep oldu. Sahib Giray, 1773 yılı sonlarında Bahçesaray'daki Rus konsolosunu tevkif ettirmesine ve Osmanlılara onların "bağımsızlık şartlarını ortadan kaldırıp, hanın İstanbul tarafından tâyini âdetine tekrar dönülmesini" talep eden bir istida göndermesine ragmen, uzun süre iktidarda kalamadı. Osmanlılar, Küçük Kaynarca Anlaşması'mn maddelerine ve ruhuna riayet ederek Sahib Giray'm

istidasını geri çevirdiler.

Savaşın son yıllarında OsmanlIların Kuban’a yolladıkları Devlet Giray, 1774’de BabIâli’nin imzaladığı anlaşmaya kabul etmeyi redet-ti. Azak civannda Ruslara karşı askeri harekâta devam etti ve Kafkas kabilelerinden müteşekkil kalabalık bir ordu ile Taman’a yürüdü. 1774 yılı sonunda ordusu ile berzahı geçti, Yenikale-Kerç’teki Rus müdafaasını kırarak Kefe’yi ele geçirdi. Fakat Sahib Giray’m ve yakındaki Rus garnizonlarının herhangi bir direnişiyle karşılaşmadı. Devlet Giray’ın niyeti açıkça Kırım tahtını ele geçirmek ve Osmanlı desteği ve Osmanlılar tarafından tanınmayı talep edip anlaşma şartlarını ihlâl etmekti. Sahib Giray, Kırım’dan İstanbul’a iltica etti ve hayatının sonuna kadar orada yaşadı.[19]

Devlet Giray iktidarda

Bu olaylar Osmanlı hükümetinin canını sıktı. Bu sırada OsmanlI divanı, hükümetin dikkatini askeri meselelerden iç meselelere kaydırmak isteyen inkilâpçılarm kontrolü altındaydı. Onlar Kırım’a Osmanlı müdahalesini gerektirecek her gelişmeyi planları için çok tehlikeli buluyorlardı. Zamanlamadaki kanşıklıktan dolayı Sahib Giray’ın hanlığını tanıyacak olan Osmanlı sefiri Bahçesaray’a Devlet Giray ortaya çıktığı zaman vardı. Devlet Giray gönderilenlere el koydu ve bunları, Osmanlılar tarafından “kabulünü” şüpheli bulan Kırım ricaline şimdi meşru hanları olduğunun delili olarak gösterdi. Fakat Devlet Giray safdil değildi. İlk işi Rus ajanı Veselitski’yi serbest bıraktırmak oldu. Devlet Giray da Rus desteğini sağlamaya çalışıyordu.[20]

II. Katerina, herkesi şaşırtarak Devlet Giray’ı han olarak tanıdı. Rus konsolosu Şçerbinin’e ona “Ekselansları Devlet Giray Han” diye hitap etmesi ve idaresine Rus desteğini ispat eden resmî Rus evrakını takdim etmesi emri verildi. Fakat Katerina Rusya’da kendi Kırımlı gözdesi Şahin Giray’la yakın işbirliğini sürdürmeye devam etti. Katerina sabırlıydı ve Şahin Giray tahtı ele geçirecek yeterli gücü toplayana kadar Devlet Giray’ın hüküm sürmesine ses çıkarmadı. Zaten çok geçmeden Devlet Giray seleflerinin hatalarını tekrarlamaya başlamıştı. Katerina’nm 1770’de hanlıktan kendi tarafına cezbetmeyi başardığı kuzeydeki Nogay kabileleri Devlet Giray’ı yerinden etmek için çariçe lehine harekete geçtiler. Zaten han da Nogaylarm bağlılığını kazanmak için hiç gayret sarf etmemiş, onları Ruslarla yapılan işbirliğinin tehlikeleri hakkında ikaz etmeye gerek görmemişti[21].

Devlet Giray, 1775 Temmuzunda İstanbul’a on altı mirzadan oluşan bir heyet gönderdi ve Osmanlılarm anlaşmayı yırtıp, Kırım Hanlığı’nı tekrar tâbi olarak kabul etmelerini istedi. İstanbul’da bulunan pek çok Kırım mültecisi de Sultan 1. Abdülhâmit’in yeni Kırım hükümetini desteklemesini talep ederek, OsmanlIların Kırım’a

20 A.g.e., s. 61.

21 A.g.e., s. 60-63; “Arkhiv voenno-pokhodnoi kantseliarii grafa P.A. Rumiant-

seva-Zadunaiskago”, Chteniia 56, s. 16-18.

müdahalesi için büyük destek sağladılar. Fakat Ahmed Resmi’nin liderliğindeki inkılâpçılar Osmanlı hareketini önlediler. Osmanlılar Ruslara savaşı başlatmak için fırsat vermeyi red ettiler. Birliklerinin çok zayıf olduğunun ve savaşın imparatorluğun tamamen çökmesine sebep olabileceğinin farkındaydılar.[17]

Devlet Giray ayakta durabilecek bir idare tesis etmeye muvaffak olursa diplomatlarının ve askerlerinin 1774’den önce kazandıklarını kaybedeceğinden korkan II. Katerina, Şahin Giray’m tahtı ele geçirmesine yardım etmek için Nogay Ordu'ları ile kazandığı tecrübeden faydalandı. Şahin Giray’ı Kuban’daki Nogay hükümetinin başına tâyin etti ve Can Mambet Bey’i İdarî işlerde yardımına verdi. Katerina bu gruba bazı az sayıdaki Kırımlının Türk boyunduruğunun sertliğini unuttuklarını ve Osmanlılarm kendilerinin kaybı olmaksızın Kırımlıların sırtından mücadeleyi sürdürdüklerini söyledi. Bu, Nogayların Kerç berzahını geçme hareketini kabul etmeleri için yeterli oldu.

1775’de Kazak Pugaçev’in Katerina’nm hâkimiyetine karşı başlattığı büyük isyan, çariçenin Kırım’da güç kullanarak hareket etmesini büyük ölçüde sınırladı. Bu sırada çariçenin ümitleri Şahin Giray, Can Mambet Bey ve Kuban’daki Nogay Ordu’sundaydı. “Han ve Kırımlılar kendilerine bahşolunan hürriyete rağmen, BabIâli’ye bağlı kalma niyetlerinde inat ettikleri” için Katerina Şahin Giray’ı Nogay ham olarak seçtirdi.[18]

Ruslar, 1775 yılı boyunca Osmanlıları Devlet Giray’a hiçbir yardımda bulunmamaya ikna etmeye çalıştılar. Aynı zamanda Katerina, General Prozorovski’nin komutasında Perekop hattı boyunca güçlü bir askerî yığınak yaptırdı. Bu birlikler, sayıca nisbeten zayıf olmalarına rağmen Devlet Giray’a

karşı kullanılacak büyük Rus yığmağının başlangıcını oluşturdular[19].

Rus ajanları Kırım yarımadasını istilâ için zemin hazırlamışlardı. Katerina, Devlet Giray'm kabile reisleriyle iyi geçinemediği ve daha önce Şahin Giray'a destek oldukları için Şirin ve Mansur kabilelerine itibar etmediği konusunda Bahçesaray'dan raporlar alıyordu ve hazırlıklar doğru yapıldığı takdirde Şahin Giray'ın adaylığı için kabilelerin desteğinin sağlanacağını hissetmişti. Nitekim bu olayları inceleyen bir Türk müverrihi, Mansurlardan Kırım'ı Ruslara teslim etmek için ana gücü sağlayan, "her türlü hile ve entrikayı yapan günahkârlar" olarak bahsetmektedir.[20]

Devlet Giray, bir yıldan biraz uzun bir süre iktidarda kaldı. Asıl desteğini, Kırım ulemasından ve İstanbul'dan aldığı emirlerden ziyade, Anadolu'da Kırım siyasetine karışan Osmanlı valisi Hacı Ali Ağa'dan alıyordu. Hacı Ali Ağa, Devlet Giray'ın yarımadayı Rus işgalinin son kalıntılarından kurtarmasına yardım etmek için buraya küçük bir ordu yolladı. Fakat bu yeterli değildi. Devlet Giray'm hemen hiç geliri yoktu. Seleflerinin Osmanlı yardımlarından ve savaş ganimetlerinden sağladıkları gelire sahip değildi. Rusları ve Şahin Giray'ı yarımadaya sokmamak ve kabileleri tatmin etmek için yeterli silahlı gücü ayakta tutacak mali kaynakları da yoktu. Diğer Kırım zâdegân-larınm desteğini sağlayamazsa şansının az olacağının Devlet Giray da farkındaydı.[21] Katerina, 1775 yılı ortasında Pugaçev mağlup edildikten sonra Kırım meselesiyle daha yakından ilgilenebildi. 1776 yılı başlarında Alexander Bezborodko çariçeye Ruslara karşı Tatar zulmünün uzun tarihini vurgulayan bir Kırım raporu sundu. Şöyle yazıyordu raporda: "Çar IV. Ivan Vasileviç bu hain ve dönek Tatarların âdetlerini iyi biliyordu... O, kendisini Kazan Tatarlarından kurtarmanın tek çaresinin hanlığı kendi kontrolü altına geçirmek olduğunun idrakindeydi."[22] Bu müşahadeden çıkarılacak netice aşikârdı. Fakat Katerina hâlâ ümitlerini Şahin Giray'da toplamaya niyetliydi.

ikinci Rus istilası

Katerina, 1776 Kasımında Kırım'ın istilâ edilmesini emretti. Ayın sonunda da Perekop ele geçirildi. Böylece Katerina Şahin Gi-ray'ın gelişi için zemini hazırlamış oldu. 1777 Ocağında Şahin Giray Nogayların yardımıyla Kerç berzahını geçti ve yavaş yavaş Kefe'ye, arkasından da Bahçesaray'a ilerledi. Mart ayı sonunda Devlet Giray emellerinin gerçekleşmeyeceğini nihayet fark etti. OsmanlIlardan yardım gelmemişti ve yarımadadaki gerekli desteğin çoğu artık Şahin Giray'm tarafmdaydı. Devlet Giray tahttan feragat etti ve en

yakınlarıyla birlikte yelkenliyle İstanbul’a gitti. Orada Osmanlı hükümetinin maaş ve içinde hayatının geri kalan son dört yılını geçirdiği malikâne şeklindeki geç kalmış yardımına nail oldu.[23]

Ruslar bütün bunların bu kadar az şeye mal olmasından çok memnundular. General Prozorovski Petersburg’a şöyle yazmıştı: “Şahin Giray’m tahta çıkışı bu ülkeye birlik, sulh ve sükunet getirdi.” Nikita Panin, “OsmanlIların Rus müdahalesi bulamayacakları bu meşru seçimin” neticesinden dolayı Katerina’yı tebrik etti. Panin, bu hareketin “hanın idaresi altında Kırım’ın bağımsızlığının korunduğunu” söylüyordu.[24]

Fakat Osmanlılar aldanmamışlardı. Rivayete göre Sultan I. Ab-dülhamit Şahin Giray’ın zafer haberleri gelince “Şahin Giray bir âlettir. Rusların hedefi Kırım’ı almaktır” diye bağırmıştır.[25] Müşahadesi çok doğruydu. Gerçekten de Kırım 1776’da bağımsızlığını acıklı bir şekilde kaybetmişti.

Şahin Giray’ın siyaseti

Şahin Giray, hanlığı esnasında tüm enerjisini siyasi, askeri, mali konular ve dış meselelere teksif etmişti. Tatar gücünün en şanlı devrindeki ve Kırım’ın bağımsızlığının yaratılışından önceki son yıllardaki Kırım toplumunun temel müesseselerini inceleyen Şahin Giray, 16. yy.’da- hanlığa güç veren müesseselerin şimdi onun zayıflamasına sebep olduğu neticesinde vardı.

16. yy.’da hanlık, hanların idare gücü ile kabilelerin büyük gücünü birleştirmişti. Her iki tarafın da birbirinin başarısından sağladığı faydalar vardı. Fakat bu sistem insan ve ekonomik kaynaklar, Kırım akıncılarınca fethedilen zayıf kuzeyli komşulara dayanıyordu. Güç dengesi değiştiği zaman hanlığın temel ekonomik kaynaklan da kaybolmuştu.

Kabile reislerinin han seçme hakları, 18. yy.’da hanlığın içinde gitgide düzenin bozulmasına sebep olmuş; bu ise, 1760 ve 1770’ler-deki Rus zaferlerine zemin hazırlamıştı. Şahin Giray, hanlığın Doğu Avrupa’da eski nüfuzunu tekrar kazanması için hanın tek başına hüküm sürmeye yeterli gücü kazanması gerektiği neticesine varmıştı. Bu da, Rusya’dakine benzer bir siyasî sistemin tesisi mânâsına geliyordu. Bu yüzden Şahin Giray önce hanlıktaki otorite eksikliğini gidermekle meşgul oldu. Giray kabile reislerinin gücünün kırılmasının tek yolunun Karaçi beylerinin seçime katılma haklarının ortadan kaldırılması olduğuna inanıyordu. Han, bunu sağlamak amacıyla Mart 1777

sonlarında Bahçesaray'a girdiği zaman bütün bey mirza ve zâdegânm etmek zorunda oldukları biat yeminine şöyle bir ilâve yaptı: "Hanların ileride seçimi şüphesiz aramızda bölünme ve kavgalara sebep olacağından, biz, sahib-i taht hanın sultanları (oğullan) arasından tahta geçecek olanı seçmesini arzu ediyoruz."[31] Te-•varüs yoluyla tahta geçmenin değişik bir türü olan bu sistem, Şahin Giray'ın değişik kabilelerin ve Kırım'daki Müslüman görevlilerin çatışan arzularını dikkate almaksızın hüküm sürmesini sağladı.

Şahin Giray, bundan sonra, devlet meclisi mesabesindeki di-van'ın ve mahalli hükümet temsilcileri olan beylerin dâhil olduğu hükümetinin aslî kurumlarma el altı. Geçmişte, divan hanın otoritesinden bağımsız bir müesseseydi ve gayesi önemli devlet meselelerinde tavsiyelerde bulunmaktı. Şahin Giray yeni divan'ı toplarken

30 Uzunçarşı, cilt 4, bölüm J, s. 446.

31 Dubrovin, Prisoedinenie, cilt 1, s. 498-99; Fisher, Russian Annexation, s. 82-

84.

geçmişte olduğu gibi bütün kabile reisleri yerine yalnızca tahta çıkışında kendisini destekleyen Mansurlarla Şirinleri davet etti. Ulemâdan hiç kimse divana katılmaya çağrılmadı. Şahin Giray, bu şekilde divan'ı arzularım yerine getirecek bir müessese hâline getirmeyi ümit ediyordu. Beylik problemi daha müşküldü. Kabileler, beylik topraklarını meşruiyet ve anane yönünden Giray'lara eşit olan atalarından tevarüs edilmiş olarak kabul ediyorlardı. Önceki hanların beylikler üzerinde hemen hemen hiç nüfuz veya otoriteleri yoktu. Hanın memurları oralarda vergi toplamak ve davalara bakmak gibi basit işlemleri bile yapamazlardı. Önceleri Şahin Giray fazla birşey yapamadı, işe beylikleri kadılık olarak adlandırmakla başladı. Kadılık, bey gibi iki hükümdar arasındaki eşit olmayan güç münasebeti mânâsına değil de, metbû ile görevlisi arasındaki siyasî münasebet mânâsına geliyordu.[26]

Nihayet Şahin Giray, 18. yüzyıl sonunun modern ve mutlak bir hâkimine daha lâyık bir saray inşasına niyetlendi. Çariçenin yanında birçok ayını geçirdiği Petersburg'daki Çarskoe Selo gibi bir binayı tahayyül ediyordu ve Katerina'dan "Batı mimarisine alışkın duvar ustalarını" Bahçesaray'a göndermesini rica etti.

Bu siyasî inkılâpların, sadece kendi menfaatlerini temsil eden hükümet müesseseleri ve veraset yoluyla geçen bir hanlığın yaratılması, kabilelerden mahallî otoritenin alınması ve Batı tarzında yeni bir sarayın inşası gibi bir dizi teşebbüsün amacı, Şahin Giray'm mutlak bir hükümdar gücü ve görünüşüne sahip olmasıydı. Şahin Giray, şayet bunlar gerçekleşecek olursa, Kırım hanlığını Rus ve Osmanlı imparatorluklarının arasında hayatta kalabilecek bağımsız bir devlet yapabileceğine inanıyordu.[27]

Şahin Giray'm askerî ve mâli inkilâplan, getireceği siyasi yeniliklerle yakından ilgiliydi ve toplumdaki diğer unsurların aleyhine merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hedef edinmişlerdi. Kabileler başlangıçta güçlerini hanlıktaki askerî ve ekonomik kaynakların kont-

rolünden alıyorlardı. Şahin Giray, "feodal" askeri güçlerin yerini sadece kendi otoritesine bağlı daimi bir ordunun alması gerektiğine karar verdi. Beşli kuvvetleri dediği böyle bir ordu yaratmaya başladı ve onları eğitmek üzere Rusların Bahçesaray'a müşavir ve eğitmen göndermelerini istedi. Yeni ordusunun Batılı üniformalarıyla Batılı bir ordu gibi görünmesini istiyordu. (On yıl sonra Osmanlılann yaptığı gibi Şahin Giray da Batılı orduların görüşünün harp meydanındaki üstünlüklerinin sebebi olduğu gibi yanlış bir fikre kapılmıştı). Böyle bir ordunun büyük masrafını karşılamak için önce beylerin şahsî tasarrufunda olan kaynakların çoğunu merkezî hükümete veren bir vergi sistemini yürürlüğe sokmaya çalıştı. Bunda muvaffak olabilmek için Şahin Giray'm vergileri tespit edip, toplayacak birçok memura ihtiyacı vardı.

Şahin Giray'a karşı muhalefet

Şahin Giray, kabilelerin desteği olmadan başarı kazanma şansı az olmasına rağmen (ki kabileler onu desteklemiyordu) bu reformları kurumlaştırmaya başladı. 1777 sonbaharında yeni vergileri, Kırım Tatar gençlerinin orduya alınma nizamını açıklayarak, şehirlerde yeni makamlara memurlar atadığını ilan etti. Başarı ümidini, zaten mevcut olmayan mahalli destekten ziyade, hanlığın elde edeceği faydalarla ilgili vaatlere bağlamıştı. Hanın inkılâplarının getireceklerinden dehşete düşen Mansur ve Şirin kabilelerinin reisleri dahi, müesseseleşmiş nüfuzlarını yok edecek olan yeni idareyi desteklemeğe niyetli değildiler.[28]

1777 sonundaki iki gelişme isyan kıvılcımım yarattı. Han, birinci olarak Kırım'daki gayr-ı müslim cemaatlarla olan geleneksel Tatar münasebetlerini

değiştirme hatasını işledi. Büyük Hristiyan ve Yahudi cemaatlerine 15. yy.'dan beri bağımsız hukukî ve mahallî siyasî idari hakkı verilmişti. Onlar yalnızca genel anlamda Tatarlara

uygulanan temel İslam! kanunlara tâbi diler. Şüphesiz Tatarlar, Hris-tiyan ve Yahudi tebâyı kanunen kendilerinden aşağıda görüyorlar ve kâfir cemaatlerini kendilerininkinden tamamen ayrı tutuyorlardı. Fakat ciddi bir takibat da yoktu. Her iki cemaat de Hristiyan devletlerinde alışılagelmiş dinler arası rekabet ve kavgalar olmaksızın yan yana yaşayabiliyorlardı.[29]

Bu cemaatlerin ayrı oluşlarının sağladığı karşılıklı ortak menfaatin farkında olmayan Şahin Giray, her iki cemaati de aynı kanunlara tâbi kılmaya kalktı. Bütün tebasına eşit vatandaşlık sağlamak istiyordu. Vergilendirme ve askerlik hizmetinde Müslümanlarla gayr-ı mûslimler arasında ayrıcalık olmayacaktı. Mahalli mahkemelerdeki hâkimler, İslam veya Hristiyan din hukukuna göre değil de, Kırım devlet kanunlarına göre hükümler vereceklerdi. Müslümanlara göre işin en kötüsü, Şahin Giray kâfirlerin hukuki âdetlerini getirip İslâmî hukuk sisteminin bazı temellerini değiştirmeye niyetleniyor olmasıydı. Gayr-ı müslim cemaatler bu değişikliklerden şaşkınlığa düşmüşlerdi. Tatarlar ise bu hareketleri Şahin Giray'ın da sahip olduğunu var saydıkları kendi dini inanışlarından rezilane bir vazgeçiş olarak görüyorlardı.[30]

Rus iskanı

Şahin Giray'm kontrolünde olmayan ikinci gelişme ise Kırım yanmadasında organize Rus iskanının başlamasıydı. 1777 yılı sonlarında Katerina Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Rum ve Slav göçmenlerin Kırım'a yerleştirilmesi için hazırlıklar yapılmasını emretmişti. Bu yeni koloniler "Çariçe hanımefendilerinin silahlı kuvvetlerinin kontrolü altına" verilmişlerdi ve görevleri "Kırım'da Rusya'nın pozisyonunu güçlendirmekti." İlk başlarda sadece birkaç yüz göçmen gelmişti, fakat bunlar kitle halinde gelişlerin başlangıcım teşkil ediyorlardı. Rusça Albantsı adı verilen bu grup Yenikale civannda

OsmanlIlardan alınıp Rus sarayınca el konulmuş topraklara yerleştirilmişti[31].

Albantsılann gelişi, Tatarların Şahin Giray'a karşı besledikleri sevginin en alt noktaya ginmesine sebep oldu. Han, yeni ordusunu Albantsılann bölgede serbest hareket etmesini engelleyen Yenikale civarındaki âsilerin üzerine gönderdi. Fakat ordusu âsilerin saflarına geçti. Rusların yardım vaadinin dışında Şahin

Giray’m elinde hiçbir iç destek kalmamıştı.

Hızlı bir şekilde Şahin Giray’m Bahçesaray’daki sarayına ilerleyen âsiler, orada hanın az sayıdaki taraftarlarını bertaraf ettikten sonra sarayla ve müştemilâtını ateşe verdiler. İsyan, iki haftadan daha kısa süre içinde Kuban’a da yayıldı. Vaktiyle Şahin Giray’ı desteklemiş olan Nogaylar da saf değiştirerek Osmanlılara yanaşmaya çalıştılar.

İstanbul’da bulunan sabık Kırım hanı Devlet Giray ve sayıları gittikçe artan Kırımlı mülteciler, Ruslann Kırım’ı tekrar istilâyı planladıkları ve “Şahin Giray’ı kafes içinde gezdirip, dinimizin bütün değerlerine hakaret ettikleri” rivayetini yaydılar. Artan kamuoyu baskısı altında Osmanlı divanı, “Küçük Kaynarca Anlaşması’na riayeti” sağlamak için Canikli Hacı Ali Paşa komutasındaki yeniçerileri taşıyan bir filonun Anadolu’dan Kırım sahillerine gönderilmesine karar verdi. 2 Ocak 1778’de ise Osmanlılar İstanbul’daki mültecilerin başı olan Selim Giray’ı yeni Kırım Tatar hükümetinin başına tâyin ettiler.[32]

Üçüncü Rus istilası

1778 Şubatında Yenikale’deki Arnavut askerlerin de katıldığı bir Rus ordusu ve Şahin Giray, âsi şehirleri topa tutup zaptetmeye başladılar. Akmescit, Eski Kırım ve Kefe 1770-1772’den daha çok tahrip edildi. Bir rivayete göre Kefe’ye yapılan saldırıda General de Bal-men komutasındaki bir alay, şehrin tamamını yakarak buradaki Kı-

rımlıları kılıçtan geçirmiştir.[33]

Osmanlı filosu geldiği zaman Ruslar duruma tamamen hâkimdiler. Bu yüzden onların âsilere yardım etmesine fırsatını vermediler. Şahin Giray 1778’de tekrar güçlü bir şekilde iktidardaydı; isyan tamamen bastırılmıştı ve Rus ordusu da yanındaydı. Fakat Katerina onu hâlâ Kırım’ın bağımsızlığını gerçekleştirecek bir hükümdar olarak desteklemek istiyordu.[34]

Şahin Giray devrimlerinin yeniden başlaması

Şahin Giray, ikinci hükümdarlığı esnasında (1778-1783) dev-rimlerinden bazılarını tamamlayacak zaman bulmuştu; fakat Kateri-na’nın 1778’de verdiği sebebi bilinmeyen bir karar yüzünden işi zorlaşmıştı. Katerina, Kırım toplumunda Şahin Giray’m inkılâplarını desteklemekten çıkarı olan tek unsuru,

Hristiyan azınlığı, Kırım yarımadasından uzaklaştırdı. Azak Denizi'nin kuzey sahillerine iskan edilen bu Hristiyanlarm muhacereti hakkında çok şey yazıldığı için burada tekrar etmeyeceğiz. Fakat Şahin Giray için Hristiyanlar çok önemli bir gruptu. Çünkü bunlar, Kırım ekonomisinin hemen hemen tüm zanaat ve ticaretini ellerinde tutuyor, hanlığın iç ve dış ticaretini kontrol ediyorlardı. Kırım halkı içinde yalnızca Hristiyanlarm yabancı ülkelerle temasları vardı. Onların kaybedilmesi ekonomi için büyük bir darbe demekti. Gerçekten de ne Şahin Giray ne de Rusların 1783'de Kırım'ı ilhaklarından sonra, Tatarlar bu kaybı telâfi edebildiler.[35]

1779 başlarında Şahin Giray iyi bir haber aldı: Osmanlı hükümeti Rusya ile Aynalı Kavak Anlaşması'm imzalamıştı. Bu anlaşma-

ya göre Osmanlılar yaşadığı sürece Şahin GirayT Kırım ham olarak tanıyorlar ve Kırım'ın meselelerine karışmamaya söz veriyorlardı. Hatta Kırım'ın dini hususlarda bile kendilerine tâbi olmamasını kabul ediyorlardı.[36]

Anlaşmada Ruslar birliklerini Kırım'dan çekmeye ve Özü (Oça-kov) civarındaki toprakları Osmanlılara geri vermeye söz vermişlerdi. Buna karşılık Osmanlı sultanı da Rusya'nın Kırım'ın siyasî meselelerine müdahale hakkını tanıyor ve Rus menfaatlerine uygun bir hanı kabul etmeyi taahhüt ediyordu. 1778'de Rus istilâsıyla tamamen maneviyatları bozulmuş olan Kırım Tatarlan, ileride OsmanlIların kendileri lehine müdahale etmesinin rüyasını bile göremeyeceklerini öğrenince daha da bozulmuşlardı. Nefret ettikleri Şahin Gi-ray'ın idaresi altında Rusya'ya tâbi olarak yaşanacak bir gelecek değişmez kaderleri olmuştu. Üstün askerî güçler karşısında yapabilecekleri pek birşey kalmamıştı. Şahin Giray, şimdi Kırım'da 1777'de başlattığı inkilâplanndan bazılarını tamamlamaya devam ediyordu. Hemen tamamen Nogaylardan, Polonyah paralı askerlerden, Kazaklardan ve Yenikale'deki Albantsılardan müteşekkil beşli birliklerini tekrar kurdu. Şahin Giray, iktidarını Tatarlann değişken desteğine bağlı kılmak niyetinde değildi. Müşavirleri 1777'de düşündüğünden daha az ve kendisine daha yakındı. Sarayına siyasi kapasiteye sahip sadece bir avuç Tatar kabul edilmişti. Onlar da grupları değil de sadece kendilerini temsil ediyorlardı. Üç yıl süreyle Şahin Giray yarımadada nisbeten sakin bir hayatın tadını çıkardı; idaresine karşı olan muhalefet tesirli bir güç gösterisi yapabilecek durumda değildi.

Fakat 1781'de tekrar müşkülât çıktı. Şahin Giray'ın sarayı çevresindeki Rus nüfuzuna daha fazla tahammül edemeyen Kırımlılar isyan ettiler. Önce Yedisan

Nogayları Bahçesaray'm müsaadesini almaksızın Murat GirayT kendilerine baş olarak "seçtiler." Arkasından Murat Giray'ın idaresinde yarımadayı terk ettiler ve güneye doğru Kuban nehrini geçtiler. Birkaç ay sonra Camboyluk ve Yediçkul No-gayları hanın gönderdiği görevlileri kabul etmeyi red ettiler ve ken-

dilerinin ne hanın ne de Rusların hâkimiyetine tâbi olmadıklarını bildirdiler. Hanlığı bir arada tutan zayıf idare parçalanmaya başlamıştı.

1782 Nisanında Şahin Giray'ın kendi ordusunun bir kısmı komutanlarına isyan etti ve Taman'da gittikçe büyüyen âsi güçlere katıldı. Taman'da Şahin Giray'm iki kardeşi, Arslan ve Bahadır Giraylar, Kınm ricalinin geri kalanlarıyla gizli temaslara giriştiler. Nisan sonunda belli başlı Tatar kabilelerinin temsilcileri, ulema ve Kefe kadısı, açıkça hanın devrilmesini planlıyorlardı. Şahin Giray, siyasetini müdafaa için Arslan Giray'a bir not gönderdi: "Bu devlet bir cumhuriyet değildir. Bu yüzden onlar (kabile reisleri) böyle görüşmelerde bulunmak için sana gelemezler. Sizin hepimizin anlaşabileceği Bah-çesaray'a gelmeniz gerekir." Bu apaçık bir tuzaktı ve muhalifler gelmeyi red ettiler.[37]

14 Mayıs 1782'de Halim Giray'ın komutasındaki küçük bir âsi grubu, Şahin Giray'ın ve Rus konsolosunun kadı ile siyasî meseleleri görüştüğü Kefe'ye taarruz etti. Kısa bir çarpışmadan sonra Şahin Giray ve beşli birlikleri tamamen bozguna uğratıldılar. Ertesi gün han ve birkaç taraftan gemiyle Kerç'deki Rus kalesine kaçtılar. Asiler hemen Bahadır Giray'ı han olarak seçtiler ve yeni seçim için sultanın tasdikini almak üzere İstanbul'a bir heyet gönderdiler.[38]
Kırım bağımsızlığının bu üçüncü devresinin artık sona erdiği şimdi açıkça belliydi. Kırımlılan Şahin Giray'ı mutlak hâkimleri olarak kabul etmeye zorlayan gayretlerin üçünün de başansızlığa uğraması karşısında Rus çariçesi ne yapacaktı? 1782 Haziran ve Temmuzunda Şahin Giray'm programına karşı olan isyan hareketi bütün Kınm yarımadasına yayıldı. Emniyetli bir yere kaçamayan bütün görevliler öldürüldü. Bahçesaray yakınlarında inşasını başlattığı yeni sarayın temelleri yıkıldı. İdaresini temsil eden bütün resmî daireler ve hükümet binaları da tahrip edildi.

Nihai Rus istilası

Fakat Katerina askerî gücünü kullanarak Şahin Giray'ı bir kere daha tahta çıkardı. Yeni Rus istilâsının komutanlığına General Grigori Potemkin getirildi. Ordu Bahçesaray'a girdi ve âsileri tekrar dağıtmaya muvaffak oldu. Bahadır

Giray ve bazı taraftarlan Kuban’ı geçip Osmanlı topraklarına sığındılar. Şahin Giray, kuvvetli bir Rus askeri muhafazası altına tekrar Bahçesaray’a girdi.

Rusların geçmiş yıllarda daima almaya muvaffak oldukları alışılagelmiş hana sadakat bildirileri verilmiyordu bu sefer. Han, Bahadır Giray’m bütün taraflarına karşı korkunç bir baskıya girişti. Şahin Gi-ray’m son hükümdarlığı esnasında Rus ajanı olmuş olan Yakup Ağa, Potemkin’e endişeli bir not gönderdi ve Şahin Giray’m Kırım’daki bütün desteğin kaybolmasına sebep olacak, tamamen sorumsuz bir şekilde hareket ettiğini bildirdi. Katerina Rus müşavirine Şahin Gi-ray’ı “bu mantıksız baskıyı” bırakmaya zorlamasını emretti. Çariçe şöyle diyordu: “Cömertliğimiz ve şefkatimiz sadece kendisi için değil bütün Kırım halkı içindir. O, bu dehşet verici ve zâlim muameleyi durdurmalı, onlara yeni bir isyan için haklı bir sebep vermemelidir.”[38] [39] Çariçenin emri boşunaydı. Potemkin hanın hareketlerinden pek rahatsız değildi. Çünkü o, zâten Kırım’ın Ruslar tarafından bir sene sonra ilhakı için gereken hazırlıkları yapıyordu.

Potemkin, Yakup Ağa vasıtasıyla Kırım toplumu içinde son on yılın olaylarında yorulmuş, maneviyatı bozulmuş ve dolayısıyla Rus ilhakı fikrine tamamen muhalif olmayan bazı unsurlar olduğunu öğrenmişti. 1782 Kasımı sonunda Yakup Ağa, Şirin liderleri ile Rus imparatorluğundaki bütün milletlerin içinde yaşadıkları [1]‘saadet” hakkında görüştüğünü rapor etti. “Biz, Kazan Tatarlarının ve gönüllü olarak imparatorluğa katılan bütün Müslüman milletlerin içinde oldukları mesut durumu ve bu Müslümanlara çariçenin tebası olmanın sağladığı faydaları görüştük.”[40]

Potemkin’i herhalde bu bildirinin saçmalığı çok eğlendirmişti. Aynı zamanda Tatarların kendiliklerinden imparatorluğa dâhil olmayı düşünmelerine de memnun olmuştu.

Rus ilhakı

1783 Martında Potemkin, sevilmeyen bir kukla hükümdarı tahtında tutmanın sebep olduğu büyük masrafa son vermek için Kırım’ın ilhakının önemine çariçeyi ikna etmek amacıyla Petersburg’a döndü. Nisanda Katerina ilhakı ilan eden bir bildiri yayınladı. Bu bildiride hareketini haklı göstermek için imparatorluğunun 1768-1774 savaşındaki zaferlerinin meyvelerini toplayamadığını söylüyordu. Bağımsızlık başarılı olamamıştı ve Kırımlılar Rusya’nın armağanını kabul etmemekle nankörlük etmişlerdi. Yarımadada ilhakın akabinde pek az reaksiyon görüldü. Potemkin’e “önemli yerlere

Kırımlıları tebâmız olarak kabul ettiğimizi ilan eden afişler” astırması emri verilmişti.[41]

Katerina, müşavirleri arasından en büyük alkışı, en yakın müşavirlerinden biri olan ve uzun zamandır bu hareket için kulis yapan Kont Alexander Bezborodko’dan topladı. Kont, bu tarihte hatıra defterine ilhak için şu mazereti yazmıştı:

“Babıâli baştan beri hüsn-ü niyet göstermemişti. Baş hedefleri Kırımlıları bağımsızlıklarından mahrum etmekti. Meşru hanı sürüp, yerine hırsız Devlet Giray’ı geçirdiler. Sürekli olarak Tamahı tahliye etmeyi red ettiler. Meşru han Şahin Giraya karşı Kırım’a isyan sokmak için sayısız alçakça teşebbüste bulundular. Bütün bu uğraşmaları bizim savaş ilan etmemizi sağlayamadı... Bab-ı Âli hiçbir zaman Tatarlar arasındaki isyanın her damlasını içmekten vazgeçmemiştir... Bizim tek arzumuz Kırım’a banşı getirmekti... Ve nihayet Türk-ler bizi bölgeyi ilhak etmeye mecbur ettiler.”[42]

Tabiî ki bütün bunların hemen hiçbiri doğru değildi. Küçük Kaynarca Anlaşması şartlarına asıl muhalefet hiçbir zaman Istan-bul’da yapılmamıştı. Kırım’da yapılmıştı. Şahin Giray ve Rusların doğrudan nüfuzu ve kontrolü altındaki değişiklik siyaseti, Kırım ricaline kaçmak veya yurtlarında muhalefet yapmaktan başka çâre bırakmamıştı. Bu devredeki Kırım bağımsızlığı, Rus silahlarının gücüyle oynanan ve sürdürülen bir sahte gösteriydi. Bu, Osmanlı met-buluğu ile Rus metbuluğu arasında bir geçiş dönemiydi. Şimdiye kadar cevaplandınlamayan asıl soru, Katerina’nın niçin doğrudan doğruya ilhak yerine bu geçiş dönemini tercih etmiş olduğudur. Şüphesiz ilhaktan daha az kan dökülmesi, tahrip ve kargaşalık doğardı.

8. KIRIM’IN YENİDEN TEŞKİLATLANDIRILMASI

II. Katerina, müşavirlerinin çoğunun aksine Kırım Tatarlarına karşı düşmanlık beslemediği gibi, sair gayr-ı Rus veya Hristiyan olmayan tebâsma karşı da ön yargılı değildi. Katerina’nın Kırım’a duyduğu ilgi, millî veya etnik olmaktan ziyade ekonomik ve siyasiydi. 1783’den önce Katerina, Rusya’nın merkezî bölgelerindeki Müslüman ve Türk tebâsınm durumlarını düzeltmek için çok emek sarfet-mişti. Seleflerinin uyguladıkları takibat ve ayrıcalıklı muamele siyasetine son vermiş ve böylece bu azınlık liderlerinin aktif desteğini kazanmıştı. 1783’den sonra Kırım’daki hattı hareketini daha geniş bir açı içinde görmek için bu değişiklikleri unutmamalıyız.[43]

Müslüman tebânın ilk defa büyük çapta Rus imparatorluğuna dâhil edildiği Çar IV Ivan devrinden 18. yüzyılın ortasına kadar, bu kâfirlere uygulanan resmî Rus muamelesi katı olmuştur. Ruslar, kilise doktrininin ve tarihî tecrübelerin tesiriyle Müslüman tebaayı devletin iç güvenliği için tehlikeli, manevî varlığı içinse tehditkâr görmüşlerdir. IV Ivan, Islamiyete karşı giriştiği iki yönlü saldırı ile Müslümanlara uygulanacak muamelenin örneğini vermiştir. Ivan, okulları ve camileri yıkıp, aydın tabakayı ve ulemayı sürmekle Isla-miyetin Kazan'daki temel müesseselerini tahrip etmiştir. Ayrıca birçok Müslümanı da Hristiyan olmaya zorlamıştır. Bir asır sonra, 1649'da Sobomoe Ulozhenie'de (Çar Alexei'in kanunnâmesi) Rus-ya'deki Mûslümanlar meselesine özel bir bölüm hasredilmiştir. Orada "Muhammed'in adına kâfirlik yapmanın cezası ateşte yanmaktır" diye yazılıdır.[2]

Deli Petro, Ruslarla Mûslümanlar arasındaki dinî ayrılıklarla pek ilgilenmemekle beraber, fırsat buldukça Müslüman aydınlarını ve sosyal üst tabakasını yok etme siyasetini gütmüştür. Meselâ, bütün Müslüman Kazan Tatarlarının asilzadelik unvanlarını kaldırmış ve onları devlet köylüsü sosyal kategorisine sokmuştur. Yeni Mühte-diler Kazan Dairesi kurulduktan sonra 1740 ve 1750'lerde Müslü-manlara karşı daha saldırgan bir Ortodoks misyonu uygulanmıştır. Bu dairenin kurulmasını sağlayan emre göre, amaç, gerektiğinde zor kullanarak bütün Müslümanların vaftiz etmektir.[3]

II. Katerina ve İslamiyet

II. Katerina'nın saltanatının daha başlangıcında Yeni Mühtediler Dairesini kapatması herkes için şaşırtıcı olmuştu. Herhalde zorla din değiştirtmek münevver Katerina'ya çirkin gelmişti. Halbuki tebâsın-daki dinî azınlıkları vaftiz olmaya teşvik etmek için yıllarca başka usuller uygulamıştı. Katerina, kaba kuvvetin başarılı olamadığı yerde mâli teşvikten faydalanmayı tercih ediyordu.

1773'de Katerina Kutsal Sinod'dan "Bütün İnançlara Müsamaha" fermanı çıkarmasını istedi. Bu evrakta bütün inançlardan bahsedilmekle beraber asıl mevzu Islamiyetti. Emirde şöyle deniyordu: "Nasıl Tanrı yeryüzündeki bütün inançlara müsamaha gösteriyorsa, Çariçe Hanımefendileri de bütün inançlara müsaade etmekte ve sadece tebâlannın uyum içinde yaşamalarını arzu etmektedirler." Ferman, ayrıca "bütün rahip ve piskoposların" "camileri tahrip etmelerini" yasaklamakta ve onlara "Müslümanların meselelerine ve ibadethanelerinin inşasına karışmamalarını" vâz etmekteydi.[4]

2 Chantal Lemercier-Qeulquejay, “Les missions...” , Cahiers 8, no. 3 s. 369-403.

3 ES.Z., seri cilt 1, cilt 11. no. 8664, s. 719 - 20; E.A. Malov, O novokreshchens-

koi kontore (Kazan, 1873).

4 P.S.Z., seri 1 cilt, 19. no. 13, 996 (1773), s. 775 - 76.

Bu emir, bağımsızlık döneminde Katerina’nm Kırım'daki denemelerine zemin hazırladı. Bu denemelerden Katerina’nın İslamiyet! sosyal ve siyasî gelişmeye mâni olarak kabu ettiğini, fakat çirkin bir din olarak görmediğini kolayca anlamak kabildir. O, Kırım’da uygulanacak güçlü bir modernizasyon siyasetinin Tatarlara toplumlarmı Rus modeline benzetmenin sağlayacağı menfaat ve avantajları göstereceğini ümit ediyordu. Fakat Kırım'daki uğraşmaları Rus modeline karşı aşikâr bir Tatar düşmanlığı ile neticelendi ve isyanlar birbirini takip etti. Bağımsızlık, Tatar ricalinin çoğu tarafından bir ihtimâl olarak red edilmişti ve ilhak, çariçe için tek mümkün çözüm olmuştu. Katerina, İslâmî bir toplumda sosyal, dinî ve siyasî hayatın birbirlerine yakından bağlı olduklan gerçeğini anlayamamıştı. İslam uleması, yüksek siyasî makamlan işgal etmemekle beraber, halkın temayülleri üzerinde sıkı bir hâkimiyete sahipti ve modern bir medeniyetin sağlayacağı faydalar bunu pek değiştiremezdi. Rusya’nın Tatar halkının meyil ve desteğini sağlamak için başka şeyleri denemesi gerekiyordu.

Başka bir Rus azınlığı olan Baltık Alınanlarından Riga’lı Baron Igelstrom yeni siyasetin baş banisiydi. Tavsiye ve yenilikleri, Kateri-na’nın önce Kınm, sonra diğer Müslüman Rus eyaletlerindeki bu önemli meseleyi çözeceği ümidi doğurmuştu. Igelstrom, İslâmî liderliği kâle almayan her siyasetin başarısızlığa mahkum olduğunu iddia ediyordu. Rus devleti, Müslüman kitleleri bürokratik yollarla asimile etmek için İslâmî liderliği kullanmak zorundaydı.
Ayrıca Igelstrom, söz konusu siyasetinin muvaffak olması halinde, bu Müslümanların Rusya’nın Orta Asya’daki emperyalist emellerini gerçekleştirmekte faydalı olacaklarına inanıyordu. Bu yüzden hükümet, Kırım’ın ilhakından sonra yarımadadaki Müslümanlara karşı müsbet bir program uyguladı. Ulemayı çarlık bürokrasisinin saflarına kattılar ve hükümetin doğrudan kontrolü altında olan İslâmî müesseseler kurdular. Bütün bunlar göz önünde tutularak yeni Kınm eyaleti yeniden teşkilatlandırılmaya tâbi tutuldu.

Onbeş sene süren kargaşalıklann Kırım cemiyetinin ananevi sosyal bağlarını tahrip ettiğini unutmamak gerekir. Hristiyanlar yarımadadan uzaklaştırılmış; zira! üretim durmuş, bunun neticesinde Tatar köylüleri tamamen fakir düşmüşlerdi. Bu kargaşalıklardan mirzaların gücünün ekonomik temelleri de zarar görmüştü. Sadece ulema nisbeten az zarar görmüştü. Ruslar için Tatarların meylini ve desteğini sağlamak kolay olmayacaktı.

ilhak bildirisinde şu vaadde bulunulmuştu. “Ciddî ve geriye alınmaksızın şahsımız ve haleflerimiz adına bu memleketin insanlarına öz tebâmız gibi muamele yapacağız; şahıslarını, mallarını, camilerini ve dinî ananelerini muhafaza ve müdafaa edeceğiz.”[44] Kateri-na’nın ilhakın Tatarların sosyal ve dinî hayatında çok az değişiklik yapacağı niyetinde olduğuna şüphe yoktur.

Güneyde Rusya’nın emperyalizm siyasetinin tümünü yöneten prens G.A. Potemkin, Kırım’daki bütün Rus subaylarına şu genel emri vermişti: “Tatar halkının Çariçe Hanımefendilerinin hükümdarlığına ilhakında özel mülke saygı gösterilmesi ve ordumuzun yerli halka kardeş gözüyle bakması çok önemlidir.” Yerli halkla meydana gelecek meselelerin her safhası anında kendisine rapor edilecekti. Igelstrom, subaylarının “yerli halkı askerlerin zararından korumalarına ve gönüllü olarak satılmadıkça hiçbir şeyin alınmamasına” nezaret edecekti. Buna karşılık Baron Igelstrom, (1) Tatar kültürü ve dinini koruyacağını; (2) arzusu hilâfına hiçbir Tatarın askere alınmayacağını; (3) Rus subaylarının “Tatarların haremlerine girmelerine müsaade olunmamasına” dikkat edeceğini deruhte ediyordu.[45]

1

Iurii Krizhanich, Politika (Moskova, 1965), s.382, 83, 435, 482; M.N. Berezk-hov, “Plan zavoevaniia Kryma, sostavlennyi Iuriem Krizhanichem”, ZhMNP 127 (1891), s. 483-517, 128 (1891), s. 65-119.

2

Fisher, “Azov”; B.H. Sumnre, Peter the Great and the Ottoman Empire (Londra, 1949).

3

Francis Ley, Le Marechal de Mûnnich et la Russie au XVllIe Siecle (Paris, 1959); tnalcık, “Kırım Hanlığı”, s. 750.1. Selim Giray Han’ın önemli

Tatar kütüphanesi de tamamen tahrip edilmişti. İçinde önemli Tatar tarihçilerinin ve el yazmalarının çoğu vardı.

4

Katerina

II. Katerina’nın saltanatının başlangıcında siyasî meselelerde yakın müşaviri olan M.L. Vorontsov, Kınm meselesine büyük bir

4 N. Borzenko ve A. Ngeri, “Bakhchisaraiskaia. arabskaia i turetskaia nadpisi khanskago dvortsa, “ZOOID2 (1848), s. 491.94, Selâmet Giray tarafından yeniden inşa edilen sarayın ayakta kalan bölümleriyle ilgili olarak M. Miro-nov’un şu makalesine bakılabilir: “K istorii pogranichnykh nashikh snosheni-ia s krymskim khanstvom”. Kievskaia starina 11 (Şubat 1885), s. 339-56.

5

M.L. Vorontsov .’’Opisanie sostoianiia del vo vremia Gosudaryni Imperatritsy Elizavetu Petrpvny’’, Arkhiv Kniazia Vorontsova 25 (Moskova, 1882), s. 308-10: A. Sergeev, “Dökland Imperatritse Ekaterine II-oi po vstuplenii Eia na Prestol izobrazhaiushchii sistemu Krymskikh Tatar”, 1TUAK 53 (1916). S. 190-93.

6

V. Ulianitskii, Russkiia konsulstva za grnaitseiu v XV111 veke (Moskova, 1899), cilt 1. s. 445-50.

7

A. Fisher, The Russian Annexation of the Crimea 1772.1783 (Cambridge. 1970). s. 28, bu Türk evrakına ve Nikiforov’un aynlışına bakılması için mehaz.

8

l.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi (Ankara, 1956), cilt 4, kısım 1, s. 370.

9

Bu seferden bir hadiseden dolayı Kırım tarihçilerinin çoğu tarafından bahsedilmiştir. O da Fransız ajanı Baron de Tott'un bu savaşta hanın yanında bulunup çok renkli bir hikâyesini yazmış olmasıdır.

10

Halim Griay Sultan, Gûlbûn-i Hanan, Fisher, "Crimean Separatism".

11

A. Skalkvoskii, "O Nogaiskikh tatarakh". S. 153; E.l. Druzhininia. Kiuchuk-kainardzhiiskii mir 1774 goda: ego podgotovka i zakliuchneie (Moskova, 1955), s. 108.

12

"Politicheskaia perepisika Imperatritsy Ekateriny II", SİRTO 97, s. 245-246.

13

"Bumagi Imperatritsy Ekateriny II", SIRIO 13, s. 129; Fisher, Russian Annexation, s. 40-43.

14

Halim Giray Sultan, s. 183. Selim Giray'm türbesi İstanbul'da Ayaş Paşa Camii mezarlığındadır. Mezartaştnda kendisinden "vatanperver" olarak bahsolunmaktadır, Howorth, s. 596-97.

15

Fisher, Russian Annexation, s. 45-47.

16

Bak Fisher, Russian Annexation, orada da bu sorunun tatminkâr bir izahı

yoktur.

17

Fisher, Russian Annexation, s. 62-64; Nolde, cilt 2, s. 123-125, Osmanlılarm Devlet Giray'ı bu görevle gönderdiklerini ve idaresini desteklediklerini iddia etmektedir. Bu hususta Türk kaynaklarında herhangi bir kayıt mevcut değil.

18

"Diplomaticheskaia peepiska İmperatritsy Yekateriny II", SIRIO 135, s. 266.

19

"Diplomaticheskaia perepiska", s. 441.

20

Ahmet Cevdet, Cevdet Tarihi, 2. baskı, (İstanbul, 1854), cilt 1, s. 131.

21

N.H Duvrovin, Prisoedinenie kryma k rossii (St. Petersburg, 1885-1889), cilt 1, s. 56-78, Devlet Giray'ın problemleri hakkında bir seri raporu hâvidir; Cevdet, cilt 1, s. 124-25.

22

N. Grigorovich, Kanstler Kniaz A.A. Bezborodko, SIRIO 26, s. 369.

23

Fisher, Russian Annexation, s. 73-81.

24

"Arkhiv... Rumiantseva Zadunaiskago", s. 116, "Pis'ma grafa N.I. Panina k

25

Imperatritse Ekaterine Velikoi", Arkhiv kniazia vorontsava 26 (1882), s. 153.

26

HE Lashkov, “Shagin-Girei”, Kievskaia starina (Eylül 1886, s. 57; Skal’kovs-

kii, “Zaniatie kryma”, s. 9-11.

27

Dubrovin, Prisoedinenie, cilt 1. s. 654.

28

Fisher, Russian Annexation, s. 86-90; Karaim Rabbi Azaria Iliia, “Sobytiia sluchivshiiasia v krymu”, Vremennik imperatorskaga moskovskago obshc-hestva istorii i drevnostei rossiiskikh 24 (1854), s. 103-14.

29

Fisher, “Administration Empires", aynı yerde.

30

Azaria Iliia, a.g.e., A.L. Bert’e-Deiagard, “K istorii Khristianstva v krymu”, ZOOID 28 (1910), s. 66.

31

N.E Dubrovin, “Bumagi Kniazia... Potmekina-Tavrichsekago". Sbornik voen-

noistoricheskikh materialov 6 (1893), s. 26-29.

32

Uzunçarşıh, cilt 4, bölüm 1, s. 447; İnalcık, “Çerkeş”, s. 24-25.

33

Dubrovin, Prisoedinenie, cilt 2. s. 4. 92; S. Safonov, “Ostatki grecheskikh legionov v rossii”, ZOOID 1 (1884), s. 218

34

Grigorovich, s. 93.

35

Hristiyan göçü hakkında bak Marc Raeff, “The Style of Russia’s Imperial Policy and Prince G.A. Potemkin”, G.N. Grob nşreiyatı, Statesmen and Statceraft of the Modern West (Barre, Mass, 1967), s. 1-52; Fisher, Russian Annexation, s. 100-105, Nolde, cilt 2, s. 140-52; Gavriil arkhiepiskop, “Pereselenie grekov iz kryma” ZOOID 1 (1844), S. 197.

36

Dubrovin, Prisoedinenie, cilt 2. s. 92-93.

37

A.g.e., cilt 4. s. 508.

38

A.g.e., s. 512.

39

“Buraagi Imperatritsy Ekateriny II”, SIRIO 27, s. 232.

40

Dubrovin, Prisoedinenie, cilt 4. s. 931-32; “Bumagi... Ekateriny E” SIRIO 27,

s. 222-23.

41

P.S.Z. seri 1, cilt 21, no. 15, 707. s. 897.

42

Grigorovich, s. 530-32.

43

Bak: A. Fisher “The Administration of Subordinate Nationalities” ve Fisher “Enlightened Despotism and Islam”.

44

Cafer Seydahmet, La Crimee: Passe-Present (Lausanne, 1921), s. 39; bak M. Raeff “The Stly of Russia’s Imperial Policy” s. 1-52, güneydeki çarlık rejiminin temelinde yatan Rus motifleri çok iyi analiz edilmiştir.

45

E.I. Druzhinina, Severnoe prichemomor’e v 1775.1800 gg.(Moskova. 1959).

İdari yapı

Bu hedefe asgari bir yeniden siyasî teşkilatlanma ile ulaşılacaktı. Önce hanın otoritesinin yerine hanın siyasî ve askerî otoritesini şahsında birleştiren yeni Rus valinin otoritesi kaim olundu. Tek vali, doğrudan doğruya Prens Potemkin'e bağlı olan lgelstrom'du.

Kırım'ın İdarî yapısının geri kalan kısmı 1783'den önceki gibi kalacaktı. Fakat Katerina ile Potemkin ilhakın üstünden çok kısa zaman geçtiği için Osmanlıların niyetlerinden emin olmadıklarından ve Osmanlılar 1783 olaylarını tersine çevirmeyi denerlerse Rus birliklerinin hazırlıklı olmasını istediklerinden siyasi ve askerî meseleler ayrı tutulacaktı. Bu ayırma, yarımadada birçok hususlarda birbirine paralel ikili bir siyasî yapının kurulması ile sağlandı. Sivil idarenin kadrolarında hemen sadece evvelki Kının idaresinde görev yapmış Tatar memurlar vardı. Askerî idare ise işgal ordusundaki Rus subaylardan müteşekkildi. Her iki idare de baron Igelstrom'un temsil ettiği Potemkin'in otoritesine bağlıydı.

Rusların başından beri yeni Kırım eyaletinde uyguladıkları siyaset kolayca özetlenebilir. Çariçe, Kırım'ı sadece imparatorluğun yapısına dâhil etmişti ve Kırım'ı ayrı bir unsur (corpus separatum) olarak görmüyordu. Bu siyasetin temelinde Kırım'ı Rusya'nın diğer güney hudut bölgelerinden ayrı görünmeyen belirli bir ilgisizlik yatıyordu. 1784'de Tavriçeskaya oblast', sonraları da Tavriçeskaya guber-niya denen Kırım'a tarihen Kırım Tatar birliğine ait olmayan bölgeler de dâhildi. Bundan güdülen gaye Tatar sâkinlerinin istekleriyle hiç bağdaşmayan siyasî ve ekonomik hususlardı, ilhakla beraber yarımada kendine mahsus özelliğini ve karakterini kaybetti; yeniden yapılan bölgesel teşkilatlanma ile Tatarların sayısı azaltıldı.

Katerina, önceleri Tatarları yarımadadaki İdarî sisteme dahil etmek için gayret sarfetti. 1783'de Kırım bölge idaresi kuruldu; başına da Rusların namestnik dedikleri Şirin beyi Mehmetşa geçirildi. Şahin Giray'm eski görevlilerinden ikisi, Gadini Kazi Ağa ve sabık ka-dıasker Musledin Efendi, Mehmetşa'ya baş yardımcı olarak verildiler. Sene sonunda bu ikisinin yerine (eskiden ismi Yakup Ağa olan) Rudzeviç geçti. Bölge idaresinin merkezi, vaktiyle Şirin beylerinin merkezi olan Karasubazar şehriydi.

1784 Haziran'mda yeni sivil hükümete hizmet veren eski Tatar bürokratlarının

sayısı on bire yükselmişti. Katerina ile Potemkin'in Kırım'ın ilhakı sırasında mevcut olan hükümeti kullanmakla şimdi-

lik kifayet ettikleri barizdi.

Askerî idarenin başında önceleri General de Balmen vardı. Fakat savaşın son yıllarında Kırım halkına karşı işlenen birçok cinayetin sorumlusu olduğu ve Tatarların düşmanlığını celbetmeye devam ettiği hemen farkedildi. 1783'ün sonunda bu görev Baron Igelst-rom'a tevdi edildi. Tabiatı icabı Tatarlara ilgi ve saygı duyan Igelst-rom, Tatar memurlan ile kendi subaylarının işbirliği içinde hareket etmelerini bekliyordu. Her iki müessesenin evrakı onun ikisine de rehberlik ettiğini göstermektedir. Mehmetşa ve Rudzeviç hem Igelst-rom'dan memnundular hem de onun teklif ettiği her siyasetin Tatarların ve Rusların menfaatine olduğuna inanıyorlardı.[1]

Hanların tesis etmiş olduğu kaymakam sisteminin tekrar kurulması her iki müessesenin ilk çalışmalarından biri oldu. Her ne kadar Petersburg'a yolladığı raporlarda Igelstrom Rus terimi olan uyezd'i kullanmayı tercih ediyorsa da, Kırım içinde bu mahalli müessesenin Tatarca adını ve şeklini muhafaza etmekten memnundu. Bölge hükümetinin ve askerî büronun yayınladığı bir genelgeye göre kaymakamlar Tatar kadılarına bağlıydılar ki, bunlar genelikle Şahin Giray Han'a hizmet etmiş olan kadılardı. Onlara kadılıklarında (İdarî birim) geniş bir siyasî ve polis gücü verilmişti.[2]

Vergi toplamak, Igelstrom ve Rus müstemleke memurlarının ilk yıl içinde eski Tatar sivil hükümetinden devraldıkları tek unsurdu. Bu görev Şahin Giray zamanında Kefe gümrük gelirlerini toplayan eski bir Kosak olan Mavroeni'ye verilmişti.

Rusların en önemli meselesi, Kırım mirzaları tarafından kontrol edilen Tatar halkının çoğunluğunun desteğini sağlamaktı. Ruslar, asilzadelerle kitleler arasındaki münasebetler hakkında fazla birşey bilmediklerini farketmişlerdi. Ayrıca kimlerin asilzade olduğunu da bilmiyorlardı. Yerli halka insanı ve aydın bir şeklide muamele etmek başka, o halkın terkibini anlamak başka şeydi. Kısacası, ekonomik

genişleme ve yeni eyaletin imparatorluğa katılmasıyla ilgili Rus hedeflerine ulaşılması için önce mevcut Kırım ekonomik yapısının tam bir analizini yapmak icap ediyordu.

İkili idarenin kurulması tamamlandıktan hemen sonra Kırım'ın ekonomik yapısının araştırılması görevi Igelstrom'a verilmişti. Kendisinden Kırım'ın Müslüman ve gayr-ı müslim halkının sayısı ile sosyal ve coğrafî dağılımı hakkında sıhhatli bilgiler istenmişti. Onların ekonomik faaliyetlerini ve gelirlerini öğrenecekti. Bunu en iyi şekilde Tatar liderlerinden öğrenileceğini farkeden Igelstrom, Kınm bölge hükümeti ve lideri Mehmetşa'dan bir seri uygun rapor hazırlamasını talep etti. Mehmetşa, gayr-ı müslim halk hakkında bilgi almak için Hristiyan ve Musevî cemaatlerinin liderlerine müracaat etti.

Bu bilgilerin toplanmasının müşkül olacağı kısa zamanda anlaşılmıştı. İç kargaşa ve Rus istilasıyla geçen yıllar yerleşim merkezlerini tahrip etmiş, halk çatışma bölgelerinden göç etmişti. Ayrıca Şahin Giray idaresinin malî kayıtlan da kaybolmuştu.

Bütün bu zorluklara rağmen 1783 sonlannda raporlar gelmeye başlamış, 1784 Haziranında da tamamlanmıştı. Cevaplanan sorular şunlardı: (1) Her kaymakamlıkta (eski beyliğin mükabili veya idari bölge) kaç kadılık (bir kadının idaresindeki hukukî bölge) vardı ve bunların ismi neydi? (2) Her bölgede kaç Tatar köyü vardı? Bunlardan kaçının nüfusu azdı veya terk olunmuştu? (3) Her kadılıkta kaç Hristiyan köyü vardı? (4) Her kaymakamlıkta kaç cami ve kilise vardı ve hangileri tahrip olmuştu? (5) Her şehirde kaç tane boş veya meskûn özel ikametgah vardı ve hangileri Hristiyanlara hangileri Müslümanlara aitti? (6) Hanlık idaresi her şehirden her sene ne kadar gelir alıyordu? (7) Köylerden ne kadar tarım ve hayvan vergisi almak âdetti? (8) Her kaymakamlık için kaç memur, kâtip ve tercümana ihtiyaç vardı? (9) Bu görevlilerin ne kadar maaş almaları gerekiyordu? Bu listeden de anlaşılacağı gibi Rusların başlangıçta sahip oldukları bilgiler çok azdı. Araştırmanın neticeleri ilginçti.

Öncelikle Kırım ekonomisinin uğradığı zarar tahmin olunandan da büyüktü. Birçok Müslüman ve Hristiyan şehrinin nüfusu

azalmıştı. 1778'deki de Balmen mezaliminin neticesi olarak Kefe'de-ki evlerin % 20'si ve Gözleve'dekilerin % 10'u harabe halindeydi. Üretim potansiyeli yüksek büyük tarım alanları boş ve ekilmemiş vaziyetteydi. Yarımadanın hiçbir köşesi savaş ve ayaklanmanın tahribatından kurtulamamıştı. Kırım'a tekrar eski ekonomik canlılığını kazandırmak fevkalade zor olacaktı.

llelstrom, bu bilgilere dayanarak yarımadadaki Tatar erkek nüfusunu 53.616 ve toplam Müslüman nüfusunu 150.000 olarak tahmin etmişti. Ona göre 1772'den

sonraki yıllarda nüfus %50 oranında azalmıştı.[9]

Tatar asilzadeleri

Igelstrom'un ikinci önemli görevi Tatar mirza sınıfı ve onların daha geniş vüsatlı Rus dovoryanlarının (asilzade sınıfı) asimile edilmesiydi. Katerina, Kırımlıların kendi sosyal âdetlerine riayetlerine müsaade etmeye niyetli olmakla beraber, mevcut Tatar sınıflarını Rus toplumunun içine dahil etmeyi denemekte hiçbir tenakuz görmüyordu. O, mirzaların ekonomik ve sosyal imtiyazları olan Rus sosyal ünvanlarmı kabulle fazla birşey kaybetmediklerini kabul edeceklerine emindi.

Katerina'nın Kırım'daki siyaseti, Rus imparatorluğunun diğer Müslüman bölgelerinde uygulanan programlarıyla yakından ilgiliydi. 1784'de Katerina, I. Petro'nun (Deli Petro) yüzyılın başında gas-bettiği "Kazan Tatarlarının bir zamanlar sahip oldukları hakların" iadesini ve "rehabilitasyonlarını" emretti. Şahsına mahsus tarzıyla Ka-terina'nm fermanı şöyle diyordu: "Bu mirzalar bir süredir çeşitli sebeplerden dolayı atalarından tevarüs ettikleri mallarından faydalana-mıyorlardı. Bizim arzumuz milliyeti ve dini nazar-ı itibâre alınmaksızın her mirzanın bu topraklara şahsen sahip olması ve kullanımlarından doğan bütün avantajlardan faydalanmasıdır."[10]

9 A.g.e., s. 94-98, metruk şehirlerin ve mahallelerin listesini hâvidir; HE Lash-

kov, "K voprosu o kolichestve naseleniia Tavricheskoi gubernii v nachale

XIX stoletiia", ITUAK 53 (1916), s. 158-76.

10 S.Z., seri l.cilt 12, no. 15.936 (22 Şubat 1784), s. 51.

Katerina, 1784 Mayısında Potemkin'e Kırım mirzalarının da "Çariçe hanımefendilerinin aynı lûtfundan faydalanmaları için" gerekeni yapması talimatını verdi.[11] Bir yıl sonra Asilzadelik Fermanı ile bütün Rus asilzadelerinin sınırlı özyönetime sahip bir kast sistemi içinde büyük çapta yeniden teşkilatlandırılması müesseseleşince, Tatar asilzadeleri de yeni Kırım Asilzadeleri Meclisine üye edildiler.[3] [4] Katerina, Kırım mirzalarının Rus dvoryanlarının Tatar muadili olduğunu ve kendilerine Rus asilzadelerine 1775 ve 1785'de verilen bütün imtiyazların bahşolunduğunu ilan etti. Fakat müteakip on beş yıl içinde bu prensiplerin uygulanmasından doğan zorluklar ortaya

çıkacaktı.

Müteakip yıllarda Rusya'daki asilzade meclislerinin en büyük meselelerinden birisi, üyelerini nasıl tespit edecekleriydi. Kırım'da bu iş iki misli zordu. Rus zadeganları çoğu kez toprak mülkiyetleri veya atalarının hizmet ve ayrıcalıklarıyla ilgili resmî belgeler ibraz edebildikleri hâlde Tatar mirzaları Rus görevlilerini tatmin edecek vesikalan göstermekte müşkilât çekiyorlardı. Toprakların Giray hanedanı ve önemli kabileler arasında değişik tarzdaki dağılımı alt kademe mirzalarının meseleleriyle birleşince, Rus görevlileri asalet iddiaları hakkında karar verirken Rus modellerini örnek akmıyorlardı.

Igelstrom, bu mevzuda karar verebilmek için özel bir Tatar komisyonu teşkil etmek ihtiyacını hissetti. Hemen tamamen Kırım Tatarlarından müteşekkil olan komisyon, Giray topraklarında oturan mirzaların çoğunun asaletlerini ispat edecek hiçbir vesikaya sahip olmadıklarını keşfetti. Bunun neticesinde komisyon birçok hâllerde şifahî teyitleri kabul etmek zorunda kaldı. 1785'de dağılan komisyon, o tarihte 334 Tatar mirzasının dvoryan rütbesine nasbim ilan etti.[5]

Başlangıçta büyük çapta Slav iskanı olmadan önce yalnızca Tatar mirzalarına Tatar toprak kölelerine (serf) sahip olma yetkisi verilmişti. Hükümet, iki millet arasındaki zaten gergin ilişkileri daha da tırmandırmamak için Rus toprak ağalarının Kırım'da Müslüman Tatarları toprak kölesi yapma hakkına sahip olmamalarına karar vermişti. Hükümet ayrıca, Tatar mirzalarının kontrolü altında olmayan topraklarda yaşayan Tatar köylülerinin devlet köylüsü (hür köylü) statüsünde bulunmalarına ve böylece toprak kölelerine kıyasla "daha âdil ve insaflı" muamele görmelerine hükmetmişti.[14] Rus toprak ağalarının topraklannda yaşayan Tatar köylüleri Tatar mirzalarının topraklarında yaşayan kardeşlerine nazaran daha fazla hürriyete sahip olduklanndan, bu siyaset 19'ncu yüzyılda köylüler, mirzalar ve bürokratlar için bazı büyük problemler ortaya çıkardı.

Mirza sınıfının Rus zadegan sınıfına dahil edilmesi bir takım karmaşalara yol açtı. Öncelikle bazı Kırım asilzadeleri ilhaktan önce de kontrol ettikleri toprakların ve insanlann kontrolünü ellerinde tuttular ki, bu, tam bir Ruslaştırmanın ortadan kaldıracağı toprak ve sosyal münasebetlerde bir devamlılık unsuru sağlamış; ama aynı durum bizzat mirzalann Ruslaşmalarına yol açmıştı. Mirzalar, Rus muadilleriyle eşit seviyeye çalışabilmek için Rus âdetlerini, dilini ve sınıfsal işlerini halletme usullerini benimsemeyi gerekli buldular. Bu durum, özellikle mahallî asiller meclisine katılmalarında

geçerliydi. Rayeff'in de işaret ettiği gibi, halk kitleleri arasında bir değişiklik olmaksızın üst tabakanın bir kısmının Ruslaşması, Rusya'da bir asırdan beri meydana gelen ve birçok şekillerde benzeyen kaçınılmaz bir bölünmeye yol açtı.[15]

Kırım uleması

Kırım üst tabakasının diğer önemli unsuru olan ulemâ, ilhaktan sonra fevkalade dikkatli bir muamele görmüştür. 1783'den önce Ruslara karşı en büyük düşmanlık bu sınıftan gelmişti. Osmanlı İmparatorluğumla olan ilişkileri çok sıkıydı. "Islamm hudutlarının öte-

14 Druzhinina, Sevemoe prichernomor'e v 1775-1800 gg. (Moskova, 1959), s. 97; Lemercier - Quelquejay, "The Crimean Tatars", s. Nadinskii, Ocherki, cilt 1, s. 103.

15 Raeff, s. 15.

sinde" yaşayan kâfirlere karşı sürekli mücadele inançları", 18. yüzyılda da 16. yüzyılda olduğu kadar gerçekti.

Fakat Rus idarecileri, nihayet en güçlü mahallî desteği ulemânın üst tabakasında buldular. Bürokratlar için böyle bir başarının asıl kaynağı, Igelstrom'un Kırım'da başlatıp sonralan Volga havzasında sürdürdüğü dahiyane siyasetti. Igelstrom, sıradan ahalinin yalnızca ulema vasıtasıyla kazanılacağına inanıyordu. Ulemanın mahallî cemaatlerin düşünceleri ve hareketleri üstündeki kontrolü oldukça fazlaydı ve şayet dikkatli bir tarzda kullanılırsa Ruslar için büyük değer taşıyabilirdi.

Yapılan plan, rutin şekliyle ulemayı Tatarlar üzerinde çarlık kontrolünün önemli âleti olarak elde etmekti. İlk program, sosyal ve ekonomik imtiyazların yeni rejimde de devamını ve din, tahsil ve mahallî hukuki pozisyonlarını değiştirecek herhangi bir yeniliğin getirilmeyeceğini garantiliyordu. Nihayet ulema, ekstra malî faydalar görmeleri için hükümetin maaşlı kadrosuna alınmışlardı.
Hem ulema hem de münferit camilerin imam ve müezzinleri 1783 sonunda maaşa bağlanmışlardı. Eldeki deliller ulemanın çoğunun bu imtiyazı kabul ettiklerini göstermektedir.

Kmm uleması, ilhak esnasında müftü, kadıasker ve kadı gibi en yüksek hükümet makamlarının çoğunu işgal ediyordu. Yüksek tahsil sisteminde ulema öğretim ve

idari pozsiyonlann kontrolünü elinde tutuyordu. Buna ilâveten sayılan da çok kalabalıktı. 1783'de 1531 cami, 21 tekke, 25 medrese ve 35 mektep (lise ve ilkokul) onlann kontrojündeydi. Müftü Musalar Efendi ile kadıasker Seyd Mehmet Efendi'ye 2000 rublelik yıllık maaş bağlandı. Bu, onlan Rus Ortodoks muadilleriyle eşit duruma getiriyordu.[6]

Ulemanın muazzam toprakları da Rus idaresi tarafından garanti altına alındı. Hanlığın son dönemlerinde sayılan ve sahaları büyüyen vakıflar, Rus vergi sistemine tabî değildiler ve Rus görevlileriyle

yeni gelen Rus göçmenlerine verilmiyorlardı. Igelstrom'un tahminlerine göre yarımadadaki işlenir toprakların % 30'u vakıf kategorisine dâhildi. Aynı zamanda vergiden muaf tutulan ulemaya Ortodoks muadillerine verilmeyen toprak kölesine sahip olma hakkı verilmişti. Uygulanan bu siyaset, Rus sömürge idaresine Müslüman idaresinden Rus idaresine barış içinde geçme imkanını verdi. Şayet 19'ncu yüzyılda siyaset devamlı olarak değiştirilmeseydi, sonunda başarılı da olabilirdi. Aslında Igelstrom o kadar muvaffak olmuştu ki, 1785 yılında siyaseti orada da uygulamak üzere Kırım'dan Volga havzasına tâyin edildi.

Tatar göçleri

İlhaktan hemen sonra bazı büyük meseleler ortaya çıktı. Artık Tatarlar gittikçe artan bir şekilde ve kitleler halinde Kırım'dan göç ediyor ve ülke Slavlar tarafından iskan ediliyordu. Rus hükümetinin niyetleri ne olursa olsun, Kırım'da çok sayıda asker ve alt rütbede subayın bulunmasının uzaktan gelen emirlere uyulmamaya ve Rus -Tatar düşmanlığı yaratılmasına sebep olacağı beklenmesi gereken bir husustu. Hükümet, yerli halka kötü muamele edilmemesi yolundaki emirlerini sık sık tekrarlamak zorunda kalıyordu. Igelstrom'un dairesi hemen her hafta Kırım'ın düşman toprağı olarak görülmemesi hakkında hatırlatmalar yayınlıyordu. Buna rağmen bütün yarımadada Ruslar tarafından Tatarlara karşı belli bir baskı uygulanıyordu. Bunun sonucunda Tatarların Osmanlı imparatorluğuna kitle hâlinde göçleri başladı.[17]

Başlangıçta muhaceret edenler, genellikle Şahin Giray Han'a yakından bağlı olan ve tahtından indirilen hükümdarlarıyla birlikte giden Tatarlardı. Buna ilâveten 1783 ve 1784'de göç eden 8000 Tatarın arasında Kefe'de yaşayan birçok Osmanlı tebâsı vardı. Bunun böyle olacağını kabul eden Potemkin, liman

şehirlerindeki askerlerine Osmanlı İmparatorluğu’na gitmek isteyenlere müdahale etmemeleri emrini vermişti.[18]

17 Raeff, s. 13-14.

18 Lemercier - Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s.18; Druzhinina, Severnoe.

s. 118-19.

1785-1788 yıllarında daha ciddî bir göç meydana geldi. 1789 yılında Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Yaş Anlaşmasıyla Osmanlılar Kırım’ı tekrar Müslüman idaresine geri getirme ümitlerinden temelli vazgeçince, bu göç dalgası doruğa erişti. Bazı tahminlere göre bu yıllarda göç eden Tatarların sayısı 100.000 olarak gösteriliyorsa da, bu sayının 20.000-30.000 civarında olması daha yakın bir ihtimaldir.[7]

Rus iskanı

1789’da Rusların iskan hareketi başlamıştı ve bu, birçok Tatar nazarında yanlarında taşıyabildikleri mallarıyla birlikte bir Müslüman ülkesine gitmek için son fırsat olarak gözükmüştü. Büyük bir ihtimalle zadegan sınıfına dahil edilenler kadar fazla imtiyaz elde edemeyen küçük rütbeli mirzaların bir kısmı da Osmanlılarm hizmetine girmeyi tercih etmişti. Rudzeviç, bazı mirzaların köylerde “Çariçe hanımefendilerinin tebâsı olarak yaşamanın İslâmî kanunlara aykırı olduğunu” söylediklerini iddia etmişti.[8] Fakat göç edenlerin köylü veya ulema değil de küçük rütbeli asilzadeler ve Osmanlı Imparatorluğu’nda ticarî ilişkileri olan bazı şehirliler olmaları bu iddiayı haksız göstermektedir.

Rus hükümetinin başlıca düşüncelerinden biri ilhakın ekonomik imkânlarının potansiyeli olduğundan, ekonominin kendine gelip gelişmesi için mümkün olan herşeyi yapmaları beklenirdi. Fakat 1783’den sonraki yıllarda bu hedefe doğru kararlı ve enerjik bir şekilde gidilmemiştir. Sadece Giray hanedanına ve en yakınlarına ait topraklara kendilerinin faydalanması için devlet tarafından el konulmuştur. Katerina’nın gözdelerine bol keseden dağıtılan muazzam

topraklar, Giray malikâneleriydi. Kale ve liman inşası için ayrılan arazi dışında ilhakı müteakip on yıl içinde Kırımlılardan hiç denecek derecede cüzi arazi müsadere edilmişti. 1780 sonlarındaki Tatar göçleri sonunda boşalan topraklar öyle pek büyük bir yekûn tutmuyorlardı. 1785’de Richard Willis’in Kırım’ın Rus

idarecilerinin ve toprak sahiplerinin boyunduruğu altında Rus toprak kölelerince kesif bir şekilde iskan edildiği gibi çağdaş ifadelere rağmen, 19. yüzyılın başında yanmadada çocuklar da dahil olmak üzere sadece 8.746 Rus toprak kölesi vardı.[21]

Katerina'nm gözdelerine ve idari kademede görev alanlara yapılan büyük toprak bağışları için birkaç belirli örnek verilebilir. Örneğin Potemkin yalnızca 1784'de emrinde çalışanlara ve dostlarına 73.000 hektardan fazla hazine arazisi dağıtmış; müttefiki Bezborod-ko'ya "Sudak'ta 18.000 hektarlık güzel bir malikâne" bağışlamıştır. Ayrıca Popov'a 32.000 hektar, Kınm bölge hükümetinin başkanı olan Şirin beyine 27.000 hektar bağışlanmıştır vs. İskan edilenlerin arasında "terhis edilmiş askerler, Kosaklar, Rumlar, Ulahlar, Ermeni-ler, Almanlar, Bulgarlar ve Yahudi'lerin" bulunduğu 19. yüzyıla kadar büyük çaplı iskan ve Tatarları topraklarından atma faliyetine gi-rişilmemiştir.[22]

1793'de Kırım yarımadasının nüfus dağılımı Pallas'a göre şöy-

leydi:[23]	Erkek	Kadın
Tatar Asilzadeleri	570	465
Tatar Ulemâsı	4.519	4.105
Halktan Tatarlar	48.484	99.280
Müslüman Köleler	343	405
Nogay Tatarlan	4.331	3.593
Çingeneler	1.664	1.561

Tatar Tacirleri	1.780	1.048

21 Nadinskii, Ocherki, cilt 1, s. 100.

22 Lemercier - Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s. 17; Nadinskü. Ocherki. cilt 1, s. 100-101; Raeff, s. 15.

23 Pallas, cut 2. s. 343-44.

Gayr-ı RusHristiyanlar	6.220	5.346
Hizmetkârlar	1.185	247
Rus Ev Köleleri	110	116
Rus Göçmenleri Asilzadeler tarafından	4.861	3.397
getirilen göçmenler	1.987	586
Kosaklar	5.803	
Hristiyan Din Adamları Devlet Görevlileri,	89	33
Subaylar ve Aileleri	382	270
Toplam:	82.308	120.452

Böylece bu tarihte göçmen olarak veya ilhak dolayısıyla Kırım’a gelen ve Rus

kategorisine girenlerin sayısı çok fazla değildi. Hükümet siyasetinin değişmesi ve Igelstrom'la Katerina'nm aydın programlarının çoğunun tersine çevrilmesiyle bu da değişti. Fakat ilhak ve müteakip yıllarda Kırım Tatarları için barış içinde bir geçiş dönemi ihtimâli var görünüyordu.

9. XIX. YÜZYILDA KIRIM'DA RUS İDARESİ

XIX. yüzyıl, Kırım Tatar tarihinde tarifi ve değerlendirmesi en zor olan yüzyıldır. Hanlık devrinde ve XIX. yüzyılın sonunda Tatarların yeniden doğuşundan sonra Tatar aydınları ve siyasetçiler kendileri hakkında detaylı yazılar yazmışlardır. Yabancı müşahitler de bu iki devirde Tatarlar hakkında pek çok bilgi toplamışlardır. Fakat 1783'de Rus'ann Kınm'ı ilhakıyla başlayıp 1883'de İsmail Bey Gas-pıralTnm önderliğinde yeni bir Tatar kültürünün yükselişiyle sona eren yüzyıl hakkında tarihçilerin elinde Tatar veya sair gayr-ı Rus kaynaklardan gelen hemen hemen hiç faydalı malzeme yoktur. Mevcut olanlar, sadece hükümetin tarihi dokümanları ile bölgeyle ilgilenen Rus müşahitlerden aktardıklarıdır. Bu tür bilgiler çok olmakla birlikte, nitelikleri, bu devirdeki Kırım Tatar hayatının tam bir portresini çizmeye yeterli değildir.

Bu devirdeki Rus idaresi, Tatar gelişmesini engelleyen birçok önemli çatışmalar yaratmıştır. Bunların çok büyük kısmının sebebi, hükümetin Kırım Tatarlarıyla özel bir grup olarak pek ilgilenmemesi ve bölgenin de sömürge olarak görülmeyişidir. 1944'de meydana gelen Tatar sürgünü konusunda bir Sovyet Rus'un 1951'de Kırım'ın XIX. Yüzyıl sonlarındaki durumuyla ilgili olarak özür diler mahiyette yaptığı tasvir, o sıralarda Kırım hakkındaki genel kanıyı dile getiren bir XIX. yüzyıl Rus yazarının kaleminden çıkmış olabilirdi.

Bazı tarihi eserlerde, Kırım, tamamıyla yanlış bir kanaat olarak, XIX. yüzyıl sonunda sadece bir sınır tarım bölgesi ve çarlık Rusya'sının bir sömürgesi olarak gösterilmektedir: (1) Kınm, XIX. Yüzyılın sonundaki ekonomik gelişmeler göz önünde tutulduğunda, devletimizin merkezî eyaletleri kadar gelişmekteydi; (2) Kırım hiçbir şekilde bir sömürge olarak görülmemelidir, çünkü Kırım eski çağlardan beri Rus toprağıdır ve dolayısıyla orasının Rusya'ya ilhakı yabancı bir ülkenin fethi değil Rus halkının kendi topraklarını tekrar birleştirmesi ve haklarını istirdadıdır; (3) Kırım'ın ekonomik gelişmesi Ruslar tarafından gerçekleştirilmiştir; şehirler Rus işçileri tarafından kurulmuştur, tarlalar büyük çoğunlukla Rus köylüleri tarafından işlenmiştir. [9]

Tatarlar, XIX. yüzyıl boyunca imparatorlukta uygulanan en sert Ruslaştırma

siyasetine tâbi tutuldular. Fakat buna rağmen yüzyılın sonunda Tatar aydınları arasında 1917-1921 ihtilal döneminde millî bir hareketin temelini teşkil eden ve Tatarların kültürel ve siyasi benliğine ağırlık veren nisbeten başarılı bir milli komünizmle sonuçlanan yeni bir hareket gelişti. Bu ve bundan sonraki bölümde bu paradoksun meydana gelmesine sebep olan faktörler incelenecektir.

İdari teşkilat

Rus hükümetinin Kırım Tatarları hakkında özel bir görüşe sahip olmadıklarının en iyi ispatı, yarımadada uyguladıkları bölge ve

teşkilatlanma siyasetidir. 1784'den itibaren Rus devlet adamları Kırım'ı güney sınır bölgesinin bir parçası olarak gördüler. 1784'de Tav-riçeskaya oblastı [Kırım eyaleti] yaratıldığında, hanlığın tarih! parçası olmayan bölgeler de yarımadanın yanı sıra oblast'a dahil edildiler. Başlangıçta oblast yedi bölümden müteşekkildi. Bunlardan dördü yarımadadaydı (Simferopol, Theodosiya - Kefe, Yevpatoriya - Gözleve ve Azak Denizi'nin kuzeyindeki Mariupol'a kadar genişletilmiş olan Perekop). Biri Taman yarımadasında (Thanagoriya) ve diğer ikisi de kuzey bozkırmdaydılar (Dneprovsk ve Melitopol). Hükümet, Kırım'a ait olmayan üç bölümün dahil edilmesiyle, etnik ve tarih! açıdan homojen olmayan ve Tatarlarınkinden ayrı siyasî ve ekonomik gayelere hizmet eden bir oblast yaratmıştı.[10]

Oblast'ın ilk valisi olan Knaz G. Potemkin'in yardımcısı, guver-nör V Kahovski idi. 1784'den, öldüğü 1791'e kadar Potemkin'in güneyle ilgilenişi Kırım'a olan özel bir ilgiden daha öte bir şeydi. Potemkin, 1791-1793 yıllarında II. Katerina'nın valilik görevini üstlendi. 1793'de o sıradaki gözdesi olan Platon Zubov'u vali tayin etti. Ve Zubov, II. Katerina'nın hükümdarlığı süresince bu görevde kaldı.[11]

Kırım'la hemen hiç ilgilenmeyen Çar Paul, güney sınır bölgelerini sırf annesinin elde ettiklerini tamamen red edişinin bir nişanı olarak yeniden teşkilatlandırdı. 1796 Aralık ayında Tavriçeskaya oblast ile Voznezensk ve Yekaterinoslav Guberniya'larını birleştirerek Novorossiyskaya adında bir süper eyalet meydana getirdi. Ayrıca Simferopol, Yevpatoriya ve Theodosiya bölgelerini birleştirip büyük bir Simferopol bölgesi haline soktu. Katerina'nm yaptıklarını bozmak için, 1784'de Rusça isimler verilmiş bütün Kırım şehirlerine tekrar eski Tatarca isimlerini verdi. Böylece Simferopol tekrar Ak-mescit ve Sivastopol da Akyar

oldu. (Fakat bu Tatar benliğine dönüş Çar Paul’un hükümdarlığından sonra devam ettirilmedi.) XVIII. yüzyılın sonundaki İdarî değişiklikler, Tatarlar için küçük meselelerde Tatarlaşmayı ve büyük meselelerde Ruslaşmayı ihtiva ediyorlardı.

Yeni Novorossiyskaya eyaletinde Kırım Tatarları hüyük bir Slav sınır eyaletinin küçük bir parçası haline gelmişlerdi.[12]

1802’de Çar I. Alexander, büyükannesi II. Katerina’nm siyasetine geri dönüşün bir parçası olarak güney sınır bölgesinin İdarî teşkilatını 1796’daki haline irca etti. Novorossiyskaya eyaletinin ilgası ve eyalet yapılan Tavriçeskaya oblast’ın tekrar yaratılması Kırım’ın 1917’ye kadar sürecek İdarî teşkilatına yön verdi. Tatarca isimleri tekrar Rusça isimlerle değiştirildi.[13]

Başlangıçtan beri Simferopol (Akmescit) Kırım eyaletinin merkezi idi. Burası sadece valilerle yardımcılarının değil, aynı zamanda Rus rejimiyle işbirliği yapan Tatarların da ikametgâhıydı. Sabık kal-gay Şahin Giray’ın şehri ve son hanın Rus müşavirlerinin ikametgâhı olan Simferopol’un eski sarayı bağımsız geçmişi temsil eden Bah-çesaray’ın yerini alması mantıkî idi.

Simferopol’a tayin olunan valiler, kariyer bürokratlarıyla önemli eski Rus ailelerinin mensuplarından meydana geliyorlardı. Milora-doviç, Narişkin, Pestel, Adlerberg ve Kavelin gibi isimler soyluları, Mertvago, Trepov, Kaznaçyev ve Baranov gibi isimler de bürokratları temsil ederler.[14] Gariptir ki Tatarlar tarafından sevilen ve hatırası tarihi literatürlerinde önemli bir yer alan yegâne idareci Armand Due de Richelieu, Kırım valisi değildi. Önce Novorossiyskaya sonra da Kerson’daki Kresonskaya eyaletlerinde valilik yapmıştı.[15]

Simferopol’da eyalet idaresi, nizamî olarak gubemskoe pravi-telstvo ve sivil ve ceza mahkemelerine bölünmüştü. Gubernskoe pra-vitelstvo iki daireden müteşekkildi. Her iki dairede de XIX. yüzyıl boyunca sadece Rus bürokratlar vardı. Tatarların mahallî hükümetin bu önemli unsurlarından hariç tutulmaları şöyle izah olunuyordu: “Kırım Tatarları Rus dilini bilmediklerinden bürolara gelen İdarî meseleleri anlayamıyorlar.”[16]

1802’de yeni gubemiya kurulması yolunda emir çıkaran senatonun bu hariç tutulmayı haklı göstermeyi gerekli görmesi, en azından bürokrasinin bazı üyelerinin bu uygulamanın gayr-ı nizamî olduğuna inandıklarını göstermektedir. Fakat 1802’den sonra dahi mahallî bürokrasinin bu yüksek makamlarına

Tatarların da geçtiğini gösteren hiçbir delil yoktur. Eyalet seviyesinde Tatar meselesinin kabulünün tek işareti, Kırım'da mahkeme yetkisi olan her dairede bir tercüme bürosunun kurulmasıdır.[17] Bir Rus kanununun mahallî halkın resmi dairelerde temsilini öngördüğü tek misâlde de mahkeme idaresinde söz sahibi olarak özellikle Rus köylüleri belirtilmişlerdi.[18] [19]

Tatarlar sadece bölge seviyesinde Rus idari siyasetini etkilemek için gayret sarfetme imkânına sahiptiler. Uyezd mahkemelerinde, polis idaresinde ve şehir idarelerinde kayıtlar arada bir Tatar bir üyeden bahsederler. Fakat bu seviyede bile Tatarların idareye katılması bir istisnadır.[11] Muhakkak ki bunun neticesi olarak Petersburg'daki merkezî hükümete Kırım'daki Rus bürokratlarının otoritelerini kötüye kullandıkları ve yolsuzluk yaptıkları hakkında sürekli olarak şikayetler geliyordu. Senato, 1816'da Kherson askerî bölgesinin asker! valisi olan Kont Lanjeron'un tavsiyesi üzerine mahallî Rus görevlilerinin çeşitli yolsuzlukları hakkında Petersburg'a ulaşan birçok şikayeti tahkik etmek üzere özel bir komisyon ihdas etti. Maalesef bu tahkikatlar ve hükümetin uyguladığı düzeltici siyaset hakkında henüz elimizde hiçbir bilgi yoktur.[20]

Tatar mirza sınıfı

Rusların XIX. yüzyılda Kırım'da uyguladıkları sosyal politika idari programdan daha karmaşıktı. Hükümet değişik Tatar sosyal sınıflarına karşı - mirzalar, şehirliler ve köylüler - farklı politikalar uyguladılar. Bunun akabinde yüzyılın sonlarına doğru bu zümreler arasında gitgide artan bir farklılık yaratılmış oldu. Hanlık döneminde mirzalar diğer gruplardan daha fazla toprak ve serveti kontrollerinde tutuyorlardı. Topraklarında yaşayan Müslüman köylüler, sadece toprak sahibi mirzalara karşı olan malî yükümlülükle sınırlı tam bir şahsî hürriyete sahiptiler. Mirzalar ayrıca kurultayları ve hanlık idaresinde sahip oldukları makamları ile üst düzeyde siyasete katılmaya da alışmışlardı. Zenaatkâr ve tüccar olarak Tatar şehirli zümreleri de önemliydiler. Fakat onlar, bu durumlarını, hemen tamamı Kırım şehirlerinde yaşayan büyük Hristiyan azınlıklarla paylaşıyorlardı.

Rus hükümeti, mirzaların Rus zâdegan sınıfının Kırım'daki mütekâbili olduğuna karar vermişti. Hem II. Katerina hem Potemkin, mirza sınıfını Rus mütekâbili ile birleştirmeyi denemişler ve böylece halkın geri kalan kısmının kolaylıkla yeni hayat tarzına geçeceğini ummuşlardı. Fakat Tatar asilzadelerine Rus haklarının uygulanmasının ne otomatik olarak ne de kolayca gerçekleşemeyeceği kısa

zamanda ortaya çıktı. Savaş ve istilâ yılları mirzalarla toprakları arasındaki münasebetleri o derecede inkitaya uğratmıştı ki, Rus valiler, hangi Tatarların asilzade olduğuna ve hangi toprakların onların mülkiyetinde bulunduğuna karar veremiyorlardı. Ayrıca Tatarların asilzadelik kategorileri Rus zâdegan sınıfınkine tekabül etmiyor; yeni dvoryan teşkilatına uymakta zorluk çeken mirzalar her zaman o sınıfın kural ve kaidelerine uygun olarak davranamıyorlardı. Zadeganlık işlemlerinde kullanılan Rusçayı bilmiyorlardı ve eski düşmanlarıyla bir arada bulunmaktan rahatsız oluyorlardı. Bu duygu, Rus asilzadeleri için de geçerliydi. Tabii olarak Tatar asilzadeleri kendilerini yeni kalıplara sokmak isteyen hükümet teşebbüslerine karşı direniyorlardı. Nihayet yeni bölgede sürekli olarak değişen idari şekiller - 1802'de yeni bir değişiklik daha olmuştu - hükümet ve mirza münasebetlerini bütün sahalarda karışıklığa uğrattı. Bütün bu zorluklar karşısında Kırım Tatarları vali olarak müşküllerine karşı sempati besleyen ve ortaya çıkan meseleleri hakça çözmeye ciddî bir şekilde uğraşan bir grup idareciye sahip oldukları için şanslıydılar.

Bu valilerin en önemlileri, 1788-1797 arasında vazife yapan Semyen Jegulin, 1802-1803 arasında Grigori Miloradoviç ve 1803-1807 arasında Dmitri Mertvago idi."[21] 1794 yılı sonunda Jegulin, hükümetin Tatar asilzadelerinin mevkilerinin kendilerine bahşettiği "pomestie ve diğer bütün imtiyaz" haklarını onaylamasını istedi[22]. Geçmiş yıllarda bu imtiyazlarla ilgili çelişkili kararlar yüzünden Tatar asilzadelerinin sürekli olarak cesaretlerinin kırıldığını rapor etti. Fakat aslında bu çelişkili kararlar, görevlilerin kötü niyetlerinden değil, muhtemelen Tatar toplumundaki mirza statüsünü yeterince bilmemelerinden kaynaklanıyordu.

1802'de Tavriçeskaya guberniya'nın yeniden teşkilatlanması konusunda yeni vali Miloradoviç'e - talebi üzerine - Kırım'da Rus bürokratlar ve Tatar mirzalardan meydana gelen bir komisyon kurma yetkisi verildi. Bu komisyonun gayesi bu meselelerle uğraşmak, Tatar asilzadeliğinin açık bir tarifini yapmak ve dvorianstvo kanunlarını Tatarlara uygulamaktı. Komisyon özel müşavir ve senatör Lopu-hin'in başkanlığında olacaktı. Rus üyeleri arasında kadastro müdürü Lanski, devlet müşavirleri Tumanski, Kreiter ve Pavel Sumarokov

bulunuyordu. Rus pomeşçik'ltrin, Tatar mirzaların ve şehirlilerin temsilcileri de komisyonda yer alıyorlardı.

Tatar toprakları

Komisyonun kuruluş fermanında mirzaların toprak haklarının korunacağı vaadi tekrarlanıyordu. Bu vaadler önce ilhak manifestosunda ve sonra 1794 fermanında da yapılmıştı. Hükümetin müteakip on yıl içinde de bu vaadleri tekrarlayan fermanlar çıkarması onların uygulanmasının kolay olmadığını göstermektedir.[23]

1783-1802 yılları arasında meydana gelen bir seri gelişmenin meseleleri karıştırması komisyon çalışmalarını engelliyordu. Büyük miktarda arazi Katerina tarafından Rus pomeşçik'lerine bağışlanmış bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden mirzaların ter-kettiği topraklar Rus hükümetiyle işbirliği yapan Tatarlara verilmişti, üstelik bu Tatarların çoğu geleneksel mirza ünvamna haiz değildiler. Meselâ 1783'den sonra Rus kuvvetlerine iltihak eden sabık Os-manlı paşası Battal Bey'e 1792'de 10.000 dönümden fazla arazi bağışlanmıştı.[24]

1805 yılı başlarında Çernov adlı bir Rus pomeşçik'i, komisyonun bazı Rus üyelerinin namına hükümetten hiçbir Tatar şikayetini ve toprak iadesi talebini kale almamasını istedi. Sumarokov'un tavsiyesi üzerine Lopuhin bu isteği reddetti. Fakat bu olayda komisyondaki değişik grupların aynı hedef için çalışmadıklarını göstermiş oldu.

Nihayet 1807'de Kırım valisi Mertvago komisyonun Tatar mirza ailelerinin hangilerinin Kırım asilzadelerinin çeşitli kademelerinden olduklarını tespit etmesini istedi. Komisyon, bunun başarılama-ması halinde komisyonun feshedileceği ve bu husustaki kararlann bundan sonra sadece vali tarafından verileceği tehdidi üzerine sadece birkaç ay içinde bazı kararlara vardı. Böylece Tatar asilzadelerinin çoğunluğuna dvoryan ünvanı verildi.[25]

Komisyonun nihai raporunda mirza ailelerinin o sırada ellerinde bulundurdukları topraklarla halen boş olmakla beraber eskiden aileye ait olduğu ispat olunan toprakların sahiplerine pomestie olarak kayıt edileceği belirtildi. 1783'den sonra mirzalardan alman toprakları iade etmek için teşebbüste bulunulmayacak ve topraksız Tatarlar asilzade sınıfından çıkarılacaklardı. Buna ilaveten ananevi mirza hanedanlanndan birine mensup olmasalar bile Rus hizmetine girip sivil ve askerî rütbeler almış olan Tatarlar da bütün imtiyazlarıyla beraber zâdegan sınıfı üyesi yapılacaklardı. 1810'da bu tavsiyelerde bulunduktan sonra komisyon lağvedildi.[26]

Fakat bütün bu tavsiyelere rağmen Tatar asilzadelerinin problemleri devam etti.

Bölgeye Slav iskanı, topraklara el konması ve Rus memurların güvensizliği yüzünden 1783'den sonra servetlerinin çoğunu kaybeden mirzaların gücü ve itibarı sürekli olarak azaldı.

Her ne kadar XIX. yüzyıldaki Rus kanunları 1783'den sonra mirzalara bahşolunan hak ve imtiyazların korunduğu ve sürekli olarak tasdik edildiği intihanı veriyorlarsa da, fermanlann ardı ardına onlara da dvoryan haklarının verilmesini istemesi, ya mirzaların bu hakları olmadığını ya da muhafaza edemediklerini göstermektedir. Mesela 1835 fermanı (sanki ilk defa imiş gibi), dvoryan rütbesinin verilmesinden 50 yıl sonra Tatar mirzaların dvorianstvo seçimlerine katılmalarına müsaade etmektedir.[27] Rus mütegâbillerinin bir asırdan beri sahip oldukları bir hak 1839'da Tatar mirzalarına ilk defa verilmişti. Böylece onlar da çocuklarını çocuklar herhangi bir devlet hizmetinde bulunmadan önce dvoryan rütbesine kayıt ettirebileceklerdi[28]. Nihayet 1840 fermanıyla (yine sanki ilk defa imiş gibi) Tav-riçeskaya guberniya'da yaşayan Müslümanların dvoryan ünvanmı alabileceklerini bildirildi[29]. İlhak manifestosunda vaad olunan ve 1784, 1794 fermanlarıyla teyid edilen bu hakların 1840'larda hâlâ özel hükümet kararlarıyla tevdi olunan imtiyazlar durumunda olduğu açıkça görülmektedir.

Bunlara ilâveten mensupları bürokratik sistemle daha kolay baş edebilen ve sayıları her gün fazlalaşan Slav halk da Tatar arazileri üstünde gitgide artan bir baskı uyguluyordu. 1829 ve 1830'da Simfe-ropol'da toprak dağıtmak ve Tatarlarla Ruslar arasındaki ihtilafları halletmek üzere yeni yeni daireler açılıp, komisyonlar tesis edildi. Tatar asilzadelerinden bu komisyonlara temsilciler seçmeleri istendi. Bu temsilciler "Rus dilini rahatça kullanabilen" mirzalar arasından seçileceklerdi.[30] Fakat bu hareketler ananevi Tatar üst tabakasının gittikçe artan fakirleşmesini önlemeye yetmedi.

Bütün bu zorluklara rağmen bazı Tatar mirzaları Rus prensiplerine adapte olarak sivil ve askeri sahalarda devlete hizmet ettiler. XIX. yüzyılın sonlarında üç Tatar mirzası müşavir olarak görev yapmışlardı: Tavriçeskaya oblast'ın Tatar asilzadelerinin başkanı olarak Mehmetşa Bey; bölge mahkemesi üyesi olarak Kazindar Mehmet Ağa; mahallî sulh mahkemesinin Tatar kısmı müdürü olarak Temir Ağa. Bunlara ilâveten beş tane Tatar hâkim yardımcısı da vardı: Kut-luşa Ağa, Hacı Gazi Ağa, Mehmetşa Mirza, Hamit Ağa ve Caum Ağa.[31]

Tatarlar için askerlik hizmeti

Tatarlann Rus ordusunda yer almalan daha da kayda değerdir. 1784’de Potemkin, Şahin Giray’m ordusunun eski mensuplarının komutasında bulunan üç Tatar alayı teşkil etmişti. 1783’den evvelki dönemde Rus müşavirler tarafından eğitilmiş olan Tatar subayları ve bir-

likleri Oçakov’un zaptıyla sonuçlanan Rus-Osmanlı savaşma katıldılar. Katerina’nm saltanatının son yıllarında Kırım valisi olan Platon Zubov, Tatarların iyi hizmet ettiklerini, sadık olduklarım ve hükümetten gelecek büyük bir övgüyü hak ettiklerini hükümete bildirdi.[32]

1806’da Rus - Fransız düşmanlığının başlaması üzerine Kırım ulemasının müftüsü Murtaza Çelebi, vali Mertvago’dan ilâve Tatar süvari alayları teşkil etmesini talep etti. 1807’de Tatar subayları tarafından komuta edilen dört yeni Tatar alayı teşkil olundu. 1808 Mayısında bu alaylar Vilno yakınlarındaki cepheye gönderildiler. Kherson bölgesi askeri valisinin raporuna göre oradaki “Tatar birlikleri en iyiler arasındaydılar." Tekrar 1812’de Prusya cephesindeki önemli muharebelere katıldılar. Kırım’dan giden 50 Tatar subayının 25’i çarpışmalarda öldü. Elde ettikleri başarı üzerine Çar I. Alexander savaşın sonunda Tatar süvarilerini nizami süvari alayları hâline soktu.[33]

1815’den sonra Tatar üst zümresinin kitle hâlinde göç etmesine ve onların dvoryan sınıfına dâhil edilmelerine karşı Rus muhalefetinin sürmesine rağmen, Kırım Tatar birlikleri başarıyla hizmet ifa ettiler. 1826 bir Tatar Hafif Süvari Muhafız Bölüğü teşkil olundu. Bunların bir kısmi Petersburg’da çarlık hafif süvari muhafızları arasında hizmet görürken, bir kısmı da Kırım’da görev yaptı. 1828 Osmanlı harbinde Petersburg’daki bölük Varna’ya yollandı ve Tatarlar orada Müslüman ve Türk kardeşleriyle dayanışmalarına karşı olan korkuları tamamen bertaraf ettiler. Bu hafif süvari muhafız bölüğü, 1864’deki askerî reformlara kadar çarlara hizmet etti.[34]

1837’de anlaşıldığına göre liderlerinin talebi üzerine ilhaktan beri askere alınmaktan muaf tutulmuş olan Kırım Tatar köylülerine de orduya katılmak için müracaat izni verildi. Bütün bu gerçeklere rağmen Kırım tarihinden bahseden Sovyet kaynakları genellikle Tatarla-

nn hiç bir zaman sâdık ve güvenilir olmadıklarından bahsederler.[35]

Çarlık rejimine karşı Tatar sadakatinin ve Rus silahlı kuvvetleri mensubu olarak faydalamrlıklarımn en kritik imtihanı kendi topraklarında dinî ve etnik

komşularının müttefiklerine karşı vuku bulan Kırım harbinde verildi. Her ne kadar mahallî vali Pestel, güvenlik mülahazası ile mahallî sivil halkın sahilden kaldırılıp iç taraflara iskanını emrettiyse de, Tatar liderleri belirgin bir muhalefette bulunmadılar. (Bu yer değiştirme olayı bazı tarihçiler tarafından hükümetin Tatarlara karşı olan güvensizliğinin delili olarak gösterilmiştir).

Kınm'da görevli Tatar alayları Fransız ve Ingilizlere karşı başarıyla çarpışırken Petersburg'dakilere de Kronstadt'ta muhafızlık görevi verildi. 1863'de kısmen savaştaki hizmetlerinin kabulü olarak çarın şahsî hizmetinde bulunmak üzere özel bir Kmm süvari maiyet kıtası teşkil olundu.

1877-1878 Osmanlı harbinde de Tatar birlikleri hem Balkanlarda hem de Kafkaslarda ön saftaki çarpışmalara katıldılar. Bu sebepten Kırım Tatarlarının XIX. yüzyılda tamamen zoraki tebaalık ettiklerine dair çoğu kez ileri sürülen ve genellikle inanılan iddiaları destekleyecek deliller yoktur, içlerinden çoğu Rus askeri harekâtlarına katılmış ve hizmetleri karşılığında hâk ettikleri mükafatlan almışlardır.[36]

Tatar göçleri

Kmm Savaşı, Rusya için hizmet şartlanna uymayan Tatar mirzalarının çoğu için son fırsat oldu. Harpten sonra mevcut Kmm Tatar üst zümresinin büyük çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğuma göç ettiler. Bu, Tatarlann XIX. yüzyılda uğradıklan en büyük felâkettir. XV1I1. yüzyılın nihayetinden evvel Kmm'dan göç eden Tatarlann sayısı en fazla 80.000 olarak tahmin edilmektedir. 1796 ile 1802 yılla-n arasındaki Kmm bölgesini yeniden teşkilatlandırma kargaşalıkla-n esnasında da 30.000 kişinin kaçtığı kabul olunmaktadır. Fakat asıl büyük göç, Kırım Harbinden sonra vuku bulmuştur.[37] Anlaşıldığına göre bu göç, kitle halindeki kaçışı teşvik eden şuurlu bir hükümet siyasetinin neticesidir.

Harpten önce hükümetin niyeti böyle göçleri önlemekti. Due de Richelieu, Novorossiya valisi olduğu sıralar Kınm yarımadasını teftiş etmiş ve “Kitle halindeki Tatar göçlerinin bölge için çok kötü sonuçlar vereceği” sonucuna varmıştı.[38] Fakat Kınm harbinden sonra durum değişmişti. Çar II. Alexander'in görüşüne göre Kırım'daki Tatar varlığı bir rahatsızlık ve potansiyel tehlike kaynağı idi. Tatarların kitle halinde Fransız ve İngilizlerle işbirliği yaptığına dair yanlış bilgiler almıştı ve bunlara dayanarak Tatarlann 1859'daki göçlerini teşvik etme ve kolaylaştırma karanna varmıştı. Çann Tatar göçleri için şöyle dediği söylenmektedir: “Tatarların gizli veya aşikâr göçlerine muhalefet etmek uygun

değildir. Aksine bu gönüllü göç, bölgeyi bu istenmeyen halktan kurtarmak için hayırlı bir hareket olarak kabul edilmelidir,”[39] Merkezi hükümetin takındığı bu tavır karşısında gönüllü göçün panik ve kitle halinde kaçışa dönüşmesine şaşırmamak lâzımdır. 1860’m sonlarında 100.000 kadar Kınm Tatan yarımadayı terk etmişti. Osmanlı kaynaklan Sinop ve İstanbul gibi şehirlerde geçici olarak iskan olunan büyük sayıda Kınm mültecilerinden bahsetmektedirler.[40]

Bu dönemde 1850’de 275.000 olarak tahmin olunan Kınm nüfusu, 1860’da 194.000’e düşmüştü. Geriye kalan Tatarların sayısı 100.000’in altındaydı. Tabii ki bu davranışın yanmadanın tanm ve ekonomik üretimini arttıracak en iyi yol olmadığı aşikârdır. Hükümet, göçlerin devamını önlemeye pek geç karar verebilmişti. 1860 yazının

ortasında Tatarlara artık pasaport verilmiyordu ve herhangi bir sebepten dolayı ülkeyi terkeden Tatarların tekrar geri dönmesine müsaade olunmayacağı ilan edilmişti. Fakat artık zarar meydana gelmişti.[41]

Çar, geri kalan Tatarların da paniğe uğrayıp ilk fırsatta kaçmamaları için iyi muamele görmelerine karar vermişti. 1860 Kasım ayında hükümet için soruşturmalar yapan Kont Totleben hükümete “Tatarların devlet düşmanı olduklar şeklindeki göçe sebep olan fikrinden kurtulmasını” tavsiye etti.[42] Fakat geride kalan Tatarlar artık gelecekteki hükümet siyasetine karşı endişeliydiler.

1

EH Lashkov, “Statisticheskiia svedeniia o Kryme, soobshchennyia kaimakama-mi v 1783 godu”, ZOOID 14 (1886), s. 91-93; P.S.Z.,

2

Lashkov, “Statisticheskiia svedeniia...”, 92-93.

3

“Rasporiazheniia ... Potemkina - Tavricheskago...”, ZOOID 12 (1881), s.

304.

4

Raeff, s. 14.

5

Raeff, s. 15.

6

I.F Aleksandrov, “O musul’manskom dukhovenstve”, ITUAK 51 (1914), s. 207-20. Bir kez ters bir siyaset uygulanmış ve Sudak’ta bir cami kiliseye tahvil edilmiştir. Bkz. Seydahmet, La Crimee, s. 39.

7

Lemercier - Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s. 18. Bu yüksek rakamları vermekte ve Kırım’da “harab olmuş kırsal kesimde 60.000-70.000 Tatar kaldığım” söylemektedir. Karşı tez için bak A. Fisher, Russian Annexation, s. 145-46.1804’de Kırım’da 120.000 Tatar bulunduğunu ve kitle halinde göçlerin devam ettiğini söylediğine göre ilk rakamlar yanlıştır.

8

Druzhinina, Severnoe. s. 119; Arsenii I. Markevich, “Pereseleniia ikrymskikh tatar v turtsüv”, Izvestiia AN SSSR. seri 7. no. 4 (1928). s. 375-405.

9

Nadinskii, Ocherki, cilt 1, s. 168.

10

P.S.Z.. seri 1, cilt 22. no.15920, Tavriçeskaya oblast’ın teşkili hakkında, 1784.

11

Raeff, a.g.e.; Nadinskii, Ocherki, cilt 1, s. 96.

12

P.S.Z., seri 1, cilt 24, no.17634, Nadinskii. Ocherki, cilt 1, s. 96; Druzhinina, Iuzhnaia, s. 174.

13

P.S.Z., seri 1, cilt 27, no. 20449; aynı kaynak, seri 2, cilt 13, no. 11080; aynı kaynak, seri 3, cilt 4, no. 2077.

14

V.P. Laskovskii, “Praviteli tavridy”, ITUAK, cilt 35 (1903), s. 24-26. Tavriches-kaia guberniin’nın 1802’de tekrar kuruluşundan sonraki valiler; Grigori Milo-radoviç (1802-1803), Dimitri Mertvago (1803-1807). Andrei Borozdin (1807-1816), Andrei Lavinski (1816-1819), Andrei Baranov (1819-1821), Nikolai Perovski (1822-1823), Dimitri Narişkin (1823-1829), Aleksandr Kaznaçyev (1829-1837), Matvei Muromtsov (1837-1843), Viktor Roslavcts (1813-1815), Vladimir Pestel (1845-1854). Kont Nikolai Adlerberg (1854-1856). Grigori Juovski (1856-1871), Andrei Reitern (1871-1873), Aleksandr Kavelin (1873-1881), Andrei Vsevolozhski (1881-1889), Petr Lazarev (1889-1901), Vladimir Trepov (1902-1903).

15

Cafer Seydahmet, La Crimee, s. 51.

16

PS.Z., seri 1, cilt 27, no. 20449, s. 290.

17

Aşağıdaki fermanlar Kırım’ın idari yönden yeniden teşkiladanmasıyla ilgilidirler: PS.Z., seri 1, cilt 27, no. 20643; aynı kaynak, seri 3, cilt 11, no. 8115; cilt 12, no. 8539; cilt 14, no. 11033. Tercümanlarla ilgili olanlar; aynı kaynak, seri 1, cilt 27, no. 20449 (kısım 16); aynı kaynak, seri 2, cilt 30, no. 28947 ve cilt 34, no. 35102.

18

P.S.Z., seri 3, cilt 12, no. 8741.

19

Aynı kaynak, seri 1, cilt 22, no. 16557; cilt 31, no. 24610; aynı kaynak seri 3, cilt 16, no. 13589 ve cilt 12, no. 8741.

20

“Bazı memurların kanunî bir dayanağı olmaksızın Tatarların ürünlerine el koyduklarını öğrenmiş bulunuyoruz.” PS.Z., seri 1, vol. 33, no. 26, 254

21

Lashkovskii. A.g.e.

22

P.S.Z., seri 1. cilt 23, no. 17265.

23

Aynı kaynak, cilt 27, no. 20270 ve 20276 (komisyonu teşkil eden maddeler); cilt 28, no. 21275. cilt 29, no. 22002 ve 22203 (evvelki görevleri tekrarlayan maddeler); cilt 30, no. 23325 (Petersburg komisyonunu teşkil eden madde); cilt 31, no. 24349 (komisyonu lağveden madde).

24

EE Lashkov, “Sbornik dokumentov po istorii krymsko-tatarskago zemlevda-niia” ITUAK, 26 (1897), pp. 28/29, 90-102.

25

Lashkov, “Arkhivnyia dannyiu”, s. 90-110.

26

Lashkov, “Sbomik dokumentov”, s. 24-154, 1808’de dvorianstvo rütbesiyle askerî ve bürokratik görevlerde bulunmuş olan bütün bilinen Kırım Tatarlan-mn listesini vermekte ve onları incelemektedir.

27

P.S.Z. seri 2, cilt 10, no.8676.

28

Aynı kaynak, cilt 14. no. 12419.

29

Aynı kaynak, cilt 15. no. 13304.

30

Aynı kaynak, cilt 14, no. 2617 ve 2808; cilt 5, no. 3761.

31

İsmail Müftizade, “Ocherk voennoi sluzhby krymkikh tatar s 1783 po 1889 god”, ITUAK, 30 (1899), s. 1-2.

32

Müftizade, s. 3-6; G.K. Kirpenko. “Ordera Kniazia Platona A.Zuboya..”, ITU-AK, 26 (1897), s. 1-10.

33

Müftizade, s. 6-13; G.S. Gabaev, “Zakonodatel’nye akty i drugie dokumenty o voennoi sluzhbe krymskikh tatar”, ITUAK 51 (1914), s. 137-39; ES.Z., seri 1, cilt 30, no. 22772 ve 23778.

34

Müftizade, s. 10-17; P.S.Z., seri 2, cilt 12, no.10862.

35

Arsenii Markevich, “Tavricheskaia gubemiia vo vremia krymskoi voiny", ITUAK 37 (1905), s. 6-8.

36

P.S.Z., seri 2. cilt 38, no. 39667; Müftizade. s. 17-18.

37

Lashkov, “K voprosu”, s. 160 (XVIII. y.y. rakamları), Mordvinov, “Mnenie Mordvinova otnositel’no kryma”, Arkhiv grafov mordvinovykh 3 (St. Petersburg, 1902), s. 195 (30.000 rakamı için). P.S.Z., seri 1. cilt 23, no. 17265 (boşaltılan Tatar topraklarından bahseder, fakat rakam vermez. Osmanlı kaynakları bu meseleden hiç bahsetmezler).

38

Mark Pinson, “Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 1 (1972), s. 37-38.

39

Lemercier-Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s. 19.

40

Pinson, s. 47.

41

Lemercier-Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s. 19; Pinson, s. 50-55; P.S.Z., seri 2, cilt 36, no. 35063 ve 35126 (Tatar pasaportları ve boş topraklarla ilgili maddeler).

42

Pinson, s. 18-19.

Kırım şehirleri

İlhaktan hemen sonra Kırım şehirleriyle ilgili Rus siyaseti şehir sakinleri için büyük değişiklikler getirdi ve onları yerlerinden etti. Bahçesaray ve Karasubazar haricindeki Kırım şehirleri Ruslara ve diğer Tatar olmayan kavimlere devrolundu. Şehirler Tatar denizi içindeki Slav ye Rum/Ermeni adalarına dönüştüler. Bunun niye böyle olduğunu anlamak kolaydır.

Kefe ve Gözleve gibi Tatar idaresi altında güney ticaretindeki ekonomik rolleri önemli olan şehirler, Ruslar yeni liman şehirleri inşa ettikçe fonksiyonlarını kaybettiler. Sivastopol ve Balaklava'nın yarımadada, Kherson'un Dnepr ağzında ve Odessa'nın daha güneyde sahilde Rus filosunun üssü olarak gelişmeleri, eski Tatar limanlarının önemini kaybetmesine sebep oldu. Yeni şehirler, hükümet tarafından asker! ve ekonomik sebeplerden dolayı getirilmiş şehirli gruplar tarafından inşa ve iskan edildiler. Kefe ve Gözleve, büyüklük ve ekonomik açıdan hızlı bir şekilde gerilediler. Geride kalmış olan az miktardaki Tatar şehirli zümreleri taşınıp özellikle birçok Tatar'ın bulunduğu Bahçesaray'a gittiler. Bazı Tatarlar, yanmadanın İdarî merkezi olan Simferopol'da kaldılar. Fakat zaman ilerledikçe Simfe-

ropol halkının Tatar nüfusu git gide azalarak yüzyılın sonunda toplam nüfusun dörtte birine kadar düştü.[1]

Bahçesaray'da ananevi Tatar şehir toplumunun adeta eli kolu bağlanmıştı. Tatar zenaatkârları lonca sistemine dayanan kendi idarelerini teşkilatlanmaya devam ettiler. Haxthausen, her sene "her loncanın kendi bayramlarını kutladıklarım ve eğitimlerini tamamlamış çırakların mesleklerinin ustası olarak ilan edildiklerini" bildirmektedir.[2]

Fakat bütün diğer Kınm şehirlerinde Tatarların şehir idaresine katılmaları önlendi. Simferopol, Theodosiya, Eski Kırım, Yevpatoriya, Militopol, Karasubazar ve Perekop gibi şehirlerde Tatarların şehir idaresine katıldıklarına dair hiçbir işaret yoktur. 1891 yılı Kırım eyaleti şehirleri polis memurları listesine göre sadece Bahçesaray'da Tatarlar bürokraside temsil edilmişlerdi. Bahçesaray hâricinde bir Kırım şehrinde gayr-ı Rus sakinlerin varlığından bahseden tek ferman 1847 tarihlidir ve elli Tatar ailesine Kerç'de "özel bir mahallede" oturmak ve şehir meclisinde bir temsilci bulundurmak için özel

izin verilmektedir.[3]

Bu gelişme Tatar kültürüne ciddi bir şekilde tesir etti. 1783’den önce Kırım şehirleri hem toplumun mirza zümresinin buluşma ve haberleşme merkezi hem de Tatarlık şuurunun meskeni görevini ifa etmişlerdi. XIX. yüzyılda Tatar şehir hayatının katalitik tesiri olmaksızın kültürlerini ayakta tutmak üst zümre için gitgide zorlaştı. An-

cak, yüzyılın sonlarına doğru eski Tatar şehirleri olan Bahçesaray ve Karasubazar’da yeni bir Tatar şehirli zümresi doğdu. Bunlar şekil ve muhteva bakımından 1783 öncesinden daha değişik bir millî Tatar kültürünü tekrar yerleştirdiler.

Tatar köylüleri

Rusların yanmada halkının hemen hemen % 90’ını teşkil eden Tatar köylüleri ile de problemleri vardı. 1768 ile 1783 arasında en çok cefa çekenler basit Tatar köylüleri olmuştu. Onlar ne hanlığın son yıllanndaki siyasî olaylara ne de bağımsızlık dönemindeki kamu hayatına katılmışlardı ve aynca Şahin Giray’m modernleştirme teşebbüslerine de karşı çıkmışlardı. Mahallî Müslüman din adamlan-mn ve yüzyıllık ananelerin tesiri altında kalarak Rus makamlarının istedikleri gibi yeni hayata uymakta zorluk çekiyorlardı. Kısa süre içinde Kırım’daki yeni Rus bürokratlar bu problemi fark ettiler.

Tatar köylüleri birey olarak kanun karşısında her zaman hür olmuşlardı. Üzerinde yaşadıkları topraklan kullanma hakkına sahip mirzalara karşı bazı yükümlülükleri vardı ve vergi ödüyorlardı. Hanlıkta hiçbir zaman herhangi bir şekilde toprak köleliği olmamıştı. I. Alexander’in toprak komisyonu hür Tatar köylülerini Rus pomeş-çiklerinin toprak köleliğini ihdas yolunda artan taleplerine karşı korumak zorunda kalmış ve özellikle Sumarokov buna mâni olmuştu. Her ne kadar bazı Tatarlar eski bir Tatar ananesine göre pomeşçikle-re verilen toprakların Tatar köylülerine bağışlanan topraklara dahil edilmesi gerektiğini iddia etmişlerse de, komisyon bunun çok ileri gitmek olacağına karar vermişti. Buna rağmen komisyon, pomeşçik-lerin talep edebilecekleri hizmet ve yükümlülüklerin Tatarlar arasında ilhaktan önce mevcut olan esaslara dayanmasını karara bağladı. 1783’den önce hanların ve mirzaların köylülerden aldığı kadarını bundan böyle Rus pomeşçikleri alacaklardı.[4]

Katerina, köylülerin hür statüsü muhafaza edildiği takdirde çar-

lık menfaatlerine en iyi şekilde hizmet edileceğine karar vermişti. Fakat bunun için de onları Rus devlet köylüsü sınıfına dâhil etmek gerektiğini görmüştü; bu durum, köylülerin topraklarının kendilerine bağışlandığı Rus pomeşçikleri için zorluklar yaratmıştı. Vali Na-rişkin 1823 yılında şunları yazıyordu: “Üstünde Tatarların yaşadığı topraklar kendisine bağışlanan pomeşçik bu topraklan kendi malı olarak görme hakkına sahip değildi. Ne Tatarlan kovabiliyor ne de onlara keyfi olarak iş gördürebiliyordu. ”[5]

Bu siyaset, hükümetin Kırım’da beklediği zira! gelişmeyi engelledi. Bu, hem pomeşçiklerin hem de bazı bürokratların Tatar köylülerin hukuki statülerini kaybedecekleri iç taraflara göçe teşvik etmelerine sebep oldu. Bu şekilde boşalttıkları topraklarda da toprak köleliği ihdas olunabilecekti. Fakat direnen Tatarlar mahallî valilerin çoğuna kendilerini gayri kanunî pomeşçik baskılarına karşı korumada güvenileceğini gördüler.[6]

Kırım harbi esnasında birçok köylü sahilden uzaklaştırılınca, pomeşçikler bu fırsattan faydalanmaya kalktılar ve bu köylülerin geri dönüşlerini önlemek için büyük gayret sarfettiler. Geri dönen köylülere daha yüksek vergi ve angaryalar yüklediler. Köylerin su kaynaklarına el koydular ve birçok köylüyü ya içerilerde kalmaya ya da son çare olarak Osmanlı imparatorluğuna göçmeye zorladılar. Bu sıralarda artık hükümetin köylüleri koruma siyaseti yozlaşmıştı ve Tatar mirzalann git gide artan güçsüzlüğü ile Slav göçmenlerin artan gücü köylüleri ciddi problemlerle karşı karşıya bırakıyordu.[7]

1861’de toprak köleliğinin lağvı Kırım köylüleri için yeni problemler yarattı. Hükümetin pomeşçik topraklarında yaşayan devlet köylüleri hakkında ne düşündüğü ve iç eyaletlerde mevcut olanlara muvazi yeni münasebetleri nasıl tesis ettiği pek bilinmiyor. Arşiv kaynaklarına dayanan ve bu meseleyi ele alan incelemeler mevcut değil. Yayınlanmış kaynaklarda ise serbesti fermanının neticeleri ve

Kırım’ı ilgilendiren müteakip köylü kanunları hakkında sadece kısmî ve yetersiz izahat vardır.

11. Alexander’in Rus çarlığından gitmek isteyenleri teşvikinin hâricinde bulunan yegâne dokümanlar, Kınm’da değişen pomeşçik köylüleri şartlarını kontrol komisyonu teşkili, bütün kaza toprak komisyonlarının ve kırlık alan idarelerinin

lağvı ve yeni volost (nahiye) idarelerinin teşkilinden bahsediyorlar. Yüzyılın sonlarında zemstuo'larca toplananın hâricinde serbestinin Tatar köylüleri ve asilzadeleri üstündeki tesirini açıklamaya yardım edecek hemen hiç delil yoktur.[8]

Rus iskanı

Tatar halkına yapılan en büyük baskı, hükümetin teşvik ettiği git gide artan Slav iskanı yüzünden meydana geldi. Hiç şüphe yoktur ki, tâ II. Katerina'nın devrinden beri İdarî makamlar Kırım'ı hem potansiyeli çok büyük ekonomik kaynak hem de yaşanacak büyüleyici bir yer olarak görmüşlerdir. Katerina, yarımada topraklarının onda birinden fazlasını gözdelerine ve sair memurlara bağışlamıştı. Bu bağışlar 500 ilâ 2000 hektarlık parseller halindeydi. En büyük bağış 20.000 hektardan büyüktü. Hükümetin Rus idaresinin ilk on yıllarında bağışladığı bu topraklar, 1783'den sonra göç etmiş olan Tatar sahiplerinden ve Han'ın özel mülkünden müsadere edilmişti.

Bağcılık için elverişli olan çok kıymetli sahil arazisinden bazı parseller kontratla ecnebi iş adamlarına tahsis edilmişti. Bunlardan ilki Josef Blanc adında bir Fransızdı ve kendisine Sudak yakınlarındaki arazi şarap imâli ve bir vodka fabrikası inşası için kullanılmak üzere verilmişti.[9]

Hükümet, istediği kadar toprak sahibi ve köylüyü Kırım'a göçe ikna için zorluk çekiyordu. Bazı pomeşçikler bu topraklarda yaşayan

Tatarları kullanmayı tercih ettiler. Gayet tabii ki devlet köylülerini göçe zorlamanın imkansız olduğunu görmüşlerdi. Bir ilim adamı, Novorossiya'nm başka yerlerine iskanda daha başarılı olmakla beraber Rus toprak sahiplerinin 1793'de Kırım'a sadece 226 erkek toprak kölesi getirebildiklerini tespit etmiştir.[10]

Bu sebepten Ruslar kendilerince gereksiz yere boş ve faydasız olan toprakları doldurmak için dışarıdan diğer milletleri ithal etmek zorunda kalmışlardır. Eski din mensupları, Ermeniler, Yunanlılar, Bulgarlar, Almanlar hatta İsviçreliler cömertçe toprak ve malî imtiyaz bağışlarıyla Kırım'a buyur edilmişlerdir. Bir İsviçre kolonisi The-odosiya yakınlarına, bir Alman kolonisi Simferopol civarına ve bir Bulgar kolonisi de Alma nehri boyuna yerleşmişti.[11]

Fakat bütün bunlara rağmen XVI11. yüzyılın sonunda Kırım'daki göçmenlerin toplam sayısı hayal kinciydi. Sumarokov, çalıştığı toprak komisyonunun bilgilerine dayanarak, 1802'de göçmenlerin toplam sayısının 4500 ve toplam pomeşçik köylülerinin de 8700 olduğunu tahmin etmektedir. Bu sırada toplam nüfus 185.000 idi.[12]

Hükümet, mümkün olan bütün imkanlardan faydalanarak XIX. yüzyıl boyunca koloni kurma ve iskan teşviki siyasetini devam ettirmiştir. 1820-1860 yıllarında bu siyaset daha başarılı olmuştur. İklimin ve toprağın kuzey taraflardan daha üstün olduğu yarımadanın güney sahilinde köy ve şehir iskanı o kadar yoğunlaşmıştı ki, 1854'de 250.000 olan toplam nüfusun ancak 150.000'i Tatar, 70.000'den fazlası Rus, geri kalanları da Rum, Ermeni, Alman ve Yahudi'ydi.[13]

Kırım harbinden sonra buraya gelecek göçmenlere birçok yeni malî ve sosyal imtiyazlar vaad olunmuştu. 1862'de herhangi bir Kırım şehir veya kasabasına yerleşmeye karar veren herkese şirketlerde normal olarak yeni gelenlere verilmeyen özel imtiyazlar verilecekti. Aynı yıl Osmanlı imparatorluğumdan Kırım'a yerleşmek üzere gelecek ecnebilerin toprak satın almasını ve hayatını idame ettirmesini sağlamak için para ayrılmıştı.[14]

1877 Osmanlı harbi, 1902'ye kadar süren kitle hâlindeki yeni bir Tatar göçüne sebep oldu. Bu hareketi önlemek ve bazı Tatarları geri dönmeye teşvik için ümitsiz bir çaba içine giren hükümet, o zamana kadar hiç vâki olmamış bir şekilde "evlerinden kaçan ve şimdi yurtlarına tekrar geri dönmek isteyen" bütün Tatarlar için bir af ilan etti. Fakat bu başanlı olmadı ve 1890'larda ziraî sahada ve şehirlerdeki iş gücü azlığı hükümeti iç eyaletlerden ve Kafkaslardan işçi getirmeye mecbur bıraktı.[15]

Özetle, hükümetin XIX. yüzyılın ilk üçte ikisinde uygulanan sosyal siyaseti ananevi Tatar sosyal yapısının 1783'den önce başlamış olan sarsıntı ve tahribini tamamlamıştır. Göçler ve yerlerini Slavların alması sebebiyle mirza sınıfının sayısı çok azalmış, pozisyonlarının ekonomik temeli çökmüştü. Tamamen dvoryan olan Tatar asilzadeleri büyük ölçüde Ruslaşmışlar ve resmî sadakat taleplerini yerine getirmişlerdi. Böylece III. Alexander aynı zamanda sürgün ve göçü teşvik edebiliyor ve şahsi hizmeti için sadık Tatar askerî birlikleri teşkil ediyordu. Tatar şehirli zümresi sayı ye önem bakımından gerilemiş ve Kınm toplumunun atar damarlanndan uzaktaki iki merkezi Tatar kasabasında tecrit edilmişti. Başlangıçta durum-lan iyi gözüken Tatar köylüleri Kırım harbi

esnasındaki hükümet siyasetinin neticesi olarak büyük ölçüde zarara uğradılar. Şayet bir Kı-nm Tatar millî kimliği veya hareketi ortaya çıkarsa bunun Tatar toplumunun yeni bir düzenlenmesinden doğacağı aşikârdı.

10. KIRIM TATARLARININ MİLLİ UYANIŞI

Kırım Tatarları arasında bir millî hareketin doğuşu XIX. yüzyılın son çeyreğinde vuku buldu. Bu, Rus Çarlıgı'ndaki bütün Müslüman ve Türklerin uyanışının bir parçası olmakla beraber, aynı zamanda, özellikle Kırım'a mahsus bir hareketti. Millî hareket, birbirlerinden hem ayrı hem de birbirine bağımlı iki çatışmadan doğdu. Çatışma, bir tarafta Müslüman halkla Rus idaresi arasında, diğer tarafta ise Müslüman cemaati içinde gelenekçi ulema ile modernleşme ve yeni bir Tatar hüviyeti için çaba harcayan yeni Tatar aydın zümresi arasındaydı. Bu iki çatışmanın potansiyel olarak kabil-i telif olmaması, Kırım Tatar rönesansı içinde iç zıtlıklara sebep oldu. Rusların batılılaşmış kültürüne kapılmaksızın nasıl modernleşilecegi, yeni Tatar liderlerinin karşılaştıkları en zor problemdi. Çarlık idaresinin XVIII. yüzyılın sonundan beri uyguladıkları siyasetler Tatar toplumu içinde bu çatışmanın gelişmesine sebep olmuştur.

Tatar mimarisinin tahribi

Tatarlara karşı uygulanan Rus kültür siyaseti iki bölüme ayrılabilir. Bir bölümü tevarüs olunan Müslüman kültürüyle, diğeri ise tamamen dinî meselelerle ilgilidir. Kısacası Ruslar, Müslüman Tatar kültürüne karşı kesinlikle saygı duymuyorlardı. Ruslann çoğu, aslında Kınm'ı bir Tatar eyaleti olarak görmediklerinden, ilhaktan sonra ayakta kalabilmiş olan Tatar kültür âbidelerini geri ve gayr-ı medenî bir dönemin hatıraları olarak kabul ediyorlardı. Valilerin ve bürokratların çoğu, hanlık döneminin mimarî hatıralannı muhafaza için hiçbir gayret göstermiyordu. Kırım'a gelen yabancı seyyahlar, Bahçesaray hâricinde bütün Kırım'da müşahede edebildikleri tahripkâr hareketlerden dehşete düşüyorlardı. Bir zamanlar Tatar kültür hayatının merkezleri olan şehirler, faydasız binalan muhafaza etmek için bir sebep görmeyen gayr-ı müslimlere tahsis edilmişti.

Kınm'ın ilk valisi olan VV Kahovski, Tatar ve İtalyan mimarisinin en paha biçilmez hâzinelerinin çoğunun tahribini emretti. Sonraları seyyah Haxthausen, Kahovski'nin "geçmiş çağlanrı en güzel âbide-lerini, bu meyanda diğerlerinin yam sıra Kefe'nin en büyük camisinin minaresi olan Cenevizlilerin inşa etmiş olduğu güzel bir kuleyi" tahrip ettiğini yazmıştır. Bu konuda Profesör

Druzhinina “Kahovski’nin Moğol ve Tatar seleflerinden daha makbul olmadığını” yazmıştır.[1]

1809’da Kırım’dan geçen Edward Clarke’ın yazdıkları ise şöyle:

Bir avuç kurşun elde etmek için askerlerin Kefe’de güzel camileri, umumî çeşmeleri sökmelerine ve bütün umumi su kemerlerini tahrip etmelerine, yıkmalarına veya depoya tahvil etmelerine, minareleri yıkmaların müsaade olunmuştur...

Karasubazar’da Tatar mezarlarının taşlan çalınmış ve yapı malzemesi olarak kullanılmak üzere kınlmış veya yontulmuşlardır...

Ticareti mahvolmuş, evleri harabe olmuş, sokaklan metruk Gözle-ve’ de, bir zamanlar şehri süslemiş olan güzel camilerin kubbeleri sökülmüş, minareleri yıkılmıştır.[16] [17]

Bir müddet Kırım’da kalmış olan Alexander Puşkin, Rus valisinin ikametgâhı haline getirilen Bahçesaray Sarayı hakkındaki intihalarını şöyle anlatmıştır:

Saraya girişinde tahrip olmuş bir fıskiye gördüm; su, paslanmış bir demir borudan damlalar halinde düşüyordu. Sarayın harap hâle gelmesine sebep olan ihmalkârlığa ve odalardan çoğunun yan Avrupai tarzda yeniden inşasına kızgın bir şekilde sarayı gezdim,[18]

Nihayet 1850’lerde Kırım’ı gezen Seymour, 1830’larda Simfero-pol’da yapılan tahribi şöyle anlatmıştır:

Sivil vali M. Kasnaçayef 1833’de aşın barbar ve cahilane bir şekilde sağlam kalmış olan büyük hamama saldırarak tahribatı tamamladı. Resmi geçit meydanı olarak çok küçük olduğunu ileri sürerek büyük meydanın genişletilmesi için Prens Vorontsov’dan müsaade istedi. Müsaadeyi alınca da cami ile hamamı tahribe başladı. Sadece iki hafta içinde kazma ve barut kullanılarak görenleri hayran bırakan bu iki âbide

tamamen yok edildi. 1840’da büyük meydan mahalli idarenin âdi taşfi-atına sattığı bu binaların içi kıymetli yapı malzemesiyle doluydu...

Tatarların devrinde şehri çevreleyen bütün güzel bahçeler ve zengin meyve bağlan yok olmuşlardı. Bir zamanlar tepeleri kaplamış olan harika tarımın bütün

izlerin iki Rus alayı tarafından yok edilmesi için bir kış kâfi gelmişti...

Azametli alemleriyle şehrin güzellik ve vakarına büyük katkısı olan yüksek ve ulu minareler her gün yerle bir ediliyorlardı. Rus çarlığının idamesi için şeref sözü verdiği dini müesseselere ait olmalannın yanı sıra yerle bir edilmeleri onlan tahrip edenlere birkaç askere kurşun sağlamaktan başka hiçbir fayda temin etmiyordu.[19]

Bu olayları daha iyi anlamak için Kırım tarihinin günümüz Sovyet anlatılışından bazı iddiaları yazmaya değer. Nadinski'nin yazdığına göre, XIX. yy.'da:

Kınm bir sınır bölgesiydi. Tatarlar hâlâ göçebe veya yan göçebeydiler... Sadece Bahçesaray'la Karasubazar geri kalmış ortaçağ karakterlerini muhafaza ediyorlardı... Bu yüzyılda Kırım Rus kültürüne sokuldu. Rus devletinin önemli bir parçası oldu. XIX. yy.'ın ortalannda Kınm ilericilik ve medeniyet yoluna girmişti.[20]

Rusya ve Kınm Müslümanlığı

Diğer taraftan çarlık hükümeti dinî meselelere olağanüstü bir dikkat gösteriyordu. Katerina'nın çarlıkta Islamiyete uyguladığı münevver siyaseti devam ettiren yeni rejim, dinî baskılara girişmedi. Kırım'da müstemleke idaresi altında yaşamalanna rağmen İslam uleması rejimin bir parçası oldular. Hayatları hükümetçe düzenlenip, gelirlerinin çoğunu Ruslardan temin edip, çarlık sistemine destek oldular. "Şahin Giray Han'ın devrinde mevcut olan Müslüman ulemanın işgal ettikleri makamlarda kalıp, eski selâhiyetlerini muhafaza edeceklerini" bildiren ilhak bildirisinin neticesi olarak hükümet sürekli

şekilde Kınm ulemasının insiyatiflerine büyük ölçüde müsaade etme siyasetini takip etti.[21]

Katerina, dinî meseleleri dünyevî olanlardan ayırmış ve dinî idarenin sosyal ve siyasî hayatınkilerden ayrı prensiplere göre çalışmasına müsaade etmişti. O, dini meselelerle uğraşmaları için Müslüman ulemadan bir komite teşkil ettirmiş ve Rus bürokratlara tamamen İslâmî meselelerden uzak durmaları talimatını vermişti.

1791'de Müftü Musalar Efendi'nin ölümüyle Rusların Tatar ulemasının üst kademesine müdahaleleri için sahne hazırlanmıştı. Kırım valisinin tavsiyesi

üzerine kadıasker Seit Mehmet Efendi müftü oldu. Vali, yeni müftünün “tahta karşı sadakatle dolu, görevine bağlı, zeki ve âdil bir kişi” olduğunu söylüyordu. Vali, yeni müftünün tavsiyesi üzerine kadıaskerlik makamını (başkanlığını Abdurrahim Efendi’nin yaptığı) Kınm ulemasının üst kademesinden “iyi seçilmiş” 6 üyeden oluşan yeni bir “dinî makam” hâline getirdi.[22]

Ulema ile ilgili bu ilk kararlara ve İdarî uygulamalara bakıldığında işleri eskiden olduğu gibi yürütmenin haricinde yetki ve sorumlulukların açıkça belirtilmediği görülür. Büyük bir ihtimalle bu, çarlığın her tarafında görülen çarlık hükümetinin bütün idari işlerindeki kargaşanın bir neticesiydi. Bu kargaşanın sebebi ise modası geçmiş olan 1649’daki Sobornoe Ulojneniye’nin yerini alacak olan mütecanis bir İdarî kanunnamenin bulunmayışıydı.

Ancak 1831’de yeni şumullü kanunlarla Kırım Müslümanları idaresi diğer çarlık müesseselerine benzer bir duruma getirilmişti. Müteakip 75 yıl içinde Tatar Müslüman cemaatinde birçok değişiklik olmasına rağmen, 1834 kanunnamesi 1914’e kadar çok az bir değişiklikle uygulanmaya devam edildi.[23]

1831 fermanı önce Katerina’nın dinî ve dünyevî idarenin birbirinden ayrılması hakkındaki felsefesini tekrarlıyor ve Kınm Müslüman Dinî Komitesi’nin Müslüman dinî hayatıyla ilgili meselelerde bütün sorumluluğa sahip olmaya devam edeceğini izah ediyordu.

“Miras yoluyla elde edilen veya mirasçılar arasında mal bölüşülmesi sonunda edinilen şahsi mülk; evlenme ve boşanma meseleleri; rüştünü ispat etmemiş yetimlerin durumları; dinen dikkat edilmesi gereken hususlar ve cezalar; dini vergilerin toplanması ve Müslüman halktan sağlanacak mali destek” gibi meselelerde Müslüman kanunlarına uygun araştırmalar yapıp karar vermek komitenin yetki sahasına giriyordu. Ulema, bu fermanda belirtilen kaidelere uydukları sürece bütün çarlık vergilerinden ve angaryalarından muaf olacaktı. Hükümet her yerde Rus hukukî sisteminde rasyonalizasyona gidip, mahallî özellikleri ortadan kaldırırken, aynı hükümet Kırım'daki bu özellikleri kabul edip meşrulaştırıyordu.

Ferman, Kırım uleması içindeki bütün makamlan müftü, kadı-asker, imamlar, mollalar ve her cemaatin cami müstahdemi olmak üzere belirleyip, sayılarını da tespit ediyordu. Nihayet Müslüman okullanndaki müderris ve hocaların listesi de yapılmıştı.

Üst düzeydeki dinî görevliler Simferopol'daki Din İşleri Daire-si'nin nezareti altında Müslüman ulemanın ileri gelenleri, eyalet asilzadelerinin başkanı ve Kırım Müslümanları arasındaki önemli kişiler tarafından seçilecekti. Bu görevlilerin katıldığı Müslüman Komitesi bütün camiler, okullar, tekkeler ve vakıf toprakları üzerinde söz sahibiydi. 1831 fermanı, çarlığın hiçbir yerinde görülmemiş bir derecede mahallî özellikleri muhafaza ettiği için, olağanüstü bir dokümandır. Bu bakımdan kendisine en yakın olan kanunname 1822'de-ki Bozkır Kanunnamesi'dir. Fakat Kırım'daki durum merkezî ve doğu Sibirya'dakiyle kıyaslanamaz. Bu fermanın Müslüman ulemanın ileri gelenleri üstündeki en büyük etkisi, onlann tahtın menfaatlerine sıkı sıkıya bağlamak ve Kırım'da çarların ajanları olmalarını sağlamak olmuştur. Bu ferman aynı zamanda bir yanda Ruslaştırma siyasetine uğrayıp diğer yanda mahalli siyasetin haricinde tutulan Tatar mirzaları ile ulema arasında bir uzaklaşma olmasına sebep oldu.

Kırım Müslüman uleması ile ilgili müteakip Rus kanunları sadece orijinal fermanın prensiplerine daha fazla açıklık getirdiler. 1832'de Simferopol Müslüman Komitesi'nden Kırım Müslümanlarının doğum, ölüm ve evlilik kayıtlarını tutması istendi. Bir yıl sonra çıkarılan bir irade ile Kırım müftüsü ve kadılarının yetki sahasına giren hususlara Rus ilçe mahkemelerinin müdahalesi yasaklandı. 1834'de hükümet mahalli camilere cemaat kaydı için müftünün tavsiyesini kabul etti. 1855'de Kırım Tatar hafif süvari muhafız bölüğüyle birlikte sefere çıkacak olan bir imamın tayin edilmesi sağlandı. Hatta III. Alexander'in aşırı bir Ruslaştırma siyaseti uyguladığı 1891'de bile Devlet Konseyinin karan ile Kmm Müslüman cemaatinin yeni müftü ve kadıasker seçimleri tasdik edildi. 1910'da Simferopol Müslüman Komitesi'ne kayıtlı 1500'den fazla Kırım Tatar uleması vardı.[24]

Eğitim

Müslüman ulemasının Tatar eğilimini tekelinde tutmasına müsaade etmekle hükümet kültürel ananeciliği destekliyordu. Çarlık Tatar cemiyetinin dünyevi yapısını tesirli bir şekilde tahrip etmiş olduğundan bu siyaset Tatarların Batılılaşmaya karşı sosyal müdafa-alan olmamasını sağlıyordu. Ruslar, sadece ananevi dinî kişiliğin muhafazasında kararlıydılar. 1861-1876 büyük inkilâp devrinde hükümet başka yerlerde olduğu gibi Tatarlar arasında da Zemstvo sistemini kurup, Batı okulları tesis edince netice olarak evvelden tahmin edilebileceği gibi eski sosyal yapı dışında kalan fakat Tatarlık bilincine

sahip bir aydın zümre ortaya çıktı.

Ruslar, başından itibaren Tatar gençliğini celbedilmek ve Müslüman okullarıyla rekabet edebilmek için Kırım'da Rus dilinin öğretildiği okullar kurdular.[25] Fakat ilk yıllarda Rus okulları başarısız kaldılar. Çok sonralara kadar Kırım Tatarlarının üst kademeleri üzerinde nüfuz tesis edemediler. Hatta 1830'da Kırım yarımadasındaki-ler yerine Odessa'daki Tatar çocuklarının Rusça eğitimine ağırlık verilmesine karar verildi.[11]

Demidoff, 1828'de Simferopol'da açılan "normal bir Tatar okulunun" İdarî açıdan Odessa'daki yeni Rus üniversitesine bağlı olduğunu bildiriyor. "Türkçe, Arapça ve Kuran öğretiliyor; mezun olan talebeler 6 yıl süreyle devlet hizmetinde çalışıyorlardı. " Demidoff, ayrıca Bahçesaray'da üç medresede "ileride memurluk yapacak veya camilerde görev alacak genç Tatarların eğitildiğini" ve. buralarda "ulemanın talebelere dinî umdeleri öğrettiklerini" de yazıyor.[12]

Zemstvo'lar

1860'dan sonra hükümet Müslüman okullarıyla rekabeti arttırdı. Halk tabakalarından Tatar çocuklarının Rus okullarına kayıtlarını çoğaltmak için tedbirler aldı. Kınm'daki yeni zemstvo teşkilatının idaresi altında bulundukları 1877 -1898 yılları arasında bu okulların sayısı süratle arttı. Fakat burada bile yönlendirme büyük bir ekseriyetle Rus değil, Tatar ve Müslümanda Eğitim kadrosu ve tedrisat programı Simferopol'daki Müslüman Komitesi'nin kontrolündeydi.[13]

Zemstvo reformlarının Kırım'a uzanması Tatar cemiyetinde önemli değişiklik ve yeniliklere sebep oldu. Kurup, malî kaynaklar buldukları okullar zamanla yeni bir Tatar münevver zümresinin kaynağını teşkil ettiler. Tatarlar, öğretim üyesi, sağlık görevlisi gibi görevlere gelmeye başladılar; hükümet ve kamu hizmetinde önemli tecrübe kazandılar ve yavaş yavaş zayıf düşmüş olan eski Tatar üst kademesinin yerini aldılar.

11 P.S.Z., seri 2, cilt 5, no. 4167.

12 Demidoff, s. 80, 185.

13 P.S.Z., seri 2, cilt 34, no. 34,147 ve 34,647; B. Veselovskii, "Istoriia

zemstva za sorok let" (St. Petersburg, 1909), cilt 1, s. 718.723. Simferopol ilçesinde okul sayısı 4'den 20'ye çıkmıştı; Yevpatoriya'da 10, Perekop'ta 11,Yalta ilçesinde 13 ve Theodosiya'da 28 tane vardı. Fakat nüfusu çoğunlukla Tatar olmayan ilçelerde okul sayısı çok daha fazlaydı. Berdiansk'da 151. Dneprovsk'da 66, Melitopol'da 112.

Veselovski, Kırım'daki zemstvo faaliyetleri ile ilgili birçok istatistikler veriyor. Bunlar iyice incelendiği zaman çoğu Tatar halkının yararına olan zemstvo faaliyetlerinin bütün sahalarındaki harcamaların hızla artışı insana tesir ediyor. Halkının çoğu Tatar olan Simferopol ve Perekop ilçelerinde zemstvo harcamaları 1877'den 1903'e kadar 4 misline, hemen hiç Tatar bulunmayan Theodosiya ve Yalta ilçelerinde ise aynı dönemde harcamalar ancak 3 misline çıkmıştır. Bu Tatarlarla meskun mıntıkalarda Rusça okuyup yazma oranının daha düşük olduğunu ve tıbbî tesislere daha çok ihtiyaç bulunduğunu da gösterebilir. Harcamalara yüzde olarak bakıldığında bu iki Tatar ilçesinde sıhhî harcamaların Rus ilçelerinden daha yüksek olduğu görülür.[26]

Fakat buna rağmen 1898'de Simferopol ilçesinde her 14.000 kişiye bir doktor düşerken, Yalta ilçesinde her 7.000 kişiye bir doktor düşüyordu. Hastane ve yatak sayıları daha fazla bilgi sağlıyorlardı. Simferopol'da toplam yatak sayısı 9 olan 3 hastane vardı. Yalta'da ise toplam yatak sayısı 70 olan 6 hastane, Dneprovsk ilçesinde ise yatak sayısı 157 olan 10 hastane vardı.[27] Fakat bütün bunlara rağmen Tatarlar zemstvo faaliyetlerinin hayatlarıyla ilgili sahalarında memnuniyet duymak durumundaydılar. Tatar münevverlerinin bir sonraki neslinin zemstvo hareketini büyük ölçüde övmelerine şaşmamak gerekir.

Zemstvo okullarından mezun olan yeni Tatar münevverleri başlangıçta ihtilalci değildiler. (Tatar gelişmesi ile Rusların 1863'e kadar eski sosyal yapının muhafazasını teşvik ettikleri Polonya gelişmesi arasındaki farklılık buradadır). 1867'den önce Kırım okulları üzerindeki muhafazakâr ulema kontrolünden dolayı ilk reform kıpırdanmaları Kırım'ın dışında başladı. Müslüman Tatar eğitiminde değişiklik yapılması için ilk fikirler 1850'li yıllarda Volga bölgesinde

şehir burjuvazisine mensup Kazan Tatarları arasında görüldü. Böyle bir grubun Kırım'da olmayışı, orada bu fikirler için münbit bir ortamın kolayca meydana gelmesine bağlıdır.

Müslüman Tatar reformunu başlatan kişi, Şehabeddin Mercan! adındaki bir Kazan Tatarıdır. Tarihçi ve eğitimci olan Mercanı, Müslümanlık mirasına sadık

kalmakla Rusça öğrenmek arasında bir tenakuz görmüyordu. O, Batılılaşma ve modernleşmeye düşman milletler ve devletçe kullanılan Türkçe ve Arapçanm bu toplumlara modern fikirlerin sokulmasında vasıta olamayacaklarına inanıyordu. Arap tebasınm eğitiminde Fransız dilinin âlet oluşunu görmüş olan Mehmet Ali Paşa'nm önderliğinde yüzyılın ilk yansında Mısır'da yapılan ilerlemeden haberi vardı. Mercânı, Islamiyete olan sadakatini kaybetmemişti ve îslamiyetin hayatta kalabilmesinin modern dünyaya uymasına bağlı olduğuna inanmış bir mümindi.[28]

Gaspıralı

Kmm'da yeni Tatar münevverlerinin harekete geçiricisi olan İsmail Bey Gaspındı (Gasprinski) Mercânî'nin fikirlerinin talebisiydi. Fakir düşmüş bir Tatar zâdegan ailesine mensup olan Gaspıralı, eğitimine ananevi köy medresesinde başladı. Şehir tüccarları loncasındaki bir arkadaşının teşvikiyle önce Rusça öğrenmek için Peters-burg'a, sonra da Fransızca öğrenmek için Paris'e gitti ve beş yıl sonra 1866'da Kırım'a döndü.[29]

Gaspıralı, 1871'de İstanbul'a gitti ve müteakip dört seneyi İstanbul ve Paris'te yüksek tahsil yaparak geçirdi. İstanbul'da Genç OsmanlIların faaliyetleri hakkında bilgi aldı; Paris'te liberaller ve sosya-

İsmail Bey Gaspirali

üstlerle temasa geçti. 1875'de Bahçesaray'a döndükten sonra Mercâ-nî'nin fikirlerini öğrendi ve Avrupa'daki tecrübelerine dayanarak onun Islamiyetle ilgili düşündüklerinin Müslümanların takip etmesi gereken yol olduğu sonucuna vardı. Rusya Müslümanlarının modernleşmeye doğru giden yolu kaçınılmaz bir şekilde Rus diline ve kültürüne bağlıydı. Bu görüşünü kabul etmek 20. y.y.'da Kırım Tatarları için zor olmuştur.

1875'de Bahçesaray'a döndüğünde Gaspirali oradaki medresenin Rusça hocalığına getirildi. Bu görevde iki yıl kaldı ve bu zaman içinde Rus slavofillerini, özellikle Katkov'u, inceledi ve milliyetçi fikirlerinin temellerini geliştirmeye başladı. 1877'de Bahçesaray Tatarları onu belediye reisliğine seçtiler. Bu görevi beş yıl ifa etti. 188l'de vaktini eğitim ve gazeteciliğe vakfetmek için istifa etti.[30]

19'ncu yüzyılda en çok ızdırap çekmiş bir sınıftan gelişi ve ananevi İslam!

konularda eğitim gördükten sonra Rusya ve Fransa'da hemşehrilerine bir masal gibi gelen bir cemiyetin tesirlerine maruz kalması, onu Tatarlar arasında tevarüs ettikleri ananelere ilk dahilî meydan okuyuşa şevketti. Kırım toplum geleneklerinin Rusların sos-yo-politik baskılarına direnecek güçte olmadığı, tamamıyla içten çökme tehlikesine maruz bulunduğu görüşünden hareketle, Kırım Tatarlarının ve bütün Rusya Müslüman cemaatinin sadece iki tercihleri bulunduğuna inanıyordu. Bunlardan ilki Ruslaşıp tamamen Rus cemiyetine kaynaşmak; İkincisi ise İslam! ve Tatar muhtevalı Batı (Rus) şekillerini kabul edip Müslüman ve Tatar toplumunu yenilemekti.

Gaspıralı, Müslüman ulemanın Tatar eğitimini tekellerinde tutmalarına müsaade etmenin kaçınılmaz sonucunun Ruslarla kaynaşmak olacağını hissediyordu. Çünkü ulemanın aşırı muhafazakârlığı ve modası geçmiş tedrisat programları, Tatarları Ruslaşmaya karşı dirençli olmaya hazırlayamıyordu. Ancak Rusların eğitim ve kültür metodlarmın telifi, kendi ananelerinin en iyilerini muhafaza edebilecek kabiliyette bir Tatar zümresini meydana getirebilirdi. Bu da onu hem Rus dilini öğrenmeyi teşvik hem de Batının (yani Rusların) tabiî ve sosyal bilimlerini Tatar okullarının tedrisat programına sokmak gibi zor bir duruma düşürdü. Ona göre ancak bu bilgileri haiz talebeler Rusların Müslüman toplumunu kemirmesine karşı mukavim olabilirlerdi.

Bu görüşler kendisini 1870'de Kont Tolstoy'a bir muhtıra vererek hükümetin çarlık Müslümanlarma karşı gevşek davrandığını ve Müslümanların Rusça öğrenmeye mecbur edilmeleri gerektiğini iddia eden Odessa Bölgesi maarif emini gibi reaksiyoner Rus memurları ve eğitimcileri ile aynı kampa sokuyordu. Gaspıralı böyle bir siyasetin Müslümanlar için taşıdığı tehlikenin farkındaydı. Bu tehlike Tolstoy'un "yerlilerin eğitiminin resmî hedefi şüphesiz onların Ruslaş-tırılması ve Rus halkıyla kaynaşması olabilir" şeklindeki cevabında da görülür.[19]

19 Isabelle Kreindler, "Çarlık Rusyası'nda Doğulu Milletlere Uygulanan Eğitim

Politikası" (Kolombiya üni., 1969), s. 84-85.

Gaspıralı 1881'de ilk önemli kitabı olan Russkoe musulmanst-vo'yu yayınladı ve bu kitabında Rusya'da Müslümanlığm derhal ve topyekün modernleştirilmesini talep etti. O, Rusya'nın "dünyanın en büyük Müslüman tebalı devletlerinden biri olacağına" ve Rusya'nın eski Tatar mülkünün vârisi olduğuna ve eninde sonunda Ruslarla Tatarların eşit haklara sahip olacaklarına

inanıyordu. O, hükümetin eninde sonunda Ruslaştırma fikrini terkedeceğine emindi. Şöyle yazıyordu:

İnanıyorum ki, Rusya Müslümanları bütün diğer Müslüman milletlerden daha medeni olacaktır. Biz istikrarlı bir milletiz; bize öğrenmek imkânını verin. Siz büyük biraderlerimiz, bize bilgi verin, talimler Tatar okullarına ve Tatar diline sokulmalıdır. Baku'da, Taşkent'te, Ka-zan'da yani okullar kurulmalıdır, öğretmenler özel olarak teşkilat lanmış bir Rus Doğu Üniversitesi'nden mezun olmalıdırlar. Tıpkı talebelerin Hint okullarında Hint dilinde ders gördükleri Hindistan'da olduğu gibi. Ruslar ve Müslümanlar bu şekilde bir anlaşmaya varabilirler.[31]

İki yıl sonra 10 Nisan 1883'de Gaspıralı Tercüman - Perevodçik gazetesini çıkarmaya başladı. Gaspıralı başyazıda şöyle diyordu.

Tam yüz sene önce, 8 Nisan 1783'de, kargaşa ve kan dökülmesinden yıpranmış olan küçük Kırım Hanlığı dünyanın en büyük imparatorluğunun bir parçası yapıldı ve büyük bir gücün himâyesi altında sulha ve âdil kanunların korumasına kavuştu.

Bu günü Rus çarlığının bütün diğer kavimleriyle birlikte kutlayan Kırım Müslümanları, yüzyıldan beri faydalandıkları bütün bu iyi hareketleri hatırlamazlık edemezler.[32]

Gaspıralı, Tercüman'ın ilk sayılarında Rusya'da Islamiyetin modernleştirilmesini, Müslüman dünyasında kadınlara eşitlik tanınmasını, basında kullanılacak tek bir Türk yazı dili yaratılmasını ve böyle-ce Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkleri birleştirecek tek bir

münevver Türk zümresinin tesisini talep ediyordu. Buna ilâveten bütün Türklerin kullanabileceği bir Türk dili fikrini geliştiriyordu. Bu Pan-Islamî değil Pan-Türkist bir konuydu. Hakikaten de "Türkçülük" bütün Türklerin ait olduğu bir kategori olarak ilan edilmişti.[33]

Bu yeniden canlanışa giden yol eğitimden geçiyordu. Bahçesa-ray'daki özel okulunda yeni bir eğitim metodu uygulamaya başladı. Kur'anTn ve İslam hukukunun umdelerinin öğretilmesi gibi temel İslâmî konular tedrisat programında Arapça olarak muhafaza edildiler. Bunun yanı sıra Rusça ve Tatarca olarak tarih, coğrafya ve matematik tedrisat programına dahil edildiler.

Gaspıralı şöyle yazıyordu: “... Okullar, dilimizin ve edebiyatımızın yolunu açmak zorundadırlar. Bize müşterek bir anlayış getirmelidirler. Lehçelerimizin gelişmesi bizi birbirimizi anlayamayacak bir duruma getirmiştir...”[34]

Onun istediği yeni dil, Genç OsmanlIların da istediği, Arapça ve Farsça unsurlardan temizlenmiş bir Türkçeydi. Yeni eğitim metodunun ve gazetesi TercümanTn şiarı Dilde, Fikirde, Amelde Birlik’ti.[35]

Başlangıçta TercümanTn fazla okuyucusu yoktu, fakat Müslüman dünyasında iyice yayılmıştı. 1885’de 300’ü Kırım’da, 300’ü Müslüman İdil yöresinde, 150’si Dağıstan’da, 50’si Sibirya’da ve 200’ü Orta Asya’da olmak üzere 1000 abonesi vardı. 1907’de okuyucularının sayısı her sayıda 5000’nin üstüne çıkmıştı. 1912’de Tercü-man’m sadece Rus Çarlığı’nda değil, İstanbul’da, Kahire’de, Kaşgar ve Hindistan’da aboneleri vardı. Sovyet müsteşriki Samoiloviç, TercümanTn 1910’daki dilinin Türkiye, Kafkasya, Hazar ötesi bölgeleri, Volga eyaletleri ve Türkistan’daki tahsilli okuyucular için büyük bir zorluk teşkil etmediğini yazıp, yıllar sonunda Gaspıralı’nm gayretlerinin neticeye ulaştığına işaret etmektedir.[36]

Gaspıralı, her zaman müridlerini Rus hükümetine karşı siyasî

muhalefetten uzak tutmaya dikkat etmiştir. Çarlık rejimine karşı açıkça düşmanca bir tavrın çabucak ezileceğinden emin olduğu için, çarlığı desteklemekle Müslüman Tatar yenileşme hareketi ve millî benliğe kavuşmak için çalışmanın arasında bir tenakuz olmadığını iddia ediyordu. Rusya’ya karşı mücadele mümkün değildi ve İslamiyet hakikaten Rusya ile işbirliğinden fayda sağlayabilirdi.

Bu görüşünü en açık şekliyle 1896’da Russkoye vostoçnoye sog-laşerıiye başlıklı makalesinde açıklıyordu:

Müslümanlar ve Ruslar beraberce veya yan yana toprağı sürüp ekerek, hayvan yetiştirip, ticaret yaparak hayatlarını kazanabilirler... Eninde sonunda Rusya’nın sınırlarının bütün Tatar kavimlerini içine alacağını düşünüyoruz... Şayet Rusya, Türkiye ve İran ile iyi ilişkiler içinde olursa bütün Müslüman Doğu’ya karşı müşfik olur ve muhakkak ki İngiltere’nin ısrarla denediği şekilde Müslüman milletlerin ve medeniyetlerinin başına geçerdi.[37]

Eski üst zümre yok olduğu ve ulema da çarlık hükümetinin avucunda

olduğundan, Gaspıralı bu fikirleri için yeni bir dinleyici kitlesi bulmak zorundaydı. Onları da Rus - Tatar okullarına veya kendi yeni usul medresesine devam eden veya bunlardan yeni mezun olmuş Tatar gençleri arasında buldu. Herkes cevaplarını kabul etmiyordu. Fakat hepsi de onun dile getirdiği meselelere eğilmek ihtiyacını duyuyorlardı.

Gaspıralı'nın müritleri

Gaspıralı'nın gayretlerinin neticesinde kronolojik olarak üç ayrı Tatar münevver zümreci doğdu: Gaspıralı'nın müridleri, Genç Tatarlar ve Tatar milliyetçileri. Gayet tabiîdir ki birinciler üstada çok bağlıydılar ve onun gibi onlar da ihtilalci değildiler. Onun fikirlerini kabul etmişlerdi ve Müslümanlarla Ruslar arasında işbirliğini teşvikte ona katılıyorlardı. 1905'de bu grup Kırım'da ders lisanı hem Rusça hem de Tercüman'ın kullandığı Türkçe olan 350'den fazla millî

okul tesis etmeyi başarmıştı. Bu münevverler 1905 -1906 kargaşalıklarından faydalanarak Rusya'daki Müslüman cemaatlerinin durumlarının düzelmesi için büyük gayret sarfeden Pan-Türk ve Pan-lslam hareketlerinin liderlerine yakinen bağlıydılar.

1905 Martfnda Gaspıralı, Volga Tatarı Reşid İbrahimovTa birlikte müşterek menfaat ve üzüntülerinin meselelerini görüşmek üzere çok sayıda Tatar münevverini ve sosyal ve ekonomik liderlerini Kazan'da toplantıya çağırdılar. Bu toplantıda aynı yılın sonlarında genel Müslüman kongresi yapma kararı alındı. Yine bu toplantının neticesi olarak hükümete Tatar ve Müslümanların gelişmelerine mani olduklarını düşündükleri birçok uygulamanın kaldırılması için bir dilekçe gönderildi. Hükümet hem dilekçeyi kabul etmeyi hem de Tatarların kongre yapmalanna müsaade etmeyi redetti.

Gaspıralı, kongrenin yerine 1905 Ağustosu'nda Nijni Novgorod yakınlarında Volga nehri üstünde tenezzüh vapuru Gustav Struve'de bir gezinti yapılmasını planladı. “Su üstündeki kongre” diye adlandırılan bu toplantıda Rus Çarlığı'nm her tarafından gelmiş olan Müs-lümanlar, müşterek gayelerine ulaşmak için bir “ittifak” kurmaya karar verdiler. Bu toplantıda Gaspıralı Kırımlıların görüşlerini dile getiren önemli bir konuşmacıydı. İkinci bir kongre 1906 Ocağında Petersburg'da toplandı. Bu kongrede ittifak kuruldu ve yeni toplanacak Birinci Çarlık Duması için yapılacak seçimlerle ilgili olarak Müslümanların faaliyetleri organize edildi. Kongre, oylannı Kadet partisi-ninkilerle birleştirme kararını aldı.[38]

Kırım Tatar münevverlerinin bu ilk grubunun Gaspıralı’nm Rus sistemi içinde çalışmak ve Rus liberallerin yanı sıra yeni siyasî mü-esseselere katılmak arzusunu desteklediği aşikârdı. Hatta İkinci Duma’nın Rus olmayanların, köylü ve işçilerin katılmasını azaltmaya matuf reaksiyoner seçim kanunları bile Gaspıralı’yı durum sakinleşince rejimin davranışını değiştireceği ümitlerini muhafazadan vazgeçilmediler. Fakat kanun “Rus devletini güçlendirmek için kurulmuş

olan Devlet Duması ruhen de Rus olmalıdır” diyordu.[39] Kırım uleması, Gaspıralı’nın nisbeten zararsız olan gurubuna dahi mâni olunması için hükümete gittikçe daha fazla baskı yapıyordu.

Genç Tatarlar

Bu davranış, bazı Kırım münevverlerini Gaspıralı’nm tahayyül ettiklerinin gerçekçi olmadığına inandırmıştı. Yeni Kırım münevverlerinin bu ikinci nesli, inançlarının şekli ve muhtevası bakımından Gaspıralı’dan daha ihtilalciydiler ve Gaspıralı’mn kendilerine göre siyasî ataletine karşı tepki gösteriyorlardı. “Tercüman”, ihtilal esnasında bile siyasetten uzak kaldı ve ne ihtilalci olaylar hakkında yorum yaptı ne de tekliflerde bulundu. Böylece Tatar münevverleri arasında gittikçe büyüyen bir solcu hareketin arzu ettiği liderliği sağlayamadı. Liberal bir Kazan Türkü olan Abdullah Takac (Tukay) Kırım dahilinde ve haricinde Gaspıralı ve gazetesiyle ilgili olarak sayıları gitgide artan bir grup Tatar münevverinin düşüncelerini temsil eden dört temel tenkidi dile getirdi: (1) Tercüman Kırım lehçesinde yazılmıştı ve bu sebepten diğer Tatarlar tarafından anlaşılmıyordu; (2) Gaspıralı, bürokratik ve monarşist bir reaksiyonerdi (o, merkezî Rus Devleti’nin devamı fikrini destekleyen Kadet’lerce temsil olunan burjuva liberallerinin tarafını tutmuştu); (3) Gaspıralı, birçok kez Osmanlı sultanının despotizmine karşı uysal bir tavır takınmıştı; (4) Skolastik bir yazardı ve tamamen çağın gerisinde kalmıştı.[40]

Kırım’da ise bu görüşü Perekop’lu bir köylü ailesinden gelen Abdurreşid Mehdi dile getiriyordu. Abdurreşid, normal bir Tatar okulunda tahsil yapmıştı ve Karasubazar’daki bir Rus-Tatar okulunda öğretmenlik yapıyordu. Pan-tslam ve Pan-Türk ülküleriyle ilgi-lenmeksizin dikkatini Kırım’da yaşayan Tatarların meselelerine teksif etmişti. Siyasî fikriyatı “Çarlık Rusyası’nın değişmez otokratik sistemine karşı mücadeleyle” “Kırım Tatar halkının milli, içtimai ve

siyasi kurtuluşu” için aktif mücadeleyi ihtiva ediyordu.[41]

Fakat Mehdi katı seçim kanununa rağmen ikinci Duma’ya seçilmeyi reddedecek kadar Rus sisteminin desteğinden uzaklaşmamıştı. Duma’da Rusya Müslümanları Birligi’nin Duma Grubu’nun kâtipliğini yapmış ve Genç Tatarlar denen kendi küçük grubunun liderliğini üstlenmişti. Genç Tatarlar, faaliyetlerini Kadetlerinkilerle birleştirmediler ve Sosyal ihtilâlcilerin görüşlerine daha büyük yakınlık duydular. Genç Tatarların Duma’ya verdikleri bir arzuhalde Mehdi şunları bildiriyordu:

Sefaletimiz zenginliklerimizin, hâzinemizin, malî kaynaklarımızın başkalarının cebinde olduğunu ispat ediyor... Halkımın mensuplan arasında 50.000 topraksız köylü vardır, bu sebepten de vakıf devlet ve hanedan topraklan az ürün verip, sadece az sayıda imtiyazlı kişiyi besliyorlar. Bu topraklann hepsi geçmişte Tatar halkına aitti; bunlann hepsi şimdi başkalarının eline geçmiştir.[42]

Müteakip on yılda İkinci Duma’daki Kırım delegeleri ve Bütün Rusya Müslümanları hareketlerine mensup birçok Kırımlı, sonuna kadar Pan-lslamizm ve Pan-Türkizm’den bahseden başka gruplara mensup Türk ve Tatarlardan daha şuurlu milliyetçiydiler. Bazı tarihçiler, Duma toplantılarında Volga Tatarlarının toprak muhtariyeti yerine kültür muhtariyetinden bahsetmeyi tercih etmelerini kolayca sınırları tarif olunabilen bir bölgeye sahip olmamalarına bağlıyorlardı. Fakat bu sıralarda Tatarlar Kırım’da kesinlikle azınlığa düşmüşlerdi. Meseleye yaklaşımlarındaki farklılık ise son yüzyılda çarlık rejiminin bu iki yörede uyguladıkları tamamen farklı İçtimaî ve kültürel siyasetlerden kaynaklanıyordu.

Duma’nın dağılması üzerine Mehdi Kırım’a döndü ve 1912’de ölümüne kadar Karasubazar’da belediye reisliği yaptı. 1906-1909 yılları arasında; Genç Tatarlar Karasubazar’da Vatan Hadimi adında bir gazete çıkardılar. Mehdi ve gazetenin yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz Uz slogan olarak Muhammed’in bir hadisini seçtiler:

“Milletini sevmek dinini sevmek demektir.[43]

Vatan Hadimi’nin açılışı ve yazı işleri müdürü Ayvaz hakkında Tavriçiskaya guberniya evrak kaleminde tutulan bir seri enteresan dokümanı Kriçinski yayınlamıştır. Bu dokümanlardan anlaşıldığına göre çarlık memurları Genç Tatarlar hareketinin tehlikeleri ve liderlerinin kabiliyeti hakkında iyi bilgi sahibiydiler. Buna rağmen gazete 1909 yılı sonunda hükümet tarafından kapatılana kadar şaşılacak derecede uzun bir süre yayınlanmayı başardı.[44]

Gaspıralı, Mehdi’nin ve Genç Tatarların açıkça ifade ettikleri milliyetçi gayelerine bir tepki olarak Tatar gençlerinin ilgisini muhafaza etmeye çalıştığı “Millet” adında ikinci bir gazete çıkarmaya başladı. Resmi makamlarca Vatan Hadimi’nin kapatıldığı anda Ayvaz’ı yeni gazetenin yazı işleri müdürlüğüne getirmekle dâhiyane bir harekette bulundu. Gaspıralı, Tatar kadınlan için Âlem-i Nisvan Gaze-tesi’ni yayınlayarak daha radikal Tatar liderlerinin desteğini de kazanmaya çalıştı. Gaspıralı’nın kızı Şefika’nm yazı işleri müdürlüğünü yaptığı resimli bir edebî dergi olan Âlem-i Nisvan Gaspıralı’nın o kadar uğraştığı Müslümanların genel olarak tenvirini devam ettirdi. Âlem-i Nisvan da milletle birlikte nihayet 1910’da hükümet tarafından kapatıldı.[45]

Tatar milliyetçileri

1907’den sonra üçüncü bir Tatar münevver grubu ortaya çıktı. Genç Türkler (Jön Türkler) hareketinin içinde gelişen bu grubun merkezi İstanbul’daydı. Uzun bir süre büyük sayıda Kırımlı talebe, normal Rus-Tatar okullarındaki tahsillerini tamamladıktan sonra Island eğitimlerine İstanbul’da devam ediyorlardı. 1908’de Jön Türk-ler’in tesiriyle Kırımlı talebeler başkanı Numan Çelebi Cihan, kâtibi Cafer Seydahmet ve muhasibi Alimseyyid Cemil olan Kırım Talebe

Cemiyeti’ni kurdular. Bu cemiyet 1917’de kapanıncaya kadar tamamen meşru bir dernek olarak kaldığı halde, 1909’da Vatan adında gayr-ı meşru bir şubesi kuruldu. Vatan’ın aleni hedefi, bağımsız bir Kırım devletiydi. Vatan üyeleri Kırım’da sürekli olarak yeraltı faaliyetlerinde bulundular ve 1917 yılı başlangıcında Vatan hemen her Kırım şehri ve köyünde gizli milliyetçi hücreler kurmaya muvaffak oldu. 1910’dan sonra Vatan çarlık istibdatma karşı bildiriler yayınladı ve Gaspıralı’nın Türkçülük fikirleri yerine Kırım’da Tatarcılık fikrinin gelişmesine çalıştı.

Tatar tarihçisi ve siyaset adamı Kırımal’a göre “bu üç milliyetçi fikir akımının (Gaspıralı, Genç Tatarlar, Vatan) karışımı... zamanla Kırım Tatarları arasında 1917 Martında açığa çıkacak olan geniş halkçı milliyetçi hareketin temellerini hazırladılar. ”[35]

1. Dünya Savaşı başladığı zaman Kırım Tatar Cemiyeti 1783’de-kine hemen hiç benzemiyordu. Gaspıralı’nm önderliğinde modernleştirilmiş bir eğitim programı uygulayan Tatar okullarının artan sayısı ile yeni bir Tatar lider nesli ortaya çıkmıştı. Dumalarda imparatorluğun siyasi hayatına katılmak ve çarlıktaki diğer Müslüman gruplarla yakın münasebet tesis etmek Kırım Tatarlarının

liderlerine kendi durumlarını görmek için geniş ufuklar kazandırdı. Tatar ananeleriyle en fazla ilgili görülen Müslüman ulemanın Rus rejiminin menfaat ve siyasetlerine bağlı olmaları, yeni münevverleri yeni kimliklerini başka istikametlerde aramaya mecbur etti. Bunların çoğu, bu arayış içinde Batı tesirleri batağının kurbanı oldular ve millî kimlikleri için elzem olan geçmişlerinin birçok unsurunu reddettiler.

Bu, Kınm Tatarlarının 1917-1928 yılları arasında millî varlıklarının temellerini yaratmakta başarısız oldukları mânâsına gelmez.

19. yüzyılın ilk yarısında eski Tatar rejimini yıkma işini yüklenen çarlık siyasetinin hususiyetleri dolayısıyla Tatar Cemiyeti ve münevverleri millî açıdan 1921'de Çarlık Rusyası'ndaki birçok diğer gruptan daha ileriydiler.

Fakat 1917 ihtilali esnasında ve sonra Tatar siyasî hayatında

35 Kırımal, "Kırım Tatarları", s. 78.

belli bir ölçüde sathîlik görülür. Bu, bir yüzyıl süren Rus siyasetinin Kırım'da yarattığı tezatların doğrudan sonucudur. Tatar liderlerinin 1917-1921 yılları arasında cevap bulmak zorunda kaldıkları güç sorular profesör von Gunebaum'un 20. yüzyılda Arap milliyetçilerinin tökezleme tahtası olarak teşhis ettiklerinden farklı değildiler:

Batı nüfuzunun kabul edilişinin hedefi potansiyelin ve mirasın mükemmelleştirilmesi değil, aşağılık hissi olarak kabul edilenin bertaraf edilmesidir...

Sorulan soru neyin kabul edileceği, neyin seçileceği değil, neyin muhafaza edileceği ve belki de ananevi kültürde muhafaza etmeye değer bir şeyin bulunup bulunmadığıdır.[46]

1

Seymour, s. 247, 1854'de şunları söylemektedir: "Kefe, Rus hâkimiyeti altında tekrar küçülmüştür... 4500'den fazla sakini yoktur." Karasubazar'ı şöyle tasvir ediyor (s. 241) : "Tatarlara mahsustur. Tam bir doğulu karekterini muhafaza etmiştir." Bahçesaray hakkında (s. 37) : "Karasubazar gibi Bahçesaray da doğulu karakterinden çoğunu muhafaza ediyor." 34-35. s.larda şöyle yazıyor: "Simferopol sokakları olağanüstü geniştir. Zengin mahallelerindeki evler kötü

bir melez İtalyan stilinde inşa edilmiştir... 8000 kişilik nüfusunun 5000’i Tatardır”.

2

Baron von Haxthausen, The Russian Empire: Its People. Institutions and Resources (Londra, 1856), cilt 2, s. 127-28.

3

PS.Z., seri 3, cilt 11, no. 7862. Polis memurlarının listesi cildin sonundaki listeler kısmmdadır. Kırım’da şehir idareleri ilgili fermanlar için bak: P.S.Z., seri 1, cilt 20, no. 14252; cilt 23, no. 17348; cilt 29, no. 22101; cilt 39, no. 29733; cilt 40, no. 30486; aynı kaynak, seri 2, cilt 12, no. 11684; cilt 14. no. 12284; cilt 27, no. 26822; cilt 31, no. 30759. cilt 36, no. 36571 ve 37569.

4

Druzhinina, Iuzhnaia, s. 70; Haxthausen. cilt 2, s. 125.

5

Druzhinina, Iuzhnaia. s. 236.

6

RS.Z., seri 2. cilt 8, no. 5994 ve 6373.

7

Pinson, s. 40-41; P.S.Z.. seri 2, cilt 31. no. 30152 (sahil sâkinlerinin uzaklaştırılması hakkında).

8

PS.Z., seri 2. cilt 36. no. 32526a, 37514 ve 37731.

9

Sumarokov. Dosugi Krymskago Sud’i, cilt 1, s. 158; S.D. Shiriaev. “Pomeshc-

hich’ia kolonizatsiia i russkie usad’by v Krymu”, Krym 2, no. 4 (1927), s.169-

86; Raeff, s. 1-52.

10

A. Skal’kovskü. Kronologicheskoe obozrenie istorii novorossiiskogo kraia 1730-1823 (Odesa, 1836), cilt 1. s. 221.

11

Nadinskii, Ochreki, cilt 1, s. 105; Druzhinina. Sevemoe, s. 123-24 ve 129; Druzhinnia. luzhnaia, sayaf 240-41; P.S.Z., seri 1. cilt 27, no. 20988; cilt 25, no. 19229; cilt 28, no. 23229.

12

Sumarokov, Dosugi Krymskago Sud’i, cilt 1, s. 158. Aşırı bir iddia şu kitapta yer almaktadır: Vardges A. Mikaelian. Na krymskoi zemle (Erivan. 1974). s. 139. “Kırımda Türk ve Tatar boyunduruğunun kaldırılmasıyla”, “orada yaşayan halkın” kendi kültürünü uygulama imkanı bulduğunu söylemektedir.

13

Johann H. Schnitzler. Description de la Cirmee. (Paris 1855), s. 67.

14

P.S.Z., seri 2, cilt 35. no. 36297; cilt 37, no. 37859 ve 38307.

15

RS.Z., seri 2. cilt 51, no. 56221; aynı kaynak, seri 3, cilt 13, no. 9877; ciltl4, no. 10933.

16

Haxthausen, cilt 2, s. 99; Druzhinina, Severnoe. s. 139.

17

Edward D. Clarke, “Rusya, Tataristan ve Türkiye’ye Seyahatler” (New York, 1970), s. 359-60, 368, 465.

18

Ernest J.Simmons, Pushkin (Cambridge, Mass.. 1937). s.116.

19

Seymour, s. 248-49, 251.

20

Nadinskii, Ocherki, cilt 1, s. 97, 119, 123.

21

P.S.Z., seri 1, cilt 22, no. 15.708; IE Aleksandrov, “O musul’manskonı dukho-

venstve”, s. 211-12.

22

7Aleksandrov, s. 212-13.

23

RS.Z., seri 2, cilt 6. no- 5033.

24

A.g.e., cilt 7. no. 5770; cilt 8. no. 6591; cilt 9, no. 6774; cilt 14, no. 12.622; cilt 30; no. 29.903; seri 3, cilt 11, no. 7754. 1910 yılı sayılan Ediğe Kırımal’m “Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi” kitabından alınmıştır. (Emsdetten, 1952), s. 15.

25

Arsenii I.Markevich, “Nachaînaia stranitsa istorii Simferopol’skoi gimnazii", ITUAK 50 (1913), s. 236-40.

26

Veselovskii. “Istoriia Zemstva”, cilt 1, s. 634-39, 680, 695; “Sbornik po shkol’noi statistike tavricheskoi gubernii”, no. 2. (Simferopol’, 1903)’ye bakın: mahalli zemstvolardan toplanan malî imkânlarla kurulan Tatar “millî” okullarının sayısı için.

27

Veselovskii, “Istoriia Zemstva”, cilt 1, s. 695.

28

Serge Zenkovsky, “Rusya’da Pan-Türkizm ve İslamiyet”, (Cambridge, Mass., 1960), s. 24-25; B. Spuler, “Müslüman Dünyası”, cilt 2, s. 92.

29

Gaspıralı’nm en mükemmel biyografisi Cafer Seydahmet’in “Gaspıralı İsmail Bey: Dilde, Fikirde, İşte Birlik” kitabıdır (İstanbul, 1934). Hayatının ilk safhası için bak: Charles W. Hostler, “Türkizm ve Sovyetler” (Londra, 1957), s. 123-24. Fikirlerinin en açık şekilde izah edildiği kaynaklar; Edward Lazzerini “İsmail Bey Gasprinskii ve Rusya’da Müslüman Modernizmi” (Doktora çalışması, Washington Üniversitesi, 1973), “20. y.y.’ın Başlangıcında Cedidizm: İçeriden Bakış", Cahiers (Nisan-Haziran 1975), s. 245-77.

30

Hostler, p. 124; Lemercier-Quelquejay, “The Crimean Tatars”, p. 20.

31

Hugh Seton-Watson. “Rus İmparatorluğu 1801-1917” (Oxford, 1967), s. 502-3; Zeki Velidi Toğan, “Bugünkü Türkili” (İstanbul, 1947), s. 551; Hostler, s. 105-6.

32

Lazzerini, “İsmail Bey Gasprinskii”, s. 17.

33

A. Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay, “La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920” (Paris, 1964), s. 35-40.

34

Gerahrd von Mende, “Rusya Türklerinin Millî Mücadelesi” (Berlin, 1936). s. 216.

35

Zenkovsky, s. 35.

36

Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, “Presse”, s. 40-41; Ediğe Kınmal, “Kırım Tatarları”, “Sovyetler Birliği incelemeleri” (yeni seriler, 1970), cilt 10, no. 1, s. 77.

37

Zenkovsky, s. 33-34; Bennigsen. “İslam”, s. 41.

38

Hostler, s.133-34; Seton-Watson, s. 612; Zenkovky, s. 41-42; Kırımal, “Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi”, s. 17-18.

39

M. Szeftel. “3 Haziran 1907’de Devlet Duması Seçim Kanunu’nda Yapılan Reform”, Liber Memoralis Georges de Lagarde, (Londra, 1968), s. 331

40

Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, “Presse”, s. 141.

41

Kırımal, “Kırım Türklerinin Millî Mücadalesi”, s. 19-20.

42

Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay “Presse”, s. 141.

43

A.g.e., Arslan Krichinskii, “Ocherki russkoi politiki na okrainahk”, 1. bölüm, “K istorii religioznykh pritesnenii krymskikh tatar”, (Baku, 1919), s. 234-35.

44

Krichinskii, “Ocherki”, s. 234-35.

45

Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, “Presse”, s. 142.

46

G.E. von Grunebaum, “Müslüman Milliyetçiliğin Meseleleri”. Richard Frye’m “İslamiyet ve Batı” kitabından (Gravenhage, 1957), s. 25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KIRIM TATARLARI VE SSCB

11. RUS İHTİLÂLİ VE TATARLAR

Birinci Dünya Savaşı, hem hüviyetleri hem Rus hükümetine karşı sadakatleri yönünden Kırım Tatarları için bir kriz yarattı. Du-malara katılan ve birçok Müslüman kongrelerine başkanlık eden Tatarlar, Rus sistemi içinde milli bir hareketi geliştiriyorlardı. Ekonomik ve kültürel hayatları 1906'dan sonra sürekli olarak düzelmişti. Savaşın başlangıcında Tatarların Almanya ve Avusturya'ya karşı olan Rusya'nın savaş hedeflerine muhalefet etmeleri için hiçbir sebep yoktu. Aslında kültürel ve ekonomik kazanımlar elde etmek ümidiyle savaşa mümkün olan en etkili şekilde katılmaları için her sebep mevcuttu.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş problemlere sebep oluyordu. Bunlar, Tatarların Osmanlı hükümetine karşı besledikleri herhangi bir özel histen ziyade, Rusların Türkleri destekleyen potansiyel Müslüman beşinci kol faaliyeti zanlarından dolayı uyguladıkları siyasetten kaynaklanıyordu. Kırım Tatar cemaati liderlerinin savaş esnasındaki sicilleri, milli bağımsızlık hareketlerinin, savaş yarı yarıya sona ermeden önce başlamadığını göstermektedir. Bu hareket Rusların gitgide artan düşmanca davranışları karşısında Tatarların ve diğer Müslümanların nefis müdafaası olarak ortaya çıkmıştır.

1912 Ocağı gibi geç bir tarihte bile Kırım Tatarlarının liderleri o aralar İstanbul'da kuvvetli destek ve teşvik gören Pantürk hareketinin taraftan değildiler. Gaspıralı ile Pantürkçü Yusuf Akçura ara-

sında geçen önemli fikir ayrılığında Kırımlılar Rus Çarlığındaki Türklerin dünyanın diğer yerlerindeki Türklerden değişik bir tarihî kadere sahip olduğu tezini benimsediler.[1] Buna rağmen Pantürkçü-ler 1908'den savaş çıkana kadar Kırım'a birçok temsilci gönderdiler ve mevcudiyetleri Rus makamlarının, savaş çıktıktan sonra OsmanlIlara karşı mümkün olabilecek bir sempatinin artmasından korkmalarına sebep oldu.

1912'de Kırım polisi Simferopollü bir din adamı olan Hacı Sey-yid Haffa'yı Osmanlı gazeteleri bulundurduğu için tevkif etti. Aynı yıl içinde Tatarların

Balkanlardaki Osmanlı savaşını görüştükleri Simferopol'daki bir toplantı polis tarafından dağıtıldı ve üç Tatar tevkif edildi. Her iki hâlde de sıkı Osmanlı - Tatar bağlarına karşı olan Kırım Tatar ulemasının liderleri tahkikat ve tevkiflerde eyalet polisine yardımcı olmuşlardı.[1] [2] Savaşın ilk yıllarında Kırım Tatar süvari alayları batı cephesinde görevlendirildiler. Rus kayıtlarına göre "savaşta yararlık gösterdiler".[3] Fakat Kırım'daki idareciler işi oluruna bırakmıyorlar ve gittikçe şiddetini arttıran bir Tatar kültür ve milli hayatına baskı siyaseti uyguluyorlardı. Polis memurları sık sık Tatarların dinî ve okul faaliyetlerine müdahale ediyorlardı. Diğer Türk dünyası ile olan tarihî Tatar bağlantısından herhangi bir şekilde bile olsa bahsetmek yasaklanmıştı. 1906 yılından sonra sağlam bir temele kavuşmuş olan gazete ve dergiler katı bir sansüre tâbi tutuluyor ve kapatılıyorlardı. Osmanlılarm lehine olarak düşünülen faaliyetler polis tarafından "bütün Kmm Müslümanlarının Osmanlılarla birleşmesi için yoğun tahrikler" şeklinde mübalağa ediliyordu.[4]

Gayr-ı Rus milletler ittifakı

Kırım Tatar haklarının en tanınmış müdafileri, savaş yıllarında tevkif edilmemek için ülkeden kaçmak zorunda kaldılar. Aralarında ileride 1917 Kaim Milli Hareketi'nin liderleri olacak olan Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet de vardı. Bu mülteciler, Osmanlı İmparatorluğundaki diğer Müslüman mültecilerle birlikte Rusya Müslüman Türk - Tatar Hukuku'nu Müdafaa Komitesi'ni kurdular. Bu hareket Rus idaresinin işine yaradı. Artık ellerinde Türk-Tatar sadakatinin mevcut olmadığına dair aksi ispat olunamayacak bir delil vardı.[5]

Fakat bu komite İstanbul'da yeterli destek görmediği için faaliyet merkezini İsviçre'ye nakletti. Kırım Tatarları ve diğer Rusya Müslümanları durumlarını bu tarafsız ülkeden hem Alman hükümetine hem de itilâf devletlerine anlattılar. Her iki tarafa da verilen mesaj, Rus Çarlığı'ndaki Müslüman halklara kendi milli ve kültürel gelişme haklarının sistematik olarak verilmediği, Rusya dâhilinde muhtar bir şekilde var olmak gayesiyle asgarî isteklerinin bile kâle alınmadığı ve harbin sonucu ne olursa olsun Rusya Müslümanlarının bu haklara kavuşmak için galiplerin yardımına muhtaç oldukları meâlindeydi. 1916 yılı Mayısında Lozan'da Gayr-1 Rus Milletler It-tifakı'nı kurdular ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a aşağıdaki telgrafı yolladılar:

Ruslar, harbin ilk günlerinden beri Rus olmayanların katılmasını mümkün kılmayan aşın bir milliyetçilik beslediler. İslamiyet'e karşı düşman olan

kongreler toplandı. Rahipler, Müslümanlara karşı düşmanca vaazlar verip, bildiriler yayınladılar. Ruslar, hastanelerde yaralı Müslümanlara protestolanna rağmen Kur'an yerine Tatar dilinde yazılmış Incil'ler dağıttılar. Hatta birçok Müslüman askerini Hıristiyanlığı kabule zorladılar... Müphem vaatler istemiyoruz. Biz, tamamen ilerici blok'un deklarasyonuna bağlıyız. Aşağıdaki tedbirlerin alınmasını talep ediyoruz:... Gayr-1 Rus mezhep ve dinlere uygulanan tahditler tamamen kaldırılmalıdır... Ordu, idare, mahkeme ve serbest mesleklere dahil olmamız yasaklanmıştır... Savaştan beri adaletin gölgesi bile mevcut değildir; sebepsiz yere takibata uğrayıp, kötü muamelelere maruz bırakılıyoruz— Yardımımıza gelin! Bizi yok olmaktan kurtarın.

Bu deklarasyonu imzalayanların arasında Kırım Tatarlanndan Ca-

fer Seydahmet, Negi Kokoy ve Habibullah Timurcan Odabaş vardı.[6]

1917 yılında Kırım Tatarları, psikolojik olarak çarlık rejimini kaldıracak ve Kırım'dan merkezi devlet kontrolü ve otoritesini uzaklaştıracak her hareketi desteklemeye hazırdılar. Fakat bu tarihe kadar Tatar liderlerinin çoğu Rus ihtilalci grupları olan Sosyal Demokratlar ve Sosyal ihtilalcilere ne mensup olmuşlar ne de işbirliği yapmışlardı. Duma'larda Genç Tatarların haricindeki Kırım temsilcileri genellikle diğer Müslüman temsilcilerle beraber çalışmışlardı. Batı cephesindeki Tatar askerlerinin Sosyal Demokratların propagandasına kapıldıklarına dair hiçbir emare yoktur. Gerçekte savaş esnasındaki sosyalist konuşmaların hedefi, Kırım'da özellikle mevcut olmayan meselelere yönelikti.

Yanmada'da ise 1917'de mevcut olan yegâne ihtilalci gruplar, çok az Tatar nüfusu olan Sivastopol ve Odessa sahil şehirlerinde bulunuyorlardı. Buna ilâveten Kırım'daki Rus askeri birlikleri hemen tamamen Tatar olmayanlardan müteşekkildi. Herhalde çarlık hükümeti, gittikçe büyüyen gizli bir Türk - Tatar anlaşması korkusunun neticesi olarak, bütün Tatar birliklerini Güney cephesine değil de Batı cephesine yollamıştı. Bu yüzden ihtilal olduğu zaman Tatarlar askeri yönden Kırım'da elverişsiz durumda idiler. Yeni hareketi desteklemek için toplanan az sayıdaki Tatar Birliği'nin Karadeniz filosundaki Ruslarla veya Alman müstevlilerle baş edemediği görüldü.

1917 yılındaki ihtilal aylarında Kırım milli hareketi üç safhadan geçti:

(1) Kırım Tatarları, Şubat ihtilalini müteakiben 25 Marttan Mayıs ortasına kadar kültür muhtariyetine kavuşmak için mücadele ettiler.

(2) Mayıs ortasından Kasım'a kadar bölge muhtariyeti taleplerini elde etmek istediler.

(3) Nihayet Kasım ihtilalini müteakip bağımsız bir devlet kurmak için uğraştılar[7].

Kültürel muhtariyet mücadelesi

Şubat ihtilalinden sonra yeni geçici hükümet, her ikisi de çok önemli ve hassas olan toprak mülkiyeti ve milliyetler meselelerini ele almak zorunda kaldı. Milliyetler meselesi Kırım Tatarlarını doğrudan ilgilendiriyordu. Geçici Hükümet'in 9 Nisan 1917 tarihli deklarasyonu, hem imparatorluğun Müslüman sakinlerine karşı daha liberal bir siyasetin uygulanacağını vaat ediyor, hem de milliyetlerin kendi hükümetlerini kurma haklarını tanımayı reddediyordu. Buna rağmen Geçici Hükümet son haftalarında millî, kültürel ve dinî alanlarda yeniden teşkilatlanmayı planlamıştı. Şayet bu uygulanmaya konsaydı, gayr-ı Rus milletlere çarlığın herhangi bir döneminde sahip olmadıkları kadar bağımsız bir hüviyet verecekti. Kerensky hükümeti bu yeniden teşkilatlanmayı planlarken sivil ve askerî idarenin birçok sahasında mahallî muhtariyetlere yol açmış olan oldu bittileri kabul etmişti. Kazan, Urallar, Volga, Kafkasya ve Kırım'da Müslüman askerî birlikleri kurulmuştu.

Geçici Hükümet'in iktidara geldiği 17 Mart 1917 günü Kırım Tatarlan Simferopol'da Tarpi ve Bekir Mehmed kardeşlerin yönettiği büyük bir nümayişe katıldılar. Bu grup Tatar hareketi için "hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet" parolasını benimsedi.[8] Tarpi, tarihçi Ab-dulhakim Hilmi Arifzade, Mehmed Vecdi, Çelebi Cihan ve Cafer Seydahmet'ten müteşekkil lider kadrosu, Kınm Müslüman Konferansının 25 Mart'ta Simferopol'da toplanacağını ilan etti.

Simferopol toplantısında Kırım'ın geleceği görüşüldü. Kırım'ın her tarafından gelen 1500'den fazla Tatar temsilci, yanmadada kültürel ve dinî meselelerle ilgili muhtar bir idarenin tesisi için bir seri tedbiri kabul ettiler. Bu, aynı yılın sonlarında ortaya çıkacak olan

milliyetçi teşkilatların öncüsüydü.[9]

Çelebi Cihan'ı yeni Kırım müftüsü ve Cafer Seydahmet'i yeni vakıf komisyonunun müdürü olarak seçen konferans, süratle kültür ve bölge muhtariyeti istikametinde gelişen Kırım Tatar milli hüviyetinin büyümesi için

gerekli şartları hazırlamış oldu. Seçilenlerin her ikisi de Tatar aydınlarının en radikal bağımsız grubu olan Vatan teşkilatının liderlerindendi. Konferansın önce dinî müesseselerin üstünde durması ilginçtir. Konferans, vakıf topraklarını millileştirmeyi, halka dinî müesseseler üzerinde kontrol hakkı vermeyi ve Kırım Tatarları için kültür ve bölge muhtariyetini ilan edip “bütün millî, kültürel, dinî ve siyasi meselelerle” ilgilenecek bir Müslüman icra komitesini seçmeyi kararlaştırdı.[10] [11]

Kırım’da Tatar millî hareketine paralel olarak ortaya çıkan ve ona zarar veren iki başka siyasî gelişme daha vardı. İlk olarak Rus Geçici Hükümeti, Kırım’da kendi hâkimiyet müesseselerini tesis etmiş ve onlar, baştan beri Tatar muhtariyeti fikrini kabul etmemişlerdi. UkraynalI bir Kadet ve Kerensky taraftarı olan V Bogdanov’un başkanlığındaki Tavrid Komiserliği bu teşkilatlara dâhildi. Çarlığın şehir duma’lan ve idareleri muhafaza edilmişlerdi. Bogdanov’la Tatar liderleri arasındaki münasebetler başından beri gergindi ve nihayet Temmuz ayında açık bir bölünme ile neticelendi.

Tatar davasına zarar veren ikinci gelişme, Sosyal ihtilalciler ve Menşeviklerin temsilcilerinin liderliğinde sahil şehirlerinde ihtilalci grupların teşkilatlanmasıydı. ilk ihtilalci konsey Şubat ihtilalini müteakip ilk günlerde Sıvastopol’da kuruldu ve hemen Kerç, Theodosi-ya, Yevpatoriya ve Yalta’da şubeler tesis etti. Her ne kadar Sovyet tarihçileri anlaşılır sebeplerden dolayı bu meselede Bolşeviklerin katkısını vurgularlarsa da, 1917 yılı başlangıcında Bolşeviklerin Kırım’daki üyelerinin en fazla birkaç düzmeyi geçmediğini kabul etmektedirler.[11]

Bu yüzden Kırım Tatarları, konferanslarını kurarak kırk beş üyelik merkezi icra komitesini seçip kültür muhtariyetinin temelini atmakta nispeten başarılı olmakla beraber, bölge muhtariyeti konusunda işleri daha zordu. Hem merkezî hükümetin temsilcileri hem de Rusya’daki bazı önemli Müslüman grupların liderleri bu konuda Kırım Tatarlarına muhaliftiler.

Bölge muhtariyeti için mücadele

Çar’m tahttan feragat etmesinden hemen sonra Devlet Duma-sı’ndaki Müslümanlar buluşup 1917 Mayısı’nda Petrograd’da Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’ni toplamaya karar verdiler. Kırım Tatarları Seydahmet’in başkanlığında yirmi beş delege tarafından temsil edildiler.

Müslümanların çeşitli müşterek meselelerinin görüşüldüğü konferans kısa zamanda milli ve bölge muhtariyeti meselesi yüzünden iki hizbe ayrıldı. Her Müslüman kavmin kendi bölgesinde kendisini idare ettiği bir federalizm fikrini tamamıyla destekleyen Kırım Tatarlarına Azeriler, Başkurtlar ve Dağıstanlılar katıldılar. Dağınık yerlerde yaşayan ve belli bir bölge hüviyetine sahip olmayan Volga Tatarlarının bu düşünceyi kabul etmeleri beklenemezdi ve zaten onlar da bunu kabul etmediler. Son oylamada salt kütlür muhtariyeti yerine bölge muhtariyeti üçte iki çoğunlukla kabul edildi. Kabul olunan tasarı şöyleydi: "Müslüman halkların menfaatlerini en iyi şekilde korumaya kadir hükümet şekli, milli, bölgesel ve federal prensiplere istinat eden ve belirli bir bölgesi olmayan milletler için de millî-kültürel muhtariyeti ihtiva eden demokratik bir Cumhuriyettir."[12] Millî ve kültürel muhtariyet organlarını kuracak olan Kurultay'ın (Bütün Rusya Müslümanları Yasama Meclisi) toplanması için gereken hazırlıkları yapmak üzere Kongre bir Şura (Millî Danışma Konseyi) teşkil etti.

Haziran ve Temmuz aylannda Geçici Hükümet'in mahallî or-

12 Richard Pipes, "The Formation of the Soviet Union - Sovyetler Birliği'nin Kuruluşu", (Cambridge, Mass. 1957) s. 77, Zenkovsky, s. 140-42, 150; N.N.

Agarval, "Soviet Nationalities Policy - Sovyetlerin Milliyetler Siyaseti", (Agra,

1969), s. 63.

ganları ile Kırım Tatarlan arasındaki gizli düşmanlık açık çatışmaya dönüştü. Tatar aydınlarının en radikal liderleri, Milli Fırka adıyla millî bir parti kurdular. Partinin idarecilerinin çoğu Osmanlı İmparatorluğumdaki ve Batı Avrupa'daki okullann ve ekollerin mahsulüydüler ve bu yüzden Sovyet tarihçileri tarafından "Türklerin ve yabancıların ajanları" olarak damgalandılar.[13] Halbuki tarihçi, arkeolog ve aynı zamanda Tercüman Gazetesi'nin yeni yazıişleri müdürü olan Osman Akçoraklı gibi kişiler "yabancı ajan" kategorisine uymuyorlardı. Yeni partinin başlıca gayesi de Tatarların muhtariyet arzularına siyasi bir hüviyet vermekti. Milli Fırka'nın ideolojisi, Kadet-lerle yakın işbirliği yapmış olan Tatarlannkinden daha solcuydu. Ve Milli Fırka, vakıf topraklarının ve özel mülkiyetin millileştirilmesi, muhafazakâr ulemaya muhalefet, Rus liberalleriyle ilişkiyi kesme ve sosyalist partilerle işbirliği fikirlerini destekleyerek ilk hakikî ihtilalci Kırım Tatar partisi oldu. Hakikaten de Kasım ihtilalinden sonra üyelerinden birçoğu Bolşeviklere katıldılar ve 1920'lerin

başlarında önemli parti ve hükümet görevlerine geldiler.[14] Açıktır ki, Geçici Hükümet'in Kadetlerin hakimiyetindeki mahalli komiserliği bu yeni Tatar hareketlerine karşı müdahalede bulunmama siyasetini takipte zorluk çekiyordu.

Ayrıca hem Merkezî İcra Komitesi hem de Milli Fırka'nm sol kanadı, Temmuz ayı içinde Geçici Hükümet'in milliyetler siyasetini ısrarlı bir biçimde tenkit eden Tatar gazeteleri yayınlamaya başladılar. Tercüman'ın eski yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz'ın yazı işleri müdürlüğünü yaptığı Millet Gazetesi, Temmuz ayı başında Sim-feropol'de yayınlanmaya başlandı. Onu hemen Merkezi İcra Komite-si'nin resmi yayın organı olarak yayınlanan Golos Tatar Gazetesi takip etti. Birkaç gün sonra Veli İbrahimov ile Mustafa Kurtmehmed'in yazı işleri müdürlüğünü yaptıkları Kırım Ocağı'nm ilk nüshaları çıktı. İbrahimov, 19'20'lerde önemli bir Tatar komünist idarecisi oldu.[15]

23 Temmuz'da Kırım Komiserliği'nin başkanı Bogdanov'un em-

13 Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 27.

14 Bennigscn ve Lomercier-Quelquejay. İslam, s. 70-71.

15 Kırımal, s. 56-57.

riyle hükümet askerleri Çelebi Cihan ile Tatar Askeri Kuvvetleri'nin komutanı olan Şabarov'u tevkif ederek, ihanet ve hükümet aleyhtarı faaliyetlerde bulunmak iddialarına cevap vermek üzere Sıvasto-pol'a götürdüler. Bu liderlerin ve diğer Tatar idarecilerinin Kırım'ın milli ve bölge muhtariyeti için yaptıkları "Kırım Kırımlılarındır" talepleri Geçici Hükümet'in nokta-i nazarına göre hem tehlikeli, hem de gayri mantıkiydi. Bogdanov, Tatarların eyaletin nüfusunun yüzde 25'inden biraz fazlasını ve Ruslarla UkraynalIlarınsa yüzde 50'den biraz azını teşkil ettikleri tarzında fikir yürütüyordu.[12] (1897 nüfus sayımına dayanan bu rakamlar kuzey bozkır bölgesiyle Azak Denizi sahillerindeki kazaların da dâhil olduğu bütün Tavriçeskaya eyaleti için geçerlidir. Hâlbuki Tatar sözcülerinin hiçbiri hiç bir zaman bu Slav bölgelerini Kırım tariflerine dâhil etmemişlerdi). Tatar toplu-munun bu tevkiflere karşı tepkisi o kadar şiddetli oldu ki, Bogdanov ertesi gün her iki lideri de sağ salim serbest bırakmak zorunda kaldı. Fakat bu tarihten itibaren Tatar icra Komitesi veya Millî Fırka ile Petrograd temsilcileri arasında artık hiçbir işbirliği beklenemezdi. Kırım Tatarlarının kendi aralarında teşkilatlandıkları sırada Sivasto-pol'daki Rus denizcileri daha ihtilalci oluyorlar ve siyasî teşkilatlanmaya gidiyorlardı. Ekim

ayının ilk yarısında denizcilerle Tatar teşkilatlan Kırım'daki yegâne tesirli iki güçtüler. Geçici Hükümet'in askerlerinin gücü ve morali gittikçe düşüyordu. Millet Gazetesi'nin Yazı İşleri Müdürü'nün söylediği gibi, anarşi ve karışıklığın gitgide artan tehdidini önlemek ve teşkilatlannı güçlendirmek için Tatarlann liderleri Kırım Tatar halkının her kesiminden temsilcileri toplantıya çağırmayı gerekli buldular. Ekim ayının son haftasında Çelebi Cihan Kerson ve Novogeorgievsk'de bulunan iki Tatar süvari alayını, gerektiği takdirde Merkezi İcra Komitesi'nce faydalanmak üzere Sim-feropol'a getirmeye muvaffak oldu.[13]

Kurultay

Kurultay (Tatar Millî Yasama Meclisi) 24 Kasım 1917'de Bahçe-saray'da hanlann sarayında toplantıya çağrıldı. Delegeler, "bütün yetişkin erkek ve kadın Tatarların oy hakkına sahip oldukları esas alınarak" seçilmişlerdi.[14] Seçim işlemlerindeki bazı normal gecikmelerden sonra Kurultay 9 Aralık'ta açıldı ve Kırım devleti için yeni bir anayasanın kabul edildiği 26 Aralık tarihine kadar toplanmaya devam etti. O gün Kurultay, milli parlementoya dönüştü ve delegeler arasından Çelebi Cihan'm başkanlığındaki Kırım Millî Hükümeti'ni seçti.

Kabul olunan anayasada aşağıdaki maddeler vardı:

1. Kurultay, her milletin kendi kütlür şekline karar verme hakkını tanır;

2. Kurultay, milli ideallerin gerçekleşmesinin yalnızca milletin iradesinin ifadesi olan yasamanın kullanılmasıyla mümkün olacağını ilan eder ve Tatar hayatının her safhasıyla ilgilenir. Genel oylama ile seçilmiş milli bir parlementonun varlığının sürdürülmesinden vazgeçilemez;

3. Kurultay, sadece halkın iradesini yansıtan kanunların yaşayabileceğini ilan eder ve parlementonun her üç yılda bir seçilmesi gerektiğini ifade eder. Bu kurultay, mevcut zor şartlarda seçimlerin büyük problemlere sebep olduğunu kabul eder ve bu kurultay böylece bir yıl süreyle ilk parlemento olacaktır;

4. Parlemento aşağıdaki hususlarda yasama yetkisine sahip olacaktır; milli eğitim, din, adalet, askeri meseleler, maliye, siyasi me-

seleler ve gerektiğinde ticaret, sanayi ve ziraatla ilgili meseleler.

5. Kurultay, icra, yasama ve kaza organlarının tam serbesti ve bağımsızlığını

kabul eder ve kuvvetler ayrımını ilan eder.

6. Millî Kırım hükümeti aşağıdaki direktörlerden müteşekkil olacaktır: eğitim, dini meseleler, maliye ve evkaf, adalet, haricî meseleler direktörleri ve direktörler konseyi başkanı.[15]

Kırım Tatar Direktörlüğü'nün ilk üyeleri şunlardı: Direktörler Konseyi Başkanı ve Adalet Direktörü: Çelebi Cihan; Dış İlişkiler ve Askeri Teşkilatlanma Direktörü: Cafer Seydamet; Din İşleri Direktörü: Seydahmet Şükrü; Milli Eğitim Direktörü: İbrahim Özenbaşlı; Maliye ve Evkaf Direktörü Seydcelil Hattat. 27 Aralıkta direktörlük Simferopol'a yerleşti ve hemen yarımadada yaşayan herkese tam eşitlik ve hürriyet ve bütün Rusya'da yaygınlaşan bu müşkül anarşi döneminde kanun ve nizamın tekrar tesisini vaat eden "Tüm Kırım' sakinlerine" adlı bildirisini yayınladı. Fakat direktörlük ve Tatar Parlementosu sadece birkaç hafta varlığını idame ettirebildi.
Sivastopol ihtilalcilerinden ve kuzeydeki Almanlardan gelen baskıların birleşmesi sonucunda her iki kuruluş da ortadan kaldırıldı.[16]

Bolşevikler ve milliyetler

Partinin Merkez Komitesi tarafından 1913'de ilk defa resmen açıklanan Bolşevik milliyetler siyaseti, kendi kaderini tayin ve millî muhtariyet meselelerinde ikiyüzlüydü. Her ne kadar 1920'lerin başlarında yabancı basında Bolşevik liderlerin aşın liberal milliyetler siyaseti göklere çıkarılıyor idiyse de, ideolojilerinde öyle unsurlar vardı ki, bunlar en iyi niyetli müşahidi bile Bolşeviklerin nihaî niyetlerinin Sovyet Devleti dahilinde kendi millî kaderini tayini yok edip, bu gelişmeyi sadece dış ülkelerde desteklemek olduğu hususunda ikaz etmeliydiler.

1913 yılında Bolşevik Merkez Komitesi'nin özel kararı şöyleydi: "Rusya'nın parçalarını teşkil eden bütün milliyetlere ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı tanınmalıdır. Onlara bu hakkı tanımamak veya uygulamada gerçekleşmesini garanti altına alacak tedbirleri almamak, zaptetme ve ilhak siyasetini desteklemekle eşittir. "

En ateşli milliyetçi bile bunu kabul edebilirdi. Fakat bu kararın "operatiP kısmı şöyle devam ediyordu:

Fakat kabul etmek gerekir ki, milliyetlerin ayrılmak hakkı belli bir milletin belli

bir dönemde ayrılmasının gerekli olduğu şeklinde yanlış anlaşılmamalıdır. Proleterya Partisi bu son hususta her seferinde bağımsız bir bütün olarak sosyal demokrasinin menfaati ve proleteryanın sosyalizm için olan sınıf mücadelesinin çıkarları açısından karar verecektir.[17] 1917 Kasım ayında Bolşevikler bir “Rusya Halklarının Haklan Deklarasyonu” ilan ettiler:

Rusya halklannın kendi kendilerini idare haklan Sovyetlerin 1917 Temmuz ayındaki Birinci Kongresi’nde ilan edilmişti. Sovyetlerin 1917 Ekim ayındaki İkinci Kongresi bu hakkı ilkinden daha kararlı ve vazıh bir şekilde teyid etmiştir. Sovyetlerin iradesini icra eden Halk Komiserleri Konseyi 15 Kasım 1917 deklarasyonu ile milliyetler meselesini aşağıdaki esaslara göre halletti:

(1) Rusya halklannın eşitliği ve egemenliği;

(2) Rusya halklannın ayrılma ve bağımsız bir devlet kurmak da dâhil olmak üzere kendi geleceklerine yön verme hakkı;

(3) Din ve milliyet konusunda bütün sınırlama ve imtiyazlann kaldınlması;

(4) Rusya topraklanndaki milli azınlıklar ve etnik gruplann serbest gelişmesi[18].

12 Aralık 1917’de Stalin’in imzası ile çok önemli iki doküman yayınlandı. Aralarındaki farklar çok çarpıcıdır. En çok bilineni, “Rusya ve Doğu’nun Bütün Müslümanlanna Bildiri”, Müslümanla-

nn hayatında ve Müslümanlarla yeni Sovyet Hükümet’i arasındaki münasebetlerde büyük değişiklikler vaat ediyordu:

Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarlan, Sibirya ve Türkistan Kırgızlan ve Şartlan, Kafkas ötesi Türkleri ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas dağlılan, Çarlar ve Rusya’nın müstebitleri tarafından camileri yıkılan, inanç ve âdetleri ayaklar altında çiğnenen bütün hepiniz. İnançlarınız ve âdetleriniz, milli ve kültürel müesseseleriniz bundan böyle serbest ve dokunulmazdırlar. Milli hayatınızı tam bir hürriyet içinde teşkilatlandırın. Buna hak sahibisiniz. Haklannızın, bütün Rusya halklannınkilerin de olduğu gibi, ihtilalin ve onun organları olan işçi, asker ve köylü Sovyetlerinin güçlü koruması altında olduğunu bilin. Bu ihtilale ve hükümetine destek olun.[23]

Bu bildiri ihtilale desteklerini sağlamak gayretiyle açıkça çığırtkan bir şekilde Müslüman bölgelerdeki halka yöneltilmişti. Fakat Stalin ayni tarihte konuyla

ilgili olarak ikinci bir bildiri daha yayınladı. Halka açık olmayan bu bildiride şöyle diyordu:

Emekçilere verip burjuvalara vermeyerek milletlerin kendi kaderlerini tayin haklan prensibini tahdit etmek gereklidir. Kendi kaderini tayin prensibi sosyalizm için savaşın bir vasıtası olmalıdır.[24]

Ertesi yıl Stalin bu bildiriye şu ilâveyi yaptı:

Kendi kaderini tayin hakkının iktidan ele geçirmiş olan işçi sınıfının gücünü sağlamlaştırma hakkı ile çatıştığı durumlar vardır. Açıkça söylenmelidir ki, bu takdirde kendi kaderini tayin hakkı, işçi sınıfının diktatoryası, hakkını kullanmasına engel teşkil etmemelidir ve etmeyecektir. Kendi kaderini tayin hakkı bu ikinci hakka öncelik tanımak zorundadır.

1921 yılı Mart ayındaki Onuncu Parti Kongresi'nde Stalin, üç buçuk yıl önce Müslümanlara yapılan deklarasyonda bahsolunan ayrılma hakkı hususundaki görüşlerine tekrar kesin bir açıklık getirdi:

Hindistan, Arabistan, Mısır vesairenin ayrılmasından yanayız.

23 A.g.e., s. 7-9.

24 Pipes, s.

Çünkü bu, baskı gören ülkelerin emperyalizmden kurtuluşu demektir Rusya'nın hudut bölgelerinin ayrılmasına karşıyız. Çünkü bu durumda ayrılmak hudut bölgelerinin emperyalizmin boyunduruğu altına girmesi, Rusya'nın ihtilalci gücünün zayıflaması ve emperyalizmin durumunun güçlenmesi demektir.[19]

Bolşevikler Kırım'da

Çok zaman geçmeden Bolşevikler Kırım'ın ayrılması meselesinde prensiplerini uygulayacak duruma geldiler. 1917 Ekim ve Kasım aylarında, Tatar milliyetçileri ilk konferanslarını toplar ve Milli Kurultayları için planlar yaparlarken, Simferopol'daki Rus ve UkraynalI liberaller de yeni bir eyalet meclisi tesis ediyorlardı. Bunu iki hafta sonra Kırım Yasama Meclisi seçimleri takip etti. 550.000 seçmen vardı ve bunların % 54'ü seçimlere katıldılar. Oyların sayımı sonunda Sosyalist İhtilâlci Parti'nin kesin çoğunluğu elde ettiği görüldü. Burjuva milliyetçisi Millî Fırka oyların sadece % 31'ni aldı. Geriye kalan oylar

Kadet’lerindi. P. Novitski meclis başkanlığına seçildi.

Nadinski’ye göre 1917 Kasımı’nda Kırım’da böylece iki tane “karşı devrimci hükümet” vardır: Tatar Millî Direktörlüğü ve Kırım Eyalet Meclisi, Bolşevikler her ikisinde de temsil edilip desteklenmiyorlardı. Sivastopol garnizonundaki denizciler ve askerler arasında ihtilalci faaliyetlerin artması ve orta Rusya’da anarşi ve şiddetin arttığı haberlerinin gelmesi karşısında bu iki hükümetin liderleri faaliyetlerini koordine etmek için Kırım Genel Karargâhı’nı tesis etme konusunda anlaştılar. Rusya’dan aynlma ve Kırım'ın geleceği konusunda anlaşamamalarına rağmen her iki hükümet de Bolşeviklere karşı koymak hususunda kararlıydılar. Karargâh’ın başkanı Cafer Seydahmet, başkan yardımcısı da Çarlık Ordusu Subaylan’ndan Ma-kuhin’di.[20]

1917 Aralıgı’nda Bolşeviklerin Kınm’da güçlü oldukları tek yer Sivastopol garnizonlarıydı. 15 Aralık 1917’de orada Mahalli Hükümet’in kontrolünü ele geçirmeye ve bir “İşçiler, Köylüler ve Askerler Sovyeti” kurmaya muvaffak oldular. Fakat başlangıçta bu Sovyette ne işçi ne de köylü temsilcisi vardı. Bu iki güç merkezi arasındaki kaçınılmaz çatışma açıkça Kırım Genel Karargâhı tarafından başlatıldı. Karargâh, yarımadada kontrolü altında olmayan askerî güçlere ileride güvenilemeyeceğinden çekinerek Tatar Direktörlüğü’nün birliklerini Yevpatoriya’daki Deniz Akademisi öğrencilerini silahtan tecrit etmekte kullandı. 28 Aralık 1917’de Sivastopol Sovyet Rev-kom’u (İhtilâl Komiserliği) Seydahmet’e bir ültimatom gönderdi ve Kırım Genel Karargâhı’nın yirmi dört saat içinde yarımadada askerî kontrol iddialarından vazgeçerek Direktörlük Askerleri’nin Sovyet temsilcileri tarafından silahtan tecrit edilmeye rıza göstermelerini talep etti. Çatışma yaklaşıyordu. Her iki taraf da taviz ve aman vermek niyetinde değildi.[21]

Bolşeviklerin Tatar milliyetçilerinin yönetimindeki Kırım’ın yeni ilan edilmiş olan Sovyet Devleti’nden ayrılacağı korkulan haklıydı. Her ne kadar Kınm sakinlerinden hemen hiçbiri Bolşevik îhtilâ-li’ne ve Lenin Hükümeti’ne taraftar değildiyseler de (Garnizonlardaki asker ve denizcilerin hiçbiri Kınm menşeli değildi), Tatar asıllı olmayanların bu ayrılığı önlemek ve Kınm’da ihtilalci hedeflere ulaşmak için ellerinden gelen herşeyi yapacaklan beklenebilirdi. 1918 Ocak ayının üçüncü haftasında Sivastopol Sovyeti’nin kontrolündeki denizci bölükleri Theodosiya ve Kerç’te karaya çıkıp Bahçesaray ve Simferopol’a doğru yürüyüşe geçtiler.[22]

Otoritelerinin devamına karşı olan bu ciddî tehlike karşısında Tatar Direktörlüğü

üyeleri, Sıvastopol'daki bolşeviklere karşı hangi siyasetin uygulanacağı hususunda bölündüler. Direktörlük başkanı Çelebi Cihan'm liderliğinde direktörlüğün sol kanat üyeleri Sovyetlerle dostça birleşmek lehinde konuştular, hatta Sovyet temsilcilerinin de dahil edileceği bir genel Kınm Hükümeti'nin kurulmasını teklif edecek kadar ileri gittiler. Beklenebileceği gibi Bolşeviklerden de böyle görüşmelere ilgi duydukları haberi geldi. Bolşevikler kendi askerî güçlerinden emindiler ve milliyetçilerin saflarındaki bölünmeyi teşvike istekliydiler. Fakat direktörlük oylamasında Çelebi Cihan 43'e karşı 12 oyla kaybetti ve İcra Komitesi'nden istifa etti. Yerini Seydahmet aldı.[23]

Hedeflerine müzakerelerle ulaşmak ümidi kalmayınca Sivastopol Bolşevikleri Simferopol'da hem Tatar hükümetine hem de liberal hükümete son vermeyi kararlaştırdılar. 25 Ocak 1918'de başşehre doğru yürüyüşe geçtiler. Bolşevikler, Simferopol yolundaki Süyren köyünde Tatar süvari birlikleriyle karşılaştılar ve onları kolayca mağlup ettiler. Ertesi gün Kırım'ın başşehrine girdiler ve sadece az bir direnişle karşılaştılar. Kurultay dağıldı ve liderlerinin çoğu ya dağlara ya da Türkiye'ye kaçtılar.[24]

Fakat İcra Komitesi'nin sabık başkanı Çelebi Cihan kaçmamıştı. Hâlâ Bolşeviklerle bir anlaşmaya varmayı denemeyi tercih ederek ve Sovyetlerin Tatarların meselelerini biraz anlamalarını sağlamayı ümit ederek Simferopol'da kalmıştı. Tatar milliyetçi liderliğinin bütün izlerini yok etmenin önemini kavrayan Bolşevikler onu tevkif edip Sıvastopol'a götürdüler. Orada, Şubat'ın ilk haftasında idam edildi ve "cesedi denize atıldı."[25] Böylece Bolşevikler Tatar liderlerinden en akıllı ve tesirli olanını ve yeni Sovyet Hükümeti ile işbirliği yapmaya en niyetli olanını yok etmiş oldular. Gelecek aylarda, Kırım'daki müteakip Sovyet Hükümetleri'nin iktidara gelip gitmelerinde geriye kalan Tatar liderlerinin Çelebi Cihan kadar uzlaşma yanlısı olmamalarına şaşmamak gerekir. Tatar liderleri arasında burjuva milliyetçisi temsilcilerin ezici çoğunluğu kısmen Bolşeviklerin Tatar milliyetçilerini imha siyasetinin bir neticesidir.

Kırım Tatarlan açısından 1917 Kasımından 1918 Ocağına kadar süren kısa dönem, 1783'den beri millî arzularının gerçekleştiği yegâne dönemdir. 1918 Ocağından 1920 Ekimine kadar gelip geçen hükümetler zamanında Kınm Tatarları yurtlarının efendisi değildiler ve muhtar bir kültür varlığının nimetlerinden faydalanamadılar.

Kırım'daki ilk Bolşevik idaresi, 27 Ocaktan Alman işgal kuvvetlerinin hükümetlerini yıktığı 25 Nisan 1918'e kadar sürdü. Sovyet tarihçileri bu dönemi

örtbas etmeyi tercih ederler. Çünkü Kırım'ın yeni Sovyet liderlerinin davranışları hayırla hatırlanacak gibi değildi. Sivastopol Sovyeti'nin liderleri bütün yarımadanın idaresini yürütmeye kesinlikle muktedir durumda değildiler. Mahalli halk ve âdetleri hakkında hiçbir bilgileri yoktu ve düzenin geri getirilmesi ve hükümetin tesisinde karşılaşılacak meselelere karşı tamamen anlayışsızdılar. Sovyet liderleri sadece düzgün bir şekilde hükümet etmeye gayr-ı muktedir değillerdi, kendi birliklerinin kontrolünü de elden kaçırmışlardı.

Şubat ve Mart aylarında güya Sivastopol Sovyeti'nin kumandası altındaki askerler ve denizciler köyleri ve şehirleri yağmaladılar. Mahalli Slav ve Tatar halktan binlercesini katlettiler. Bahçesaray ve Sim-feropol'da bu Sovyet Hükümeti döneminin neticesi tamamen bir kitle katliamıydı. Sanayi ve ticaret tamamen durmuştu. Mahalli halk, "meşru" Sovyet makamlarının "meşru" talep ve isteklerine karşı koymak ve daha önemlisi Sovyet Kınm garnizonlarının başıboş ve anarşist unsurlarının zorbalıklarına karşı kendilerini korumak için (liderlerinin: Kasım ayında tesis etmeye muvaffak olamadıklan bir şekilde) işbirliği yapmayı gerekli bulmuşlardı. Sovyetlerin bu nefsi müdaafayı "karşı devrimci davranış" olarak vasıflandırmalannı kabul etmek en sempatizan müşahit için bile zordur. Almanlar 1918 Mayıs'mda geldikleri zaman Simferopol civarında her birinin içinde 1500'den fazla ceset olan birçok kitle mezarı buldular. Bu olaylar için hiçbir tarihi mazeret olamaz. Sovyet tarihçilerine ise bu olaylan bilmezden gelmek daha kolay geliyor.[32]

32 Kınmal, Kınm Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s.164 - 67; Lemercier - Quelquejay, "The Crimean Tatars," s. 22; Bennigsen ve Lemercier - Quelquejay, İslam, s. 93.

Fakat tarihçiler, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Barış Anlaşmasının Kırım'daki Sovyet hâkimiyetinin temellerini tamamen çökerttiğini kabul etmelidirler. Bu tarihten itibaren mahallî Kırım Bolşevikleri Petrograd'dan ekonomik ve askerî destek bekleye-meyeceklerdi. Bunu bilmek Kırım'daki Bolşevik askerlerinin daha kontrolsüz davranmalarına sebep olmuş olabilir. 6 Mart 1918'de Bol-şevikler yeni bir Sovnarkom (Sovyet Halkları Komiserliği) tesis ettiler Simferopol'de. Sabık millî direktörlüğün sol kanat Tatar üyelerinden sembolik temsilciler davet ettiler. Kurdukları hükümette bir Kırım Müslüman Meseleleri Komiserliği olacaktı. Fakat bu makamı kabule razı olan bir Tatar bulamadılar. 21 Mart 1918'de Sovnarkom Kırım Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Bu, hemen Petrograd tarafından tanındı. Hatta Çiçer'in, Berlin'e bu yeni Cum-huriyet'in hiçbir şekilde Sovyet Hükümeti'ne bağlı

olmadığını ve bu yüzden Brest Litovsk Anlaşması'na uyması gerekmediğini iddia eden bir telgraf gönderdi. O, Almanya'nın bu devletin varlığını bağımsız bir devlet olarak tanıması gerektiğini ileri sürüyordu.[26]

Sivastopol Sovyeti için Nisan ayının başlarında yapılan delege seçimlerinde Bolşevikler, hem sosyalist ihtilalcilerin hem de Menşe-viklerin kendilerinden çok daha fazla oy aldıklarını gördüler. Bütün Kırım'da yapılan benzer seçimlerde Bolşevikler delege seçmeye muvaffak olamadılar. Kırım'ın yerli halk arasında Bolşeviklere hemen hiç destek olunmadığı açıkça ortadaydı. Şayet Bolşevikler Kırım'ın ve yeni "Sovyet Cumhuriyeti'nin" kontrolünü ele geçirmeye muvaffak olmak istiyorlarsa bunu sadece silah zoru ile yapabileceklerdi. Fakat Petrograd'dan büyük bir yardım gelmedikçe bunu yapmaya muktedir değillerdi.

Nisan ayının ortasında Kırım'da birçok Tatar ayaklanması oldu. Bunların neticesi olarak da mahallî Bolşevik görevlileri uzaklaştınldı-lar, bazen de öldürüldüler. Sovnarkom, Simferopol'u tamamen terk etti; fakat üyeleri Tatar ve Rus birlikleri tarafından bulunup Yalta'ya götürüldü ve hepsi Nisan ayının sonunda orada idam edildiler. İdam edilenlerin arasında Sovnarkom başkanı N.G. Slutskii, malî komiser A. Koliadenko, dahilî komiser S.P. Novoselski ve Simferopol şehir Sovyeti'nin başkam I. Tarvatski de vardı. Bu olay Mayıs ayı başında Alman askerlerinin Kırım'a gelmeleriyle aynı zamana rastladı.[27]

Bu arada Almanları Kırım'ı kendi nüfuz sahaları içinde görmeye ikna etmek ümidiyle Tatarlar Cafer Seydahmet'i Romanya'ya ve başka delegeleri de Türkiye ve Almanya'ya gönderdiler. Bu temsilciler başarılı oldular. Avusturya-Macaristan ile anlaşan Almanya 29 Mart 1918'de Kırım'ı Ukrayna ve Güney Rusya'daki kontrol sahalarına dahil etmeye karar verdi. Seydahmet, bir Müslüman kolordusu teşkil etmek için Romanya'da Rus Ordusu'nun sabık generallerinden bir Litvanya Tatarı olan Sulkiewicz'e katıldı. Bu Kolordu Kırım'ı Bolşevik askerlerinden temizlemekte kullanılacaktı.[28]

Sovnarkom'un liderliği olmayınca Kırım'daki Bolşevikler Ukrayna'dan harekete geçen Alman ilerleyişine ancak sembolik olarak karşı koyabildiler. Alman ordusunun öncülüğünü yapan Sulki-ewicz'in Müslüman kolordusu ve Kurultay'm kumandasındaki iki süvari bölüğü yarımadanın Bolşevik askerlerinden temizlenmesine yardım ettiler. Tatarlar, Kırım sonunda Alman nüfuz sahasında kalsa bile, Kırım'ın kurtarılmasına katılmakla Almanlardan oldukça serbesti temin edeceklerini hesaplıyorlardı. İlk başta Almanlar da

tamamen buna niyetli gibi gözüküyorlardı.

General Kosch’un emrindeki Alman Ordusu’nun Kırım’ı tamamen işgalinin hemen haftasında Tatar liderleri millî Kurultay’m tekrar tesisi ve mümkün olduğu kadar geniş bir millî mahtariyet için temasa geçtiler. 2 Mayıs 1918’de Cafer Seydahmet İstanbul’dan döndü ve Tatarların başbakanlığına seçildi. 16 Mayıs’ta Kurultay’m ilk toplantısının başkanlığını yaptı. “Biz artık Türk - Tatar dünyasına ait olmakta hürüz” ve “Kırım Kırımlılarındır” gibi deyimler kullanan Sey-dahmet, Tatar milliyetçilerinin en aşın arzularını dile getiriyordu. Alman komutanlığının bu arzuları çok radikal bulduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Kosch, Seydahmet’in başbakanlığını tanımayı redet-ti, fakat görevlileri Almanlar ve Kınm halkının diğer unsurları tarafından kabul edilmek kaydıyla Kurultay’ın Tatar halkının bir meclisi olarak faaliyet göstermesine müsaade etmeyi kabul etti.

1

Kırımal, Kırım Türkleri’nin Milli Mücadelesi, s. 25.

2

A.g.e., s. 28-29; Krichinskii, Ocherki, s. 21-22, 36.

3

Zenkovsky, s. 124-125.

4

V. Elagin, “Natsionalisticheskie illiuzii krymskikh tatar v revoliutsionnye gody”, Novyi vostok 5 (1925), s. 192,

5

Zenkovsky, s. 127; Kırımal, s. 30-31.

6

“Les etapes de la politique Islamique russe” Revue du monde musulman, cilt 55-56 (1923), s. 146-47; Kınmal, s. 31; H. Revelstein, “Die Not der Fremdvöl-ker

unter dem russischen Joche - Yabancı kavimlerin Rus boyunduruğu altındaki ızdırabı" (Berlin, 1916) s., 96-100.

7

Bu aylann en mufassal ve doğru anlatımı Kırımal'ın "Kırım Türkleri'nin Mili Mücadelesi" kitabındadır, s. 33-164.

8

A.g.e., s. 35.

9

A.g.e., s. 36-37; Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, İslam, s. 70.

10

Kırımal, "Kırım Tatarları", s. 79.

11

Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 8-14.

12

Kmmal, "Kırım Türklerinin 1917-1920 ihtilal yıllarında Millî-Kurtuluş Hareketi", Dergi 48 (1967), s. 56; Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 27-28 (tarihi yanlışlıkla 23 Haziran olarak verilmektedir); nüfus sayısı için bak: Partiinyi ark-hiv krymskogo obkoma KP Ukrainy, Bor'ba za sovetskuiu vlast'v Krymu (Simferopol, 1957), cilt 1, s. 5; Kırımal, s. 116-18, 1897 sayımının Tatar nüfusunu çeşidi ilçelerde aşağıdaki oranlarda verdiğini yazmaktadır; Perekop'ta Tatarlar % 24.1, Rus ve UkraynalIlar % 44.6; Yevpatoriya'da Tatarlar % 42, Rus ve UkraynalIlar % 38; Simferopol'da Tatarlar % 41.8, Rus ve UkraynalIlar % 37.7; Theodosiya'da Tatarlar % 37.2, Rus ve UkraynalIlar % 42.2; Yalta'da Tatarlar % 60.2, Rus ve UkraynalIlar % 29.9; Sıvastopol'da Tatarlar % 1.5; Rus ve UkraynalIlar % 95.9; Balaklava şehrinde Tatarlar % 0.7, Ruslar % 17.4, Rumlar % 76.2; Kerç'de Tatarlar % 5, Rus ve UkraynalIlar % 72.1.

13

Seydahmet, La Crimee, s. 72; Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 37.

14

Pipes, s. 81.

15

Seydahmet, La Crimee, s. 114-17; Joseph Castagne, “Le Bolchevisme et ITs-lam”, Revue du monde musulman 51 (1922), s. 143-44; Tatar Anayasası’nm maddeleri için bkz. Kırımal, s. 107-114.

16

Kırımal, s. 119-131.

17

Zenkovsky, s. 160.

18

Castagne, s. 5.6-dan alınmıştır.

19

Aganval, s,187-89’da mevcuttur.

20

Nadinskii, Ocherki, cilt 2 s. 38-40.

21

Aynı yerde, s. 46-47; Kırımal, Kırım Türkleri’nin Millî Mücadelesi, s. 131-64

22

Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 60.

23

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Milli Mücadelesi, s. 135-62: Pipes, s. 185.

24

Bennigsen ve Lemercier - Quelquejay. İslam, s. 86; Seidahmet, La Crimee, s. 78; Lemercier - Quelquejay." The Crimean Tatars", s. 22; Pipes, s. 185.

25

Bennigsen ve Lemercier - Ouelquejay, İslam, s. 86; Pipes, s. 185; O günlerde Yevvpatoriya'daki Bolşevik Teşkilatı'nın Sekreteri olan V Yelagin, Cihan hakkında sonralan şunları yazmışa: "1918 Şubatı'ndaki anarşi döneminde gemiciler tarafından hapishaneden alındı ve Sivastopol Ispolkom'unun haberi olmaksızın vuruldu"; V. Yelagin, "Natsionalistichekie illluzii", Novyi vostok 6, s. 210.

26

Pipes, s. 186 - 87; Kırımal, Kmm Türklerinin Millî Mücadelesi, s. 166 - 67; Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 73 - 81.

27

Pipes, s.186 - 87; Agarwal, s. 229; Partiifiyi arkhiv krymskago obkom K.P Ukrainy, Khronika revoliutsionnykh sobytii v krymu 1917 - 1920 gg. (Simferopol, 1969). s. 88.

28

Nadinskii, Ocherki, cilt 2. s. 82, 87; Kırımal, Kırım Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s. 170 - 73; ES. Zagorodskikh, "Bor'ba trudiashchikhsia protiv nemets-ko -kaizerovskikh okkupantov v Krymu", Bor'ba Bolshevikos za uprochenle sovetskol vlasti (Simferopol, 1958). s. 10.

Sulkiewicz Rejimi

Uzun süren pazarlık ve görüşmelerden sonra Tatar liderleri ve Alman komutanlığı, Alman işgal kuvvetlerinin taleplerine tâbi olacak olan yeni Kınm millî hükümetinin kurulması hususunda anlaşmaya vardılar. Lider olarak Süleyman Sulkiewicz seçildi. Batı cephesinde Rus generalliği yapmış olduğu için Kmm'daki bütün tarafları temsile uygun bulunmuştu. Ona ilâveten Rus VI. Polivanov adalet bakanlığına, Kınm Karaimlerinden Salomon Krym maliye bakanlığına, Mustafa Kipçakski ziraat bakanlığına ve M. Bekirov muhabere bakanlığına seçildiler. Şüphe yok ki Almanlar bu hükümetin istediklerini yapacağına inanıyorlardı. Diğer taraftan bu hükümetin mensupları çoğunlukla Tatarlardan ve Rus olmayanlardan mürekkepti. Yanmadanm Rus ve Ukraynalı halkı liderlikten bu derece uzak tutulmaktan dolayı kırgın olduğu için bu hükümetin hayatta kalabilme kabiliyeti Alman komutanlığının desteğine bağlıydı. 5 Haziran 1918'de bu hükümet son oturumunu yaptı. Nihayet Kırım'daki çeşitli milliyetleri daha iyi temsil etmek için yeniden teşkil olundu.[1]

Anlaşılabilir sebeplerden dolayı Sovyetler Kırım hükümetine karşı aşırı derecede düşman olduğu için bu olaylardan pek de iyi söz etmezler. Onlar, bu hükümete hain, Alman işgal kuvvetlerinin kuklası, reaksiyonerler çetesi vesaire demektedirler. Bu iddialarda biraz da hakikat payı vardır. Fakat Tatarlarla onların Alman âmirlerinin

Kırım Hanlığı'm yeniden tesis etmeye niyetli oldukları yolundaki Nadinski'nin iddiası tamamen hilâf-ı hakikattir. Her ne kadar bu dönemde Seydahmet Tatar siyasî cemaatinde merkezci bir pozisyonu temsil ediyorsa da, onun hanları, Giray hanedanı ve otokratik iktidarıyla 1783 öncesi bir hükümeti geri getirmek taraflısı olduğu yolundaki iddiayı haklı gösterecek bir mesnet yoktur. Tatarlar, halkın sesini temsil edecek Kurultaya sahip bağımsız bir Kırım Tatar Devleti'nin tekrar tesisini arzuluyorlardı.[2]

Alman kuvvetlerinin menfaatçi oldukları ve Alman menfaatlerini genişletmeye çalıştıklarını söylemeye gerek yok. Almanlar kendi aralarında Tatarlardan bahsederken tüm menfi düşünceleri yansıtan “yerliler" sözcüğünü kullanıyorlardı. Onlar, Kırım'ı önemli bir stratejik bölge ve potansiyel bir ekonomik kaynak olarak görüyorlardı. Almanya, kendi menfaatlerine en iyi şekilde hizmet edecek hükümete şekli ne olursa olsun razıydı. Bu yüzden

Sulkiewicz'in başkanlığındaki ilk Kırım Millî Hükümeti, Tatar olmayan halkı rahat bir Alman kontrolü sağlayacak kadar tatmin edemediği için Alman kuvvetleri onu çabucak lağvettiler ve Tatar asıllı olmayan pek çok kişinin hükümete tâyinini zorla sağladılar.

5 Haziran 1918'de Almanların hâlâ bütün Kınmlarca kabul edilir olduğuna inandıkları Sulkiewicz'e yeni bir kabine teşkili talimatı verildi. Görevi, "Tatar ve Rus siyasetçileri arasındaki mücadeleye son vermekti.'' Bunu sağlamak için Sulkiewicz 19 Haziranda yeni hükümeti ilan etti: Sulkiewicz, başbakan ve savaş bakanı; VS. Nalbandov (Ermeni, zengin bir toprak sahibi) dahiliye bakanı; Keller (Kırımlı Alman) maarif bakanı; Freemann (Kırımlı Alman) ticaret bakanı; Kont Golitsyn (Rus) ziraat bakanı; Kont Tatişçev (Rus, Moskova Union Bankası'nın sabık direktörü) maliye bakanı; Şarikov (Rus, sabık İstanbul büyükelçisi) hariciye bakanı; Gendre (Fransız) bahriye bakanı. İlk kabine ne kadar Tatarlarla dolu ise, bu kabine de o kadar reaksiyoner Ruslarla doluydu.

Sulkiewicz'i şiddetle protesto eden Tatar liderler, henüz bir hafta geçmeden onu kabinesini yeniden teşkile zorladılar. Sulkiewicz başbakan olarak kaldı, fakat dahiliye, savaş ve bahriye bakanlıklarını uhdesinde topladı. Seydahmet hariciye bakanı; Achmatowicz (Lehistan Tatarı) adalet bakanı; Nikitin (ılımlı bir Rus) ticaret bakanı; T. Rapp (Kırım Alman cemaatinin lideri) ziraat bakanı; Nalbandov maarif bakanı oldular; Tatişçev ve Freemann ise bakanlıklarında kaldılar.[3]

Bu son kabine siyasi partizanlığın olmayışıyla dikkati çekiyordu. Sulkiewicz, samimi olarak kabineye çeşitli milli gruplar arasında kırgınlık ve çatışmaya yol açmayacak bir yön vermeye çalışıyordu. Özellikle Tatar cemaati tarafından sevilen hükümetin faaliyetleri Nalbandov'un tuttuğu hatıra defterinde tarih sırasına göre yazılmıştır.[4] 25 Haziran'da Sulkiewicz, koyduğu hedefleri ve takip edeceği yolu bildiren kabinesinin imzaladığı bir "deklarasyon" yayınladı. Her şeyden önce Rusça hükümetin ana dili olacaktı. Fakat Tatarca ve Almanca da ikinci diller olacak, ve bütün hükümet işleri her üç dilde de yayınlanacaktı. Devletin bayrağı Kurultay'm eski bayrağı olacaktı. Devlet mühründe de hem Millî Fırka'nm kartalı hem de eski Kırım Bağımsız Devleti'nin baykuşu bulunacaktı. Merkezî siyasî müessese bir komiserlik olacaktı; devlet dumaları ve köy meclisleri 1917'den önceki vaziyetlerinde kalacaklardı. Bu dönemin Tatar yazarlarından Arslan Krichinskii, bu Hükümet hakkında şunları yazmıştı: "insancıl ve demokratik... Bir kavmin diğeri üstündeki hegemonyasına müsaade etmeyi red ediyor."[5]

1918 Temmuzunda Seydahmet ve Tatişçev Kırım için özel muamele sağlamak gayesiyle kulis yapmak üzere Berlin’e gittiler. Tekliflerine Kırım’ın tamamen Ukrayna’dan ayrılması da dahildi. Buna ilâveten Kırım teklifinde Almanya ve Kırım arasında her ikisinin de menfaatine uygun özel ekonomik bağların yaratılması bulunuyor ve mümkün olduğunca bağımsız idare hedefleniyordu. Bu iki diplomat çok başarılı oldular. Ağustos ayında Almanlar, Kırım hükümetine büyük miktarda borç verdiler. Ayrıca sanayi teçhizatına karşılık (bu teçhizatın çoğuna Alman işgal kuvvetlerince Rusya’nın batı bölgelerinde el konulmuştu) Almanya’ya Kırım’dan gıda maddeleri ihracı için ticaret anlaşmaları yapılmıştı. Nihayet kabineye Alman müdahalesi olmaksızın bütün Kırım’da mahallî hükümet organları tesisi müsaadesi verilmişti.[6]

Hem Sovyet hem de Batılı İlmî çalışmalarda söz konusu dönemle ilgili olarak bu hakikatlere ters düşen birçok iddiaya rastlamak gariptir. Bir Sovyet eserine göre:

Alman işgal kuvvetlerinin tartışmasız uşakları olarak ortaya çıkan Tatar milliyetçileri, tamamıyla mahallî Kırım halkının menfaatlerine aykırı hareket ettiler... Anlaşmalarla Almanya’ya gönderilmek üzere halkın ekmeğini, hayvanlarını vs. aldılar. Bu da işçiler ve köylüler için muazzam zorluklar yarattı... İşçiler ve köylüler rabi (köle) olarak Kırım’dan Almanya’ya götürüldüler.[7]

Yakın tarihli bir Batı kitabında ise şunlar yazılı:

Sulkiewich rejimi... bir kukla hükümetti. Tatar ve Rus halkıyla teması yoktu... İşgalcilerin Kırım’dan Almanya’ya yiyecek göndermelerine yardım ediyordu... Almanya, Tatarlara herhangi bir otorite tanımayı red etmişti,[8]

Kırımal, Sulkiewicz rejiminin en zayıf noktasının kendi askerî

gücünü kontrol ve güçlendirmekteki başarısızlığı olduğunu kabul etmektedir. Bu rejim, tamamen Alman ordusunun desteğine dayanıyordu. Dolayısıyla en azından kısmen kukla rejim denebilir. Fakat Kırımlı Tatar ve Ruslann menfaatlerini aramakta ve bunun kabulünü sağlamakta çok başarılıydı. Bu, yeni Ukrayna hükümetinin otoritesini Kırım’a da teşmil etmek için teşebbüste bulunması üzerine yapılması gerekli olan sıkı pazarlıklı görüşmelerde en açık şekliyle ortaya çıkmıştı.[9]

1918 Nisan’mda yeni bağımsız Ukrayna’nın hariciye bakanı Lu-binski, Brest

Litovsk Anlaşması’nm Kınm’ı kendi devletine vermiş olduğunu ilan etti. O, devletinin Karadeniz’e medhali bulunması gerektiğini ve sadece Odessa’ya değil Kırım yanmadası limanlarına da ihtiyacı olduğunu ileri sürüyordu. Yeni Ukrayna devletinin baş İdarî müessesesi olan Merkezî Rada, Mart ayında Ukrayna devlet filosunun tesisini ilan eden Ukrayna Bahriye Merkez Sekretaryası’nı ihdas etmişti. Nisan ayında bir Ukrayna tugayı Almanların hemen ardından Kuzey Kırım’a girdi. Mayıs ayında Alman komutanlığı Kırım’ın bütünlüğüne saygı duyacağını beyan etti; böylece o an için Ukrayna’nın ilhak teşebbüsünü önledi. Fakat Temmuz ayında Skoropads-ki hükümeti, Ukrayna Bozkın Komitesi’ni ihdas etti. Bununla bütün Kırım kastolunuyordu. Bu mesele, Seydahmet’le Tatişçev’in Berlin’de görüşmeler yaptıklarının en önemlilerinden birisiydi. Nihayet Eylül ayında Berlin’de “bölünmez Kırım Devleti’nin tanınması”nın ilanıyla bu mesele de Kırımlıların lehine halledildi. Türkiye de hemen Kırım devletini tanıdı. Fakat Ekim ayının ortasında bu mesele tekrar gündeme geldi.[10]

Alman idaresinin Kurultay’m önemini tanıması sebebiyle Tatarlar bu idareden imtiyazlı muamele görüyorlardı. Bu dönemde Kurul-tay’m mevcudiyetine müsaade olundu ve Mayıs sonunda Ekim ortasına kadar süren üç uzun oturum yapıldı. Kınm’da buna eş değerde bir Rus müessesi olmadığından, Kurultay’ın bütün millî grupların

menfaatlerini temsil eden bir nevî millî parlemento gibi davranmasına müsaade olundu. Fakat buna rağmen Tatarların Kurultay’ın faaliyetlerini kontrollerinde tuttuklarını söylemek gerekir. Hem Ku-rultay’m yüksek bir görevlisi, hem de sonraları Sulkiewicz rejiminin maarif bakanı olarak Krichinski bu iki müessese arasında önemli bir bağdı. Kurultay, Almanlann tanıdıkları yeni bir millî direktörlük tayin etti. Abdulhakim Hilmi, bu direktörlüğün başbakanıydı.[11]

Salomon Krym:

Sulkiewicz rejimi ve Tatarların kendi kendilerini idaresi Ukrayna’nın artan baskısı, General Kosch’un fikir değiştirmesi ve Bolşe-viklere karşı yürütülen başarısız askerî faaliyetleri müteakiben, Rus subay ve toprak sahiplerinin gitgide artan sayıda Kırım'a gelmeleri neticesinde sükut etti. 17 Ekim 1918’de Kırım Şehirli, Ziraî, Profesyonel ve Sosyalist Partileri Meclisi denen tamamen Ruslardan müteşekkil bir grup Simferopol’da toplandı ve Alman siyasetinin tamamen değişmesini talep etti. Meselâ, bu meclis Kurultay’ın varlığını ve Kırım’daki Tatar olmayan unsurları temsil iddiasını kabul etmeyi, ayrı ve

bağımsız bir Kırım prensibini kabullenmeyi ve Sulkiewicz rejiminin terkibini redetti. Bu meclis, Sulkiewicz hükümetinin yarımadadaki Rus ve Ukraynalı unsurlara karşı olduğu kanaatindeydi.[12]

Kuzey Kafkasya'daki güçlü Beyaz birliklerin gittikçe artan istila tehdidi karşısında mahallî Rus halkından mümkün olduğunca çok destek sağlamayı ümit eden Alman komutanlığı, meclisin taleplerini itirazsız kabul etti. Beyaz birliklerin niyeti sadece Bolşeviklere karşı değil, Rus topraklarındaki Alman işgalcilerine karşı da mücadele etmekti. Beyaz Ruslar Entente (İtilâf) devletlerinin hem manevî hem de maddî desteğine sahiptiler. Almanlann Kırım'ı tahliyeye başlamasından bir hafta önce Sulkiewicz istifa etti.

Meclisin Rus ve Ukraynalı siyasî liderleri 16 Kasım 1918'de yeni bir hükümet teşkil ettiler. Bu, özellikle Kadet Partisi mensubu Rus

liberallerinin kontrolünde olan ve başkanlığım Birinci Devlet Duma-sı'nda Kadet delegesi olan Kırım Karaimi Salomon Krym'm liderliğini yaptığı bir hükümetti. Buna ilâveten Bogdanov dahiliye Bakanı, Maksim Viniaver de hariciye bakanı olacaktı. Yeni hükümetin en önemli bildirilerinden biri, Sulkiewicz'in ayrı ve bağımsız Kırımının artık gaye olmadığına beyan ediyordu. Kırım şimdi "Büyük ve Bölünmez Rusya"nm bir parçası olarak kabul edilmeliydi. Ayrıca, Krym'ın idaresi de Tatar menfaatlerini eski hükümet kadar kollama-yacaktı. İlk seçimde Tatarlar, kanuna göre teşkil olunan seçim bölgelerinde çok az oy alabildiler. Onların seçim bölgelerinde delege olabilmek için gerekli oy oranı Rus ve UkraynalIların bölgelerine nazaran daha yüksekti. Bütün bunlara ilâveten Krym, Sulkiewicz'in Kırım dışında yaşayan Kırımlı Tatarlara Kırım'a dönmeleri için yaptığı açık daveti iptal etti. Krym, başarı elde edememekle beraber Tatar nüfuzunu azaltmak için eski Tavriçeskaya eyaletine dahil olan üç Ukrayna ilçesini Kırım'a katmaya çalıştı.[13]

Kırım'da Iç Harp

22 Kasım 1918'de Beyaz "Gönüllü Ordusu"nun ilk birlikleri Kerç boğazlarını geçip dört gün sonra da Yalta'ya ulaşınca, Krym hükümetine ilâve destek sağlanmış oldu. Tatarların açısından bu gelişmelerin hiçbiri kabul edilebilir değildi. Aralık ayı boyunca Yalta, Yevpatoriya, Theodosiya ve Simferopol'da kitle protestoları organize edildi. Kurultay, Tatarlarla hükümet arasındaki bütün siyasî ve ekonomik münasebetlere millî boykot koymaya çalıştı. Kurultay'ın özel bir oturumunda temsilcilerinin Krym'a bildirdikleri bir seri talepler formüle

edildi: (1) Avrupa barış konferansında bir karara varılana kadar Kırım'ın bağımsızlığı meselesinde hükümet tarafsız kalmalıydı; (2) Kırım'daki her milliyet hükümette nüfus oranlarına mütenasip sayıdaki görevlilerle temsil edilmeliydi.

Tatarlar her iki taleplerinde de tatmin edilmediler. Fakat Krym'-

m Tatarların hassasiyetini siyasî olmayan sahalarda elinden geldiğince teskin etmeye çalıştığını söylemek gerekir. Krym, Tatar gazetelerinin yayınlanmasını teşvik etti. Hem Millet hem Krym gazetelerinin yayınlanmasına devam edildi ve milliyetçi yönlendirmelerine hükümet tarafından göz yumuldu. Tatar okulları gelişmeye devam ettiler ve yeni kurulmuş olan Simferopol Üniversitesi, oryantasyonunda Tatar olmakta devam etti. Fakat Krym ve Ruslar iktidarda olduğu müddetçe Tatarların kontrolündeki bağımsız bir rejim hususunda Tatar siyasetçilerinin besledikleri ümitlerin gerçekleşmeyeceğine şüphe yoktu. Buna Tatarların verdiği karşılık taleplerini desteklemeleri için Entente devletlerine, özellikle Kınm bölgesi için sorumluluk üstlenmiş olan Fransa'ya, tesir etmeye çalışmak oldu.[14]

Rus iç savaşının sürdüğü 1918-1921 yıllarında Kınm, karşıt görüş ve grupların önemli bir mücadele sahası oldu. Bu mücadelede Kırım Tatarları hemen hiç söz sahibi değildiler ve mücadele mevzu olan temel meseleler onlar için âcil bir önemi haiz değildi. Ne Bolşevikler ne de Beyazlar Tatarların hassasiyetine ve menfaatlerine saygı gösteriyorlardı. Her iki taraf da bağımsız bir Kınm'ı, üstelik de Tatar azınlığının kontrolündeki bir Kırım'ı, düşünmeye hazır değillerdi. Her ikisinin hedefi de (değişik siyasî şekillerde olmakla beraber) "Büyük ve Bölünmez" Rusya idi. 1919 Ocağından 1920 yılı sonuna kadar Kırım'da Beyazın ve Bolşevik gücünün ilerleyip gerilemesine Tatarlar seyirci oldular. Olaylarla ilgileniyorlar, fakat katılamıyorlardı.

Meselenin bu şekli Tâtar siyasetçilerinin bölünmesine ve değişik kamplarda destek aramalarına sebep oldu. Millî Fırka'nm ılımlı kanadı (bütün parti Batılı bir âlim tarafından "aşırı sağ kanat" olarak vasıflandırılmıştı) elinden geldiğince Salomon Krym'm idaresini desteklemeyi tercih etti. Tatar toprak sahipleri, öğretmenler ve iki büyük Tatar gazetesinin yayıncıları bu gruba dahildiler. Millî Fır-ka'nm milliyetçi sağ kanadı Krym'm hükümetini kendilerinin hükümeti olarak görmeyi red ettiler ve bağımsız Tatar Kırım'ı fikri için

mücadeleye devam ettiler. Bu grup, sonunda tanınmaları için Cemi-yet-i

Akvam'a müracaat etti. Veli İbrahimov'un liderliğini yaptığı Millî Fırka'nın solcu unsurları başarı için en iyi şansı Kırım şehirlerindeki solcu Rus gruplarıyla ilişki kurmakta gördüler. İbrahimov'un hizbi nihayet Bolşeviklerle temasa geçti.[15]

Kırım'da ikinci Bolşevik Hükümeti

1919 Nisanında bir Bolşevik ordusu Kırım'a girdi ve General Denikin'i Kerç'te mağlup etti. 30 Nisan'da bu ordu bütün yanmada-yı işgal etmeye muvaffak oldu ve Kınm Sosyalist Sovyet Cumhuriye-ti'nin kurulduğunu ilan etti. Lenin'in kardeşi D. Ulianov Kırım Rev-kom'unun başkanlığına tayin edildi. 1 Haziran'da Kırım Cumhuriyeti benzer Sovyet cumhuriyetleri olan Rusya, Ukrayna, Belorusya, Lit-vanya ve Latviya ile askeri bir ittifaka girdi. Artık Kınm Tatarları siyasî hayatın yeni bir dönemine girmişlerdi.

Yeni Bolşevik Hükümeti Tatar menfaatlerine karşı ilk Bolşevik rejiminden daha dostane idi. Bu sefer Millî Fırka'nın solcu hizbinin mensupları başarıya ulaşmalarına yardım etmişlerdi ve birçok hükümet görevi bu Tatarlara teklif edildi. Tatar dilinde yayınlanan ve Tatar menfaatlerini temsil eden yeni bir Bolşevik gazetesi kuruldu. Fakat bu yeni Sovyet Hükümeti teşkilatlandıktan kısa bir müddet sonra General Denikin tekrar geldi ve ona son verdi.[16]

Bu sefer Beyaz rejim bütün Tatar faaliyetlerine aktif baskı yaptı. Bu rejim "Birleşmiş ve Bölünmez Rusya" hedefini güdüyordu ve bütün milliyetçi grupları tahdit etti. 28 Haziran 1919'da Tatar Millî Direktörlüğü dağıtıldı. Millî Fırka yasaklandı. Ağustosta bütün Tatar gazeteleri kapatıldı ve matbaalarına hükümetçe el konuldu.

Denikin'in hareket tarzı Millî Fırka'yı kitle halinde Kırım şehirlerindeki Bolşevik yeraltı faaliyetlerine katılmaya mecbur etti. Her ne kadar yeni yayınlanan ve bu olayları anlatan bir Sovyet kitabında bütün Tatar milliyetçilerinin Denikin'i desteklediği iddia ediliyorsa da (bu kitapta Bolşevik yeraltı faaliyetleri söz konusu olduğu zaman Milli Fırka'nm desteğinden bahsolunmamaktadır), gerçek bunun tam tersidir. Millî Fırka'nm hiçbir üyesi Denikin'e yardım etmedi, çünkü ona katılmalarına müsaade edilmemişti.[17]

1920'nin başlarında Denikin idaresinin yerini selefinin milliyet siyasetindeki hatalannı gören Baron Wrangel aldı. Wrangel, Tatarlara yapılan haksızlıkların bazılarını telâfi etmek için elinden geleni yaptı. Bazı Tatar gazetelerini yeniden

tesis etti ve Simferopol'da yeni bir gazetenin, Tatar Müslümanları Seasy ("Tatar Müslümanlarının Sesi)'nin, çıkarılmasına müsaade etti. Bunlara ilave olarak Wrangel gelecek için dinî ve kültürel muhtariyet vaad etti. Fakat bu sefer Beyazlara karşı olan askerî ve ekonomik baskılar o kadar büyüktü ki, Wrangel, hükümeti bir Bolşevik istilâsı tarafından düşürülmeden önce bu siyasetini tam uygulamaya muvaffak olamadı.[18] Ekim ayında Bolşevikler Kırım yarımadasını üçüncü defa işgal ettiler. Bu sefer 1943.'de Alman istilasına kadar kaldılar. Kırım Tatarları için yeni devir nihayet başlamıştı. [1]

12. KIRIM (ASSR) MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ (1921-1941)

Bolşevikler, Kırım'da Sovyet gücü üçüncü ve son defa tesis edilmeden hemen önce milliyetlere çekici gelecek, fakat aynı zamanda devlet içinde birliği sağlamaya yarayacak temel bir müessese yaratmak için çok gayret sarfettiler. Ama bu, birçok sebepten dolayı zordu. Çünkü birçok millî grubun çarlık rejiminin yıkılmasından sağlayacağı önemli menfaatler İçtimaî veya ekonomik değil, millî idi. Millî grupların liderlerinin iç harp yıllan esnasında gördükleri hiç-

bir şey onları Bolşeviklerin merkeziyetçi olmayan bir hükümet şekline ilgi duyduklarına inandırmamıştır.

Fakat Bolşevikler, Stalin'in millî gruplan Sovyet devletinin bir parçası olmanın muhtariyet elde etmek için en kestirme yol olduğuna ikna etmeye matuf bir seri plan takdim edebilecek tahayyül gücü olan kurnaz bir siyasetçi olduğunu gördüler. Her ne kadar bugün Stalin'in bu meseleye büyük bir önem vermediğini görmek çok kolaysa da, o zamanlar onun ve mensup olduğu hükümetin uzun vadeli hedeflerini sezmek zordu. Rus iç savaşı esnasında Beyaz Ordu'nun liderleri kendi bölgelerinde millî muhtariyetin her emaresini bastırmak için ellerinden geleni yaparlarken, Bolşevikler bölgesel, millî, kültürel ve siyasî muhtariyetle ilgili bir seri bildiri ve genelge yayınladılar. Stalin'in I. Dünya Harbi'nden önce millî meselelerle ilgili ilk önemli bildirilerine işaretle Bolşevikler haklı olarak kendilerinin Rus devletindeki halkların millî gayelerini meşrulaştırmakla eskiden beri ilgilendiklerini söyleyebiliyorlar; çarlık hükümetinin sömürgeci milliyetler siyasetine karşı yaptıkları tenkitlerin ciddî olduğunu ve millî meselelerde daha fazla şeyler verebileceklerini ekliyorlardı. 1917 yılı Kasımında Bolşevikler "Rusya halklarının eşit ve hükümran olduklarını" ilan ettiler. Ayrıca bu halkların "ayrılmak ve bağımsız devletlerini

tesis etmek gibi kendi meselelerini halletmek hakkına sahip olduklarım” bildirdiler. Aynı ay içinde Bolşevik liderleri “Rusya ve Doğu Müslümanları”na yaptıkları bildiriyle Müslümanların kültürel, dinî ve millî hayatlarıyla ilgili çarlığın bütün baskıcı tedbirlerini tasfiye etmeyi vaad ettiler.[19]

1917 yılı Aralık ayında hükümet, Semerkant’tan Petersburg’da-ki millî kütüphaneye getirilmiş olan “Hz. Osman’ın Kuran-ı Ke-rim’ini” İslam dünyasına iade etti. Nihayet 1918 yılı Ocak ayında Bolşevikler Müslümanların millî meseleleriyle ilgilenmek için Müslüman. Meseleleri Komiserliği’ni ihdas ettiler. Komiser, Kazan eyalet idaresinin eski bir mensubu ve bir Tatar olan Molla Nur Vahitov’du. Yardımcıları ise Yasama Meclisindeki Ufa Temsilcisi ve bir Tatar olan

Alemcan İbrahimov ile aynı meclisteki Orenburg temsilcisi ve bir Başkır olan Şerif Manatov’du.[20]

Milliyetler Komiserliği

Fakat 1920 yılı Mayıs ayında iç harp sona ererken, Stalin ve diğer Bolşevikler, milliyet meseleleri ile ilgili millî müesseselerin tekrar teşkilatlanması zamanının geldiğine hükmettiler. Merkezî hükü-metçiliğe millî muhtariyetten daha fazla önem verildi. 19 Mayıs 1920’de Stalin, milliyetler meselelerini daha ziyade merkezî kontrol altına almak için Milliyetler Komiserliği’nin tekrar teşkilatlanacağını ilan etti. Şimdi “bütün milliyetlerin kardeşçe işbirliğine” ve münferit etnik grupların kültürel gelişmesine önem veriliyordu. Komiserliğin gelecek yıllarda önemli sonuçlara yol açacak en önemli görevlerinden biri “Sovyet Rusya Federasyonunda diğer milliyetlerin bölgelerinde yaşayan azınlıkların menfaatlerinin incelenmesi ve garanti edilmesi için gerekli bütün tedbirlerin alınması” idi.[21] 1920’den beri ahalisi gayr-ı Rus bütün bölgelerde önemli Slav azınlıkları olduğundan, söz konusu karar merkezi hükümete “azınlıkların, yani Rus ve UkraynalIların, menfaatlerini müdafaa etmek için” bu bölgelerin iç işlerine müdahale imkânını sağladı.

Yeniden teşkilatlanan bu Milliyetler Komiserliği’nin belki en önemli özelliği, üyelerinin milliyetlere göre değil de bölgelere göre seçilmeleriydi. Muhtar bölgeleri veya cumhuriyetleri olmayan milliyetlere temsil hakkı tanınmayacaktı. Fakat Orta Asya’daki Rus ve Ukraynalılar gibi önemli azınlıkları olan bölgeler milliyetlerin çeşitliliğini yansıtacak şekilde heyetlerce temsil olunacaklardı.

Seçim sisteminde Slav asıllı olmayan milliyetlerin komiserlik meselelerinde fazla söz hakkı olması ihtimaline karşı tedbirler alınmıştı. Buna ilâveten Stalin bölgeleri temsil edecek delegeleri kabul veya reddetmek hakkını kendisinde mahfuz tutmuştu. Bu taslak, en açık şekliyle 18 Aralık 1921 tarihli Kızılordu siyasi gazetesinde yayınlanmıştı:

Sovyet iktidarı millî muhtariyet tanımamaktadır, buna mukabil milliyetlerin bölge muhtariyetinden faydalanma arzularına tamamen taraftardır. Bölge muhtariyetiyle Sovyetler, milliyetleri ne olursa olsun, bir memleket, eyalet veya bölgenin işçilerine muhtariyet hakkının verilmesini kastetmektedir. Bu sebepten hiçbir zaman bir başka milliyetin aleyhine bir millî muhtariyet olmayacaktır. Sovyet iktidarı, Kafkasya, Ukrayna ve Tatar Cumhuriyetimdeki gibi milliyetçi hareketlere müsamaha etmeyecektir. Bu tarzlar temelde burjuva karakterini haizdirler ve yerli emekçi sınıflan köle hâline getirmekten başka hedefleri yoktur.[22]

Bütün bu hususlara rağmen devrin diğer çok uluslu devletleri veya sömürge imparatorlukları ile karşılaştırıldığında Sovyet hükümetinin reform görmüş müesseselerinin millî ve kültürel muhtariyeti diğerlerinden daha fazla kabul etmiş göründüğüne işaret etmek gerekir.

Çeka Kırım'da

Kırım Tatarlarının liderleri için bu gelişmelerin önce pek az tesiri olmuştu. Çünkü Çarlık Rusya’sının birçok bölgesinin aksine Bolşevik partisi mensuplan Kınm’da başlangıçtan beri Rus ve UkraynalI olagelmişlerdi. Bolşeviklerin ihtilalci bir hükümet tesisi için uğraş-malan bu yüzden Tatarlara Tatar millî menfaatlerini temsil etmeyen, Rus tahakkümünde, Ruslar tarafından yönlendirilen bir idarenin arzulan hilâfına tesisi intibaını vermişti. Birçok Tatar liderinin idamı ve diğerlerine karşı gösterilen açık düşmanlık, Bolşevik niyetlerinin teşvik edici olmayan işaretleriydi. Millî Fırka’nın solcu lideri Çelebi Ci-han’ın idamı da Bolşeviklerin Tatarlarla kardeşçe işbirliği yapmak niyetinde olmadıklarını gösteriyordu. Şayet 1920’deki üçüncü Bolşevik hükümeti bu eski siyaseti değiştirmiş olsaydı, yine de Tatar liderlerinin bazıları onlarla işbirliği yapmayı kabul ederlerdi.

Millî Fırka’nın Kırım’daki Bolşevik liderlerine verdiği resmî bir notada, Tatarlar Millî Fırka’yla Komünist Partisi’nin hedeflerinin birbirine benzediğini bildiriliyorlardı. Notada Millî Fırka’nm “prensipte değil, sadece sosyalizmin

gerçekleşmesinin zaman, mekân ve usulünde" farklılık gösterdiği belirtiliyordu. Başka türlü ifade edilecek olursa, her iki partinin de nihaî hedefi Tatar hayatının modernleşmesi idi. Tatar partisinin liderleri, Bolşeviklerin "Tatarların hayatıyla" ilgilendiklerine inanacak kadar saftılar.[23] Aslında Essad Bey'in yazdığı gibi "daha Wrangel'in son askerleri Kırım'ı terk etmeden önce Bolşevik gizli polis teşkilatı Çeka'nın şefi yoldaş Bela Kun burjuvaları ve anarşistleri yok etme göreviyle gelmişti." Kun'la beraber Kırım Rev-kom'unun Kırım Çekası'nm özel bir dairesine komiser olarak tâyin ettiği Nikolay Bistrih de gelmişti[24].

Bistrih'in görevi, Sovyet iktidanna karşı olan tüm mevcut unsurları temizlemekti. Temizlenenlerin sayısı onun ne kadar etkili olduğunu gösteriyor. Bu 1920 yılı Kasım'ında vukua gelmişti ve o devrin birçok kaynağına göre 6 aydan daha kısa bir süre içinde yukarıda bahsolunan gruplara mensup 60.000 kişi yok edilmişti. Bir Sovyet kaydında bu unsurlar "Sovyet iktidarının tesisini önlemeye çalışan haydut şeyhleri, Beyaz Muhafızlar ve Tatar milliyetçileri" olarak damgalanmalardır. Aralık ayı başında Lenin'in kendisi Kırım'da "hesabı görülecek 800.000'nin üstünde burjuva olduğunu" söylüyordu.[25]

1920 yılı Kasımı ile 1921 yılı yazı arasında Bistrih'in Çekacılan Odessa, Simferopol ve Sıvastopol'da harekât merkezleri tesis edip, Kırım'ın hem Tatar hem Rus yerli halkına karşı silahlı mücadelede bulundular ve Sovyet gücünün yerleşmesine düşman olanlardan pek çoğunu bertaraf ettiler. Denikin ve Wrangel'in hükümetlerine muhalefet için teşkilatlanmış olan Tatarlar, şimdi de silahlı çete harekâtlarını B. Kun'un birliklerine karşı yürütüyorlardı. İsmail Mazalı'nın idaresindeki Kırım Tatar çetecileri "Yeşil Güçler" adını almışlardı. Özellikle yarımadanın dağlık kısmından harekâta girişerek Kun'un görevini oldukça zorlaştırmaya muvaffak oldular. 1921 yılı yazında her iki taraf da kesin bir zafer kazanamamıştı. Bunun üzerine Simfe-ropol'daki Bolşevik liderleri başka bir taktik uygulamaya karar verdiler. Tatarlara oldukça geniş millî muhtariyet ve yeni hükümet idaresine katılım hakkı vaat ederek Tatar liderlerinin işbirliğini sağlamak istiyorlardı.[26]

Sultan Galiyev ve Kırım (ASSR) Muhtar

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kurulması

1921 yılı başlannda Sovyet hükümeti, durumu incelemesi ve Sovyet idaresine karşı artan muhalefetin sebeplerini rapor etmesi için Volga Tatarı komünist lideri Sultan Galiyev'i Kırım'a gönderdi. Sultan Galiyev'in raporu Moskova için iyi

haberler taşımıyordu. Bela Kun’un ve Çeka’nm faaliyetini tenkit eden Sultan Galiyev, komünist idarecilerin Kınm’ı “sömürge gibi” idare ettiklerini ve mahallî Tatar halkının hassas oldukları konularla ilgilenmediklerini bildiriyordu. Kırım’ın Komünist Idarecileri’nin arzularına tamamen zıt olan tavsiyeleri şöyleydi: (1) Kırım muhtar bir Sovyet Cumhuriyeti hâline getirilmeli; (2) Kötü gitmekte olan toprak reformu geçici olarak durdurulmalı; 3) Tatarları parti üyeliğine çekmek için büyük gayret sarfedilmeliydi.[27]

Temmuz ayı sonlannda Simferopol’daki Bolşevik idaresi Kırım’da Bolşevik zaferine muhalefet etmiş olan bütün Tatar milliyetçileri için geniş bir af programı ilan etti. Bu yeni rejimin Tatar çetecilerince ve çoğu Bela Kun’un terörü esnasında yeraltına girmiş olan Millî

Fırka liderlerince kabulünü sağlamak için yapılmış bir teşebbüstü. Bu jeste karşılık olarak Millî Fırka da tekrar Sovyetlerle görüşmeyi kabul ettiğini ilan etti. Her ne kadar sonunda isteklerinin çoğu yerine getirilmediyse de, Bolşevikler bu sırada tam muhtariyet ve yarımadadaki bütün dinî ve eğitim müesseselerinin Tatarlarca kontrolü da dahii olmak üzere tüm Tatar taleplerini dinlemeye razıydılar. 23 Eylül 1921’de Kırım’daki Tatar olan ve Tatar olmayan cemaatlerin temsilcilerinin meclisi Simferopol’da toplandı. Kısa bir müddet için bile olsa da Tatar ve Rus komünistleriyle, Millî Fırka üyeleri ve partisiz liderler Kırım’ın geleceğini görüşmek için bir araya geldiler. Bu toplantının sonucu olarak 18 Ekim 1921’de Rus Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti’nin (RSFSR) Sovnarkom’u (Halk Komiserleri Konseyi), RSFSR’in bütünleyici bir parçası olarak Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin (Kırım ASSR) teşkilini ilan etti.[28]

Tüm Rusya Müslümanları Kongresi’ni toplama fikri 1917 yılı Mart ayında çarlık Duması’ndaki Müslüman milletvekilleri ile Pet-rograd’daki ileri gelen Müslümanlar arasında doğdu. Bunlar, başkanı Ahmed Salikov olan Rusya Müslümanları Merkez Bürosunu ihdas ettiler. Bu büro da kongrenin toplanmasını deruhte etti.[237]

Kararda Simferopol’un yeni Cumhuriyet’in idari merkezi olacağı ilan ediliyordu. Kırım, Canköy, Yevpatoriya, Kerç, Sivastopol, Simferopol, Theodosiya ve Yalta kazalarına bölünecekti. Her kaza mahallî seviyede bir kaza konseyi tarafından idare edilecek ve bütün Kırım ASSR’ini Kırım Halk Komiserleri Konseyi’nin Merkez Komitesi yönetecekti. Dahilî Kırım meselelerini halletmek için on iki komiserlik tesis edilecekti. Moskova hükümeti, bu komiserliklerin liderliğinin

kontrolü hakkını kendinde mahfuz tutuyor ve komiserliklerin bütün faaliyetlerinin RSFSR'in uygulamalarına uygun olmasını talep ediyordu. Haricî meseleler ve muhaberatla ilgili bütün hususlar Moskova'daki merkezî hükümetin elinde olacaktı. Aynı şekilde önemli liman şehirleri olan Sivastopol ve Yevpatoriya Kırım Cumhuriyeti Hükümeti'nin hükümranlığına tâbi olmayacaklardı. Aslına bakılırsa sadece dahiliye, adalet, eğitim ve sağlık komiserlikleri biraz muhtariyete sahiptiler. Fakat bunlar bile Moskova'daki Merkez Komite ile Komiserlikler Konseyi'ne karşı sorumluydular.[11]

Castagne'ye göre bu tedbirler, bu muhtar cumhuriyetin hakikî yüzünü gören ve onun sadece önemsiz idari sahalarda bölge muhtariyeti ve RSFSR'in bütünleyici bir parçası olduğunu teşhis eden milliyetçi Tatar liderlerinin taleplerini tatmin etmemişti. Netice olarak Tatarlar davalarını savunrilak üzere Moskova'ya bir heyet gönderdiler. Mili Fırka Tatar halkının meşru siyasî organı olarak tanınması ve liderleri yeni hükümetteki Kırım idari makamlarının çoğuna getirilmesi halinde Sovyet Hükümeti'ne tam bir destek sağlamayı vaat ettiler. Buna ilâveten siyasî konularda da muhtariyet istediler. 10 Ocak 1922'de, zahiren bu heyetin faaliyetlerinin neticesi olarak (ve bunu sadece Castagne beyan ediyor), Simferopol Hükümeti şu beyannameyi yayınladı:

Moskova Hükümeti, Kırım'ın bağımsızlık hakkını prensip olarak kabul etmiştir. Moskova Hükümeti'nin Kırım Tatarlan'na tanıdığı azamî sayıdaki imtiyazları teker teker sayıyoruz: (1) Kırım'ın tam bağımsızlığının tanınması; (2) Kırım, tam bağımsızlığına hem dahili hem haricî meselelerde sahiptir; (3) Tatar dili Kırım'ın tek resmî dili olacaktır, fakat Tatar Hükümeti okullarda Rusça öğretimini devam ettireceğine söz verecektir; (4) Kırım Tatar Hükümeti'nin hudutları altı aylık bir gecikmeden sonra etnik temellere göre tespit edilecektir; (5) Tatar Hükümeti Moskova'daki Hükümeti müttefik ve dost bir hükümet olarak kaimi etmeye ve Rusya'nın menfaatlerine aykırı hareket etmemeye söz verir.[29] [30]

Şayet bu beyanname hakikaten yaymlandıysa çok enteresan bir dokümandır. Kırım ve Sovyet tarihi ile ilgili hiçbir yazar bu beyannamenin varlığından bahsetmemektedir ve günümüzdeki Sovyet siyaseti nazarı itibare alındığında hiçbir mâna ifade etmiyor. Fakat bu dokümanın farz-ı muhal yayınından hemen sonra Tatarların dışişlerinin tamamen kendi kontrollerinde olacağı vaadine uyarak bir Tatar heyeti Ankara'daki yeni Türk Hükümeti'yle müzakereler yapmak üzere yola çıktı. Heyetin Ankara'yı ziyaretinin bir ispatı da Sovyet Hükümeti'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sovyetler nezdinde-ki

sefiri Ali Fuad Paşa’dan Simferopol’dan aldığı bir telgraftır. Bu telgrafta; “Şubat ayı başlarında bir Kırım heyetinin milliyetçi hükümetle dostâne bir mutabakata varmak için müzakerelerde bulunmak üzere Ankara’ya gideceği teyid edilmektedir. ”[31]

İşin daha garibi, 1921 yılı Ocak ayında Paris’te intişar eden bir Rüs gazetesi olan Poslednii Novosti’deki bir haberdir. Bu yazının Kırım Hükümeti ile Moskova arasında varılan mutabakatın metni olduğu iddia olunmaktaydı. Şöyle ki:

1. Moskova Hükümeti, Bolşevikler gelmeden önce Kurultay’m 1917 yılı Kasımında hazırladığı Kınm Anayasası’m kabul edecektir;

2. Siyasî iktidarın teşkilatlanması için Moskova Simferopol’a 150.000 ruble tahsis edecektir;

3. Kırım Cumhuriyeti, bütün ülkelerle ekonomik anlaşmalar yapmak hakkına sahip olacaktır;

4. 1918 yılı Aralık ayında Sovyet iktidarına karşı yapılan mücadeleye katılan bütün Kurultay üyelerine af çıkacaktır;

5. Kızıl Ordu Kırım’ı tahliye edecek; yerini subayları Tatarca bilen Ruslar arasından seçilecek olan millî Tatar ordusu alacaktır. Eski Tatar süvari tümeni tekrar teşkil edilecektir;

6. Kırım, emtianın ihracat ve ithalâtı için demiryolları inşa etme hakkına sahip olacaktır;

7. Tatarlar ziraat, maliye ve maarif bakanlığı mevkilerini işgal

edeceklerdir. İdarî işler Tatar idarecilerinin kontrolü altında olacaktır.[32]

Bütün hususlar göz önüne alındığında bu dokümanlardaki maddeler olağanüstüdür. Şayet uygulanırlarsa Tatarlar hakikî bir muhtariyete kavuşmuş olacaklardı. Fakat başlangıçtan itibaren bu maddelerin çoğu hiçbir zaman gerçekleşmediler. Kırım Bolşevik idaresine mensup olan ve önderliğini Veli İbrahimov’un yaptığı birçok Tatar lideri siyasî muhtariyeti ancak kendi gayretleriyle kazanabildiler. 1923’den 1928’e kadar süren ve bugün Tatar mültecilerinin Sovyet KınmTn Altın Devri dedikleri dönemin yaratılması herkesten çok İbrahimov’un gayretleri sonucu olmuştur.

1921’den 1954’e kadar Kırım yarımadası RSFSR’e dâhildi. Bu, Tatarlar için ihtilalin ilk günlerinde mümkün görülen akıbetlerinden daha iyiydi, Profesör Potiçnyj’in de işaret ettiği gibi:

1917 ile 1920 yıllan arasında bütün milliyetçi Ukrayna hükümetleri Kırım üzerinde hak iddia ettiler. Hatta komünist Ukrayna liderleri bile bu Ukrayna taleplerinden vazgeçmek istemediler. Kınm Tatarlan-mn nokta-i nazanndan Ukrayna Cumhuriyeti’ne tâbi olmamanın sağladığı bariz avantajlar vardı... Uzaklardaki bir hükümetten daha fazla muhtariyet sağlanabilirdi.[33]

İdari teşkilat

Kırım ASSRi’nin teşkili için varılan karara göre idare, İşçi-Köy-lü ve Karadeniz Filosu Cumhuriyetçi Konseyi, Kırım Merkezî İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi’nden meydana geliyordu. Iş-çi-Köylü ve Karadeniz Filosu Cumhuriyetçi Konseyi, temel siyasî otoriteyi haizdi. Teşkilinde daha ihtilalci olan şehirlilere ağırlık verilmişti. işçiler Konseyi’nde bir delege 500 şehirliyi temsil ederken Köylüler Konseyi’nde bir delege ancak 2500 köylüyü temsil edebiliyordu; 50 üyeden müteşekkil olan Kırım Merkezî İcra Komitesi, Iş-

çi-Köylü ve Karadeniz Filosu Konseyi tarafından seçiliyordu. Nihayet en üst mevkii haiz olan ve 12 üyeden oluşan Halk Komiserleri Konseyi, İcra Komitesi’nce seçiliyor ve Moskova tarafından onaylanıyordu.[34] [35]

Toprak meselesi ve kıtlık

Bu hükümetin başlangıçta Tatar menfaatlerini ve Tatarların hassas oldukları meseleleri temsil etmediği aşikârdır. Yeni cumhuriyetçi hükümetin yarımadadaki ekilebilen toprakların yarısına el koyup bir seri büyük kolektif çiftlikler tesis etme siyaseti Kırım’da kıtlık olmasına sebep oldu. Bu felâketten sadece Kırım muzdarip değildi. Aslında 1920-1921 kışında, Sovyet Devleti’nin merkezî yörelerinde baş gösteren kıtlık birçok yönden Kırım’daki kadar vahimdi. Bir tahmine göre 1921 yılı sonbaharında yaklaşık 27 milyon kişi açlık çekiyordu. Fakat Sovyet Hükümeti Kırım’daki yiyecek maddelerini müsadere edip, kıtlığın oralardaki tesirini hafifletmek için “daha önemli” merkezî yörelere naklettiğinden Kınm özellikle felâkete uğramıştır.[1]?

Fakat cumhuriyetçi hükümetin toprak meselesi ile ilgili ilk yaptıkları Sovyet iktidarının bu ilk aylarda Kırım ekonomisi üstündeki tahripkâr tesirini izah

edemez. 23 Ekim 1921’de Simferopol’da Halk Komiserleri Konseyi “köylülerin toprak ihtiyaçlarını tatmin etmek için” özel mülkiyeti kaldırdı. Toprak kâğıt üzerinde yüzlerce büyük devlet çiftliğine bölüştürüldü. Fakat bu yeni teşkilatlanmanın ne ekinin kaldırılacağı 1921 yılı sonbaharında ne de 1922 yılı ilkbaharında tamamlanmadığına dair birçok delil vardır. Kırım’daki yokluğun ihtimal dâhilinde olan tek izahı köylerde yaşayan Kırım halkının ürünlerini şehirlere dağıtılmak üzere vermeyi redetmeleri ve Rusya’nın diğer bölgelerinde bu ürünlere karşı olan talebin artmasıdır. Aslında kıtlığın en sert tesirleri Kırım şehirlerinde hissedildi. O

kış Bahçesaray’daki ölüm oram % 50 olarak tahmin edilmektedir. Sovyetlerin niyetinin kıtlığı Tatarların boyun eğmesini tamamlamak için kullandıklarının ispatı Sovyetlerin Sıvastopol’daki Türkiye’den gelen buğdayı müsadere edip merkez! yörelere nakletmeleridir. Simferopol Hükümeti İtalyan Kızıl Haçının Kırım’a yardım etmesini de kabul etmedi.

Kıtlık, Kırım halkı üstünde korkunç bir tesir icra etti. Halkının çoğu Tatar asıllı olmayan Sivastopol şehri sakinlerinin % ll’den çoğu öldü. Bütün yarımadanın nüfusu % 21 oranında eksildi. Buna çoğu Romanya’ya giden Tatarlardan oluşan ve Kırım dışına kaçan 50.000 kişi ile açlıktan ölen 100.000 kişi de buna dâhildir. Ölenlerin sadece % 60’ı Tatardı. Kıtlığın acısını sadece Tatar halkı çekmemişti.[36] [37] Olayların bir görgü tanığı o sıralarda Yevpatoriya’daki hayatı şöyle anlatıyor:

Şehrin varoşlarında açlıktan ölen çingene gruplan yaşıyorlar. Geceleri soygunlar sayılamayacak kadar çok. Paçavralara bürünmüş, açlıktan ölen yalınayaklı Kızılordu askerleri gece çökünce halka saldınp elbiselerini çalıyorlar. Komünistler bile bu saldınlardan muaf değiller. Yakıt yokluğu yüzünden ısınmak için evlerin kapı ve pencereleri kullanılıyor... Kınm Sağlık Komiseri Semachko, gerekli ilaçlan satın alabilmek için “faydasız oyuncaklar" dediği Kınm Saraylan’ndaki bronzla-n, tablolan ve sair sanat eserlerini yurtdışında satmaya karar verdi.[38]

Harpten arta kalan sanayinin hemen hemen tüm üretimi yakıt ve hammadde yokluğundan durmuştu. “Misina ve sair balıkçılık edavatı Bolşevikler tarafından müsadere edilip Rusya’ya götürüldüğünden” balıkçılık da yapılamıyordu.[39] Yiyecek yokluğundan dolayı öğretmenler ve talebeler okulları terkettikleri için okullar da kapatılmıştı. 1921 yılı Ekimi’nde 90.000 ruble olan bir somun ekme-

ğin fiyatı 1922 yılı Mayısı’nda 150.000 Ruble’ye çıkmıştı. Kırım felaketini

incelemek için giden Kalinin’in 15 Temmuz 1922’de Izvestia Gazetesi’nde yayınlanan raporuna göre o yılın Şubat ayında Kırım’da açlık çekenlerin sayısı 302.000 kişiye yükselmiş, bunlardan 14.413 kişi ölmüştü. Mart ayında 379.000 kişi açlık çekiyordu ve 19.902 kişi ölmüştü. Nisan ayında ise 377.000 kişi açlık çekiyordu ve 12.754 kişi ölmüştü. Her halükârda bunlar acıklı istatistiklerdir.[40]

Gerekli her emtiada ciddî eksikliklerle karşılaşan ve ekonomik durumun ileride daha da bozulacağını gören Bolşevik Hükümeti zecrî tedbirlerin alınması gerektiğine karar verdi. Tabiî ki aynı ciddiyette olmasa bile benzer meseleler Sovyet Devleti’nin her tarafında mevcuttu. Kırım meselesi Lenin’in yegâne derdi değildi. Fakat Kırım’daki durumun memleketin her tarafmdakinden daha ciddî olduğu şüphesizdi. Yeni bir İktisadî siyasete ihtiyaç vardı.

N.E.E (Yeni İktisadi Siyaset) ve Veli tbrabimov:

Bolşevikler, Volga Havzası’nda Sultan Galiyev’i buldukları gibi 1923 yılında yeniden kuruluşu idare etmek için bir Kırım Tatar Bol-şeviği olan Veli İbrahimov’u buldular. Veli Ibrahimov, 1917 Temmu-zu’nda Simferopol’da Kırım Ocağı’nm naşirlerinden biri ve 1918 Ekimi’nde Tatar Millî Direktörlüğü üyelerindendi. Millî Fırka’nm sol hizbine mensuptu ve Beyaz Muhafızlar’ın işgalinin sonlannda Bolşeviklerle işbirliği yapılması için ısrar etmişti. Simdi inanmış bir komünist olmasına rağmen yine de güçlü bir Kırım Tatar milliyetçisi eğilimlerine sahipti. Kırım Merkez Komitesi Başkanlığı ve Kırım Halk Komiserleri Konseyi Başkanlığı yaptığı dönemde Tatar millî kültürü ve siyasî hayatım ikmal etmek için uğraştı. Lenin’in Yeni İktisadî Siyaseti’ni Kırım’da ikmal edecek en mükemmel kişiydi. Bu siyaset, ziraat ve iktisat siyasetinin liberalleştirilmesini ve siyasî ve kültürel tahditlerin hafifletilmesini öngörüyordu.[41]

Lenin’in ve Bolşevik liderlerinin Kırım Tatarlarının arzularını kabul etmeleri kayda değerdir. 1923 yılında Kırım halkının terkibi şöyleydi.[42]

Ruslar ve UkraynalIlar	306.000	% 49,1
Tatarlar	150.000	% 25,0

Yahudiler	50.000	% 8,0
Almanlar	40.000	% 6,4
Ermeniler	12.000	% 2,0
Bulgarlar	12.000 623.000	% 2,0
1921’de parti üyeliği		
İşçiler	% 49,8	
Köylüler	% 23,1	
Diğerleri	% 27,1	

Kırım Bolşevik Parti Teşkilatı’nın 1918’deki 5875 üyesinden sadece 192’si Kırım Tatarıydı. 1925’de toplam üye sayısı 6450’ye yükselmişti. Bunlardan 333’ü Tatar’dı. Parti üyelerinin terkibi de şöyleydi:[43]

İşçiler % 63,0

Köylüler % 17,3

Diğerleri % 19,7

Bütün bu rakamlara rağmen Bolşevik liderleri Veli İbrahimov’u Kırım’da kullanmaya kesinlikle taraftardılar. Kırım gazetelerindeki eski çalışmalarından ve Kırım Millî Hükümeti’ne evvelce mensup olduğundan dolayı, hükümet

yetkililerinin İbrahimov'un millî hedeflere ilgi duymasını beklemeleri gerekirdi. Fakat Profesör Bennig-sen'in akıllıca tespit ettiği gibi: "Müslümanlar inkılâp hareketini nihayet tamamlayabilmek için yeni rejimden faydalanabileceklerini düşünme hatasına düştüler. Bolşevikler de boş yere onları tekrar eğitimden geçirip sonunda iyi birer marksist yapacakları ümidini besliyorlardı."[44] Bolşevikler ayrıca sosyalist veya komünist Tatarlann Sovyet Devleti'nin merkeziyetçi tabiatına muhalif bir milliyetçi siyasetin hatalarını göreceklerini ümit ediyorlardı.

Veli İbrahimov'un siyaseti çeşitli şekillerde kendini gösterdi. Ünce Kırım Tatarlarını Kırım ASSR Hükümeti'nin her seviyesine getirdi. Çalışacağı kimseleri özellikle Millî Fırka'dan seçiyordu. Bu parti 1921 yılında kanundışı ilan edilmişti ve faaliyeti yeraltında ve gayri meşruydu. Fakat birçok Tatar'ın da kabul edeceği gibi Millî Fırka'mn Kırım meselelerinde ve Veli İbrahimov'un liderliği üstünde büyük nüfuzu vardı. Lemercier-Quelquejay, 1927'ye kadar Kırım'ın "Sovyet Rusya'nın mahallî unsurun siyasî öneminin sayıca öneminden daha büyük olduğu nadir Müslüman yörelerinden biri olduğuna" işaret etmiştir.[45]

İbrahimov, ikinci olarak Kınm'm İktisadî yapısının çoğunu 1918'den evvel sahip olanlara iade etti. Yani topraklar tekrar eski toprak sahiplerine verildi. Toprakların çoğu Kırım'da olmayan Rus malikâne sahiplerine aitti ve bunların büyük kısmı doğrudan doğruya bu topraklarda yaşayıp, onları işleyen Tatar köylülerine devredildi. İhtilâl esnasında yurtdışma kaçmış olan bütün Tatarlara tam bir af sağlayıp onların Kırım iktisadiyadına katılmalarım teşvik için şuurlu bir gayret sarfedildi. O dönemde İbrahimov'un şef ideologlarından ve millî komünizmin nazariyatçılanndan olan Dr. Ahmet Özen-başlı şunları yazmıştı:

Sadece çalışan sınıfın diktatörlüğüne dayanan Sovyet rejimi, sanayi kapitalinin gelişmesinin doruğuna vardığı merkezî Rusya'da haklıdır... Fakat bu rejim, göçebe Müslüman kütlelerine veya Merkantil Kapitalizm dönemine daha yeni girmiş olan kütlelere uygulandığı zaman yaşama kabiliyetinden mahrumdur. Bu yüzden biz İktisadî gelişmenin safhalarından normal bir geçiş için yardım edilmesini arzu ediyoruz. Bu gelişmeyi süratle aşıp ne anlayabildiğimiz ne de uygulayabildiğimiz hükümet şekillerine baştan kara dalmak istemiyoruz... Kırım'da sınıf hükümeti prensibi değil, milli hükümet prensibi kabul edilmelidir.[46]

Üçüncüsü, Kırım Tatar aydınları için en önemli olarak Ibrahi-mov'un Kırım'ın

Tatarlaştırılması yolunda bir kültür siyasetini takip etmesiydi. Bu meyanda Tatarlar tarafından yönetilen millî okullar, İlmî enstitüler, müzeler, kütüphaneler ve tiyatrolar tekrar açıldı. Kırı-mal'm da işaret ettiği gibi, 1927'ye kadar süren bu siyaset yeni bir millî Kırım Tatar münevver zümresinin yaratılması yolunda epeyi mesafe katetti. Bu okullardan mezun olanlar basın, edebiyat ve hükümet alanlarında millî hayata girmeye hazırlanıyorlardı. Kırım Ta-tarcası Rusça'nın yanısıra Kırım ASSR'in devlet dili olarak kabul edilmişti. Kırım Tatar tarihi ve kültürü hakkında birçok kitap yayınlanmıştı. Simferopol'de İlmî dergilerin intişarı başlamıştı ve bunlarda zaman zaman Bekir Çobanzâde, Hasan Sabri Ayvaz, Osman Ak-çokraklı ve Dr. Ahmet Özenbaşlı gibi eski milliyetçi Tatar aydınlarının yazıları çıkıyordu. 1924'de yine eski Tatar ismiyle Akmescit olarak anılan Simferopol'de Tavrida Üniversitesi açıldı. Bu tarihte bir İlmî fakülte varken 1925'de bir Doğu Enstitüsü ilâve edildi. Burada Kırım Tatarlarının dili ve edebiyatı incelenip öğretiliyordu. Kefe, Bahçesaray, Yalta ve Simferopol'de Kırım Tatar öğretmen okulları tesis olundu.[47]

Fakat bütün bu gelişmelere rağmen ne Veli İbrahimov'un ne de onu destekleyenlerin ve hükümet görevlilerinin ekseriyetinin Kırım Tatarları için tam bir bağımsızlık niyetinde olduklarına dair hiçbir delil yoktur. Onlar Sovyet siyasetinin hudutları dâhilinde çalışmaktan bahtiyar görünüyorlardı. Fakat 1928'de İbrahimov'un ve mesai arkadaşlarının tasfiyesi ile rüya sona erdi. Bunu millî komünizm yolunda giden Tatar münevverlerinin büyük ölçüde imhası takip etti.

Stalin ve İbrahimov'un tasfiyesi

Görünüşte çok önemsiz bir mesele Veli îbrahimov'un tasfiyesine sebep oldu. Fakat bu mesele Moskova'nın siyasî istikametindeki değişikliğe denk gelmişti. Lenin'in ölümünden sonra parti idaresinin ele geçirilmesinde Stalin'in kazandığı büyük başarı onu "N.E.P (Yeni İktisat Siyaseti) ile başlayan gevşek siyasete" bir son verip, Sovyet-ler Birliği'ndeki milli komünist hareketlerini yok etmeye hazır hale getirdi. Kırım'daki mesele satıhta toprak kullanımı ve tahsisiyle ilgiliydi. İbrahimov'un belli başlı niyetlerinden biri de kuzey bozkırında yeni sahaları ziraî iskana ve istihsale açmaktı. 1925-1927 yıllarında iki düzine yeni yerleşim merkezi ve köy güneyli Tatarlar ve Romanya'dan avdet eden Tatarlarla iskan edildi. Nihayet 1927 yılı sonlarında belki de Sovyetler onlan başka bir yerde istemediklerinden dolayı hükümet İbrahimov'a Belorusyalı 3500 Yahudi ailesi için Kırım'ın güney sahilinde yer açması emrini verdi. İbrahimov, Moskova'nın Kırım'ın dahili işlerine müdahalesinden şikâyetçi oldu, tbra-himov, yeni

gelenlere yer temin etmek için 3000-3500 Tatar ve Rus ailesinin yerlerinden olacağına işaret etti ve bütün projenin değersiz olduğuna inandığını belitti.[48]

Stalin'in imzasıyla gelen Moskova'nın cevabı ters oldu ve 1928 yılı Ocak ayında İbrahimov tevkif edip burjuva milliyetçiliği ile itham edildi. Davası ilkbaharda görüldü ve ibrahimov 9 Mayıs 1928'de idam edildi. Bir sene sonra da Kırım'daki komünist partisi ve "Veli İbrahimovizme bulaşmış olan" hükümet teşkilatı tasfiye edildi. Bu durum, en az 32500 Tatar'ı etkiledi. Bazıları idam edildiler, bazıları da hapse veya sürgüne gönderildi. Moskova'nın bu dönemdeki siyasetinin sadece İbrahimov'un protestosuna karşılık olmadığı aksine Tatar millî komünizmine karşı bir cephe taarruzu teşkil ettiği aşikârdır. Moskova'nın siyaseti mahallî komünist partilerini "Sovyetleştirme" yolundaki büyük programın bir parçasıydı. Fakat bu, Kırım'da "Ruslaştırma" şeklini aldı.[49]

Yeni bir Sovyet ifadesinde Yahudi meselesi hiç nazar-ı itibâre alınmamakta ve sadece İbrahimov'un İçtimaî ve İktisadî siyaseti tenkit edilmektedir. "O, Kırım'da Kulaklara (zengin çiftçiler) yardım programım uyguladı. Kulaklar ve burjuva milliyetçileriyle beraberce İbrahimov fakirlere karşı hareket etti."[50] (Tabiî ki bu, Lenin'in de siyaseti idi.) İbrahimov'un yerine Bolşevikler başka bir Tatarı, Mehmet Kubay'ı, Kırım Merkez Komitesi Başkanlığı'na tayin ettiler; Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin (B.S.E.) ilk baskısı (1937 baskısı) Veli İbrahimovizm'i ve Kırım'daki "Milliyetçi burjuva sapmasını" şöyle tarif etmektedir: "Milli Fırka, millî anlaşmazlık yaratarak direnmeye devam etti. Komünist partisi içinde milliyetçi hissiyat ve ihtilale karşı haydutluk şeklinde sürdürülen silahlı mücadele tehlikeli hâle gelmişlerdi."[51]

1

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s. 179 - 92.

2

Nadinskii, Ocherki, cilt 2, s. 102 - 7. Nadinski, reddi mümkün olmayan ispat olarak gördüğü şeyi belirtmek için şunlan yazıyor: "Alman casusu bir Türk olan Seidahmet 1951'de 'Kırım Cumhuriyeti Senato Başkanı' olarak Amerika Birleşik Devletleri Hariciye Bakanlığı hizmetinde görüldü" (s. 107). Burada da şu kaçınılmaz sonuca varmaktadır: Seidahmet 1918 hanlık prensibini destekliyordu.

3

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s. 194 - 95; A. Gukovskii, editor, "Krymskoe kraevae pravitel'stvo v 1918/19", Krasnyi arkhiv 22 (1927), s. 97 - 98.

4

Nalbandov'un günlüğü Gukovskii'de yayınlandı, s. 97-131.

5

Arslan Krichinskii, "General Maciej Sulkiewicz (1865-1920)", Rocznik Tatarski 1 (1932), s. 250. Deklarasyonun metni Gukovskii'dedir, s. 117-22.

6

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s. 199 - 200; Gukovskii, s. 99, 111, 122-28.

7

Zagorodskikh, s. 15-16. Bunun Tatarlar İçin N.E.E döneminde Sovyetlerin Orta Rusya bölgelerine zorla yiyecek yollamalarından niye daha fazla yokluk yarattığını anlamak güçtür.

8

Pipes, s. 187.

9

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Milli Mücadelesi, s. 201.

10

A.g.e., s. 210 - 17, 220 - 39.

11

A.g.e., s. 204 - 5.

12

A.g.e., s. 270-73; deklarasyonlarının metni Gukovskii'dedir, s. 122.

13

Seidahmet, La Crimee, s. 80-83; Kırımal, A.g.e., s. 278-79.

14

Kırımal, A.g.e., s. 279-80, Bennigsen ve Lemercier - Quelquejay, Presse, s. 252.

15

Pipes, s.187-88; Kmmal, a.g,e., s. 281-82.

16

Kmmal, a.g.e., s. 282; Pipes, s. 188; Bennigsen ve Lemercier - Quelquejay,

Presse, s. 252.

17

Bor'ba Bolshevikov za uprochenie sovetskoi vlasti, s. 78-123; Lemercier - Quelqejay, "The Crimean Tatars", s. 22. şunları yazmaktadır, "Müslümanları zorla komünizmin kollarına iten Beyazların siyasi hatalan idi."

18

Bennigsen ve Lemercier - Quelqueiay, Presse, s. 252: Seidahmet, La Crimee, s., 90-94.

19

Castagne, s. 5-9.

20

A.g.e., s. 9 -10.

21

A.g.e., s 12.

22

A.g.e., s 11-15

23

Pipes, s. 189; Chirva. Ocherki po Istorii kryma (Simferopol, 1964), cilt 3, s. ll'de bu dönemde partinin üst kademelerinde Tatarların olmadığına işaret eder. Krym Revkom'un Merkezî Komitesine R.S. Zemliachki, Bela Kun, B. Ul'ianov ve Zemlichka mensuptular.

24

Essad Bey, Histoire du Geupeou la police secrete de l'URSS, 1917 - 1933 (Paris, 1934), s. 96; Anatolii Marchenko, "Nikolai Bystrykh", G. Anan'ev ve M. Smirnov, Sbomik pogranichniki (Moskova, 1973), s. 5-29.

25

60.000 - 70.000 sayısı Kırımal tarafından USSR'i İnceleme Enstitüsünün USSR'de Soykırımı, Grup tmhası İncelemeleri arasında yayınlanan "Kırım Türkleri" kitabında verilmiştir. (New York, 1958), s. 20. Olayı Sovyederin nakli: PV. Nadinskii, "Bor'ba krymskoi partorganizatsii za vosstanovlenie na-rodnogo khoziaistva", Bor'ba bolshevikov za uprochenie sovetskoi vlasti, s. 125-26'da.

26

Kırımal, Kırım Türkleri'nin Millî Mücadelesi, s. 286-87.

27

Pipes, s. 190

28

Lemercier - Quelquejay. The Tatars", s. 22-23; Kırımal, Kırım Türkleri'nin Milli

Mücadelesi, s. 287; “Muhtariyetin Moskova’nın direktiflerini harfiyen yerine getireceği görüşünü paylaşan bir Bolşevik” olan Yüri Gaven bu cumhuriyetin başkanı olacaktı, Pipes, s. 189-190.

237 Rus thtilâli ve Türkler, TY, cilt XII, 1333 (1917), s. 3437; Ayaz lshaki: Birinci Müslüman Kurultayı’nın yirmi yıllığı (20. yıldönümü), YMY, 1937, No: 5, s. 1; von Mende (43), s. 121; H. Altdorffer: Die Islamischen Völker Russlands (Rusya’nın Müslüman Hakları). No, cilt V. s. 97; No, cilt 1, s. 115, 362.

29

Castagne, s. 148 -49.

30

A.g.e., s 149 - 50.

31

A.g.e., s. 150.

32

A.g.e., s. 150 - 51.

33

Peter J. Potichnyj “The Struggle of the Crimean Tatars — Kırım Tatarları’nm Mücadelesi”, Canadin Slavonic Papers 17, nos. 2-3 (1975), s.304.

34

M. Alaç, “Bolşeviklerin ikinci tşgali’nden Sonra Kınm’da Neler Oldu?”, Emel 29 (1965). s. 6-7.

35

Borvs Lewytzkyj, The Uses of Terror: The Soviet Secret Police, 1917 - 1970.

36

Alac. s. 6-7; Kırımal, Soykırımı, s. 20 - 21.

37

Kırımal, Soykırımı, s. 21; Kırımal. Kırım Türkleri'nin Milli Mücadelesi, s. 288.

38

Castagne, s. 151 - 52'de Paris'te yayınlanan bir Rus gazetesinin 31 Ocak 1922 tarihli nüshasından naklen verir.

39

A.g.e., s. 152.

40

A.g.e., s. 152.

41

Lemercier - Quelqvejay, "The Tatars", s. 23; Bennigsen ve Lemercier - Quel-

vejay, İslam, s. 70.

42

S. A. Gamalov, "National'nye men'shinstva kryma," Krym 2, no. 4 (1927), s. 187.

43

"Kr ASSR", B.S.E.'de, 1. baskı (1937), cilt 35, s. 318, G.I. Khazanov "Partiina-la organizatsiia kryma v bor'be za pobedu kholkoznogo stroia", Bor'ba bols-hevikov za uprochenie, s. 202.

44

Bennigsen ve Lemercier - Quelgvejay, İslam, s. 107.

45

Lemercier - Quelgvejay, “The Tatars”, s. 23; Kmmal, Kırım Türkleri’nin Milli Mücadelesi, s. 289-90.

46

Bennigsen ve Lemercier - Quelgvejay, İslam, s. 112, A.K. Bochagov, Millî Fırka (Simferopol, 1930), s. 83 - 84’den naklen; Alaç, s. 8.

47

Kırımal, “Mass Deportations and Massacres in the Crimea,” Çukura Turica I, no. 2 (1964), s. 256.

48

Alaç, s. 9; Kırımal, Kırım Tûrkleri’nin Millî Mücadelesi, s, 209’da “Yahudiler Tatar hayatının her sahasına katıldıkları ve hatta Kurultay’da bile temsil edildikleri için” lbrahimov’un protestosunda anti-Semit unsurların bulunmadığını ileri sürmektedir. Chirva’ya göre, Ocherki, cilt 3, s. 67, ibrahimov “1918’de Kırım’daki ilk Sovyet Hükümeti’nin katline katılmak, haydut köylü şeyhlerini desteklemek ve suistimalle” suçlamıştı.

49

Alaç, s. 9; Kırımal, KmmTürkleri’nin Milli Mücadelesi, s. 291-92; Lemercier-Ouelguejay, “Kırım Tatarları,” s. 23.

50

Chirva, Ocherki, cilt 3, s. 205.

51

Robert Conguest, Milletlerin Katilleri (New York, 1970), s. 58’den naklen.

Kırım Cemiyeti'nin Sovyetleştirilmesi

Tatar Cemiyeti'nin Sovyetleştirilmesi birçok şekilde oldu. Önce bütün eğitim müesseseleri yeni liderlere teslim olundu. Bazı hallerde bu Tatar müdürlüklerinin değiştirilmesiyle sonuçlandı. Tahsillerini ihtilalden çok önce tamamlamış olan Tatarlar uzaklaştırılıp yerlerine "Yeni Sovyet Tatar aydınlan" getirildiler. Başka durumlarda da Tatarların yerine Ruslar veya UkraynalIlar getirildiler. Gazete ve dergilerin yazı işleri kurulları, Tatar millî tiyatrolarının müdürleri, yazarlar ve şairler görevlerinden uzaklaştırıldılar. Birçokları burjuva milliyetçiliği veya Sovyetlere karşı faaliyetle suçlanıp, dava edildiler ve Urallara, Batı Sibirya'ya sürgüne yollandılar. Bir müşahitin ifadesine göre "tbrahimov' un tasfiyesini müteakip yıl içinde hemen hemen bütün ihtilal öncesi Tatar aydın zümresi de tasfiye edilmişti."[1] Tatar alfabesi Latinleştirildi. Her ne kadar Tatar aydınlarından, bazılarının bunu tasvip ettiklerini ve aralannda Çobanzâde'nin de bulunduğu birçoklarının bu reformun planlanmasında Türkolog Samoiloviç'le birlikte çalıştıklarını kabul etmek gerekirse de, bu hareketin Tatar dili ve edebiyatı üstünde tahripkâr bir tesiri oldu. Yeni alfabenin zorla kabul ettirilmesi yeni Tatar talebe neslini Arap alfabesi ile yazılmış ve yayınlanmış olan ihtilal öncesi hatta ihtilalden hemen sonraki Tatar edebiyatının zenginliğinden mahrum bıraktı. Reform, hükümete genç neslin okumasına müsaade edecekleri Tatar edebiyatını seçmede kolay bir yol sağladı. Sadece belli bazı kitapların Latin harfleriyle basılıp yayınlanmasına müsaade edilindi. Hakçasma söylemek gerekirse, aynı reform aynı neticelerle aynı zamanda Atatürk'ün Cumhuriyetçi Türkiyesi'nde de uygulanıyordu. Ayrıca Latin alfabesinin Tatar dilini Arap veya Slav alfabesinden daha iyi aksettirdiğini de söylemek gerekir. (Tatar dili için Kiril alfabesi de Arap alfabesi de aynı ölçüde müsait değildirler). Chirva şu hususu kabul eder: "Tatar milliyetçileri ve uleması, ideolojik durum ve nüfuzlarını zayıflatacağı için buna muhaliftiler. Bu yüzden Tatar yazısındaki reformun sadece kültürel değil aynı zamanda siyasi tesiri de oldu."[2]

"Burjuva milliyetçiliği"ne karşı mücadele

Kırım Tatar "burjuva milliyetçiliği"ne karşı yapılan Sovyet saldırısı sadece kültürle bitmedi. 1928-1929'da Tatar İktisadî hayatm-

daki "burjuva unsurları ve Kulak'lar" acımasızca tasfiye edildiler. Bunlar ya yok oldular ya da Sibirya'daki birçok çalışma kampına ve yerleşim merkezine

gönderildiler. Bu iki yıl içinde Kırım'dan uzak-laştırılanların sayısı 35.000-40.000 arasındadır. Bunlar yarımadadaki köylü ve çiftçilerin önemli bir miktarını teşkil ediyorlardı.[3]

1930 yılında Revoliutsiia'i Natsionatnosti'de yayınlanan bir makaleye göre mesele şuydu:

Kırım'da eski toprak ağaları ile Kulakların gücü hâlâ devam ediyordu. Topraklan gerektiği gibi millileştirilmemişti; köylerdeki fakirlere toprak verilmemişti. Onlar hâlâ Kulak'lar tarafından baskı görüp, sömürülüyorlardı. Sovyet ve kooperatif teşkilatlan düşman unsurlarla doluydu ve köylerin temsilcisi yoktu. Ancak CPSU (Sovyetler Birliği Komünist Partisi) Merkez Komitesi'nin tahkikatından sonra bu iğrenç duruma bir son verilebildi... Kınm'da ziraî ihtilale muhalefet edip, direnenler sadece feodal ve kapitalist unsurlar değildi, ki bunlann direnişi tabii idi; fakat zaman zaman bu unsurlann menfaatlerini temsil ve müdafaa edenler parti ve Sovyet teşkilatının bir kısım olan Ibrahimov grubuydu.[4]

Kulaklara karşı yapılan mücadele Kırım'ın köylü nüfusunda büyük bir boşluk yarattı. Orta Asya ve Sibirya'ya gönderilenlerin hepsi değilse bile, çoğu ne güçlü ne de zengin çiftçilerdi. Bir görgü şahidi Kırım ziraatının kolektifleştirilmesini şöyle tasvir etmiştir:

"Binlerce kişiyi topladılar... Güneyin mutedil ikliminde büyümüş ve dağlarla deniz sahilinden hiç ayrılmamış olan insanlar zorla tayga ve tundralara (buzlu Sibirya orman ve bozkırları) göç ettirilince daha göçün ilk safhasında yok oldular. Herhangi bir genel tedbir

değil, fakat kitle imhasıyla, bütün bir milletin manasız ve merhametsizce yok edilişiydi bu."[5]

Tabiî ki bu bir mübalağaydı. 1944'de Orta Asya'ya sürülecek daha çok Tatar vardı Kırım'da. Fakat bu siyasetin neticeleri aşikârdı ve 1941 yılında vukû bulan Alman işgaline karşı birçok Kınm Tatarının reaksiyonunu düşünürken bunları hatırlamak gerekir.

Tatar direnişi ve kollektifleştirme

Uygulanan bu siyasete karşılık Kırım Tatar köylülerinin en azından bir

ayaklanma yaptıklarına dair delil vardır. Bu ayaklanma 1929 Aralığı ile 1930 Ocağında Kırım'ın güney sahilindeki Alakat'da oldu. Fakat köylüler Sovyet otoritelerinin teksif ettikleri güçleriyle başa çıkabilecek durumda değildiler. Görgü şahidi Omar Mustafaoğ-lu'nun ifadesine göre, hükümet, 18 Ocak 1930'da Alakat'a karşı kara ve deniz kuvvetlerini yolladı; bölgedeki ailelerin bütün fertleri tevkif olundu ve çoğu hemen kurşuna dizildi. 23 Martta Simfero-pol'de Uskut köyünün 32 ileri geleni idam edildi.[6]

Zorla kolektifleştirmeye karşı başka tür direnişler de yapıldı. Bir Sovyet ifadesine göre Kırım'da birçok köylü hayvanlarını yeni devlet çiftliklerine devretmektense öldürmeyi tercih ettiler. "Karasubazar Bölgesi'nde 1927'de 9309 at ve 65.000 koyun varken, 1930'da sadece 4.835 at ve 26.000 koyun mevcuttu." Bu davranışlar karşı ihtilalci faaliyet olarak damgalandılar. Kırım'daki kolektifleştirme için gerekli olan zor uygulanmasını destekleyen Khazanov şunları yazmıştı: "Tatar milliyetçilerinin Türkiye'deki kapitalist unsurlarla münasebetleri vardı. Tatar burjuva milliyetçileri ve sağ kanat fırsatçıları Kırım'da sınıf mücadelesi ve Tatarlar arasında Kulakların bulunmadığını iddia ediyorlardı."[7]

Kırım'daki zorla kolektifleştirmenin (ki bu şekilde en müstahsil

ziraatçi halk yerlerinden edilmiş, Doğu'ya sürülmüş ve köylerle zirâî yerleşim merkezlerinin toprakları alınmıştı) baş neticesi 1921-1922'deki korkunç kıtlığın tekrarı oldu. Bu sefer kıtlık 1931'den 1933'e kadar sürdü. Durumu eskisine nazaran daha kötü hale getiren ise en şiddetli yiyecek sıkıntısı çekilen aylarda bile Sovyet otoritelerinin yiyecekleri müsadere edip sanayileşme için gerekli olan yabancı döviz karşılığında ihraç etmeleriydi. Köylerinin kontrolüne hâkim olmadıkları için köylüler hayatta kalmaları için elzem olan yiyecekleri saklayamıyorlardı. Kırım'daki bu yılları görmüş olan Aleksandrov sonraları şunları yazmıştır:

Cesetlerin köy ve kasaba sokaklarında tepeleme yığıldığı 1931-1933'ün korkunç kıtlık yıllarında yabancı vapurlar Kırım limanlarında ara vermeksizin altın gibi buğday yüklüyorlardı ve borularla tankerlere şıra dolduruluyordu. Korkunç kıtlık geride kalan herkesi biçti. Kendi mahsulünden mahrum bırakılan bu bölgeye mahsus yiyecek maddesi sokulmuyordu,[8]

Durum öyle bir hale geldi ki Kırım ASSK Merkez Komitesi başkanı Mehmet Kubay Moskova'ya şiddetli bir protesto çekip, cesaretle şunları yazdı:

“Moskova, Kırım Cumhuriyeti’ni yağma edip, bütün tabiî kaynaklarını ihraç ediyor ve açlıktan ölen halka yiyecek bırakmıyor”[9]

Bu yıllardaki üretim için Sovyetlerin verdiği rakamlar kolektifleştirme siyasetinin özellikle yeni sistemde yapılan ilk yıllık hasat yılı olan 1932’deki feci tesirini göstermek bakımından öğreticidir. 1932’deki meyve üretimi 1931’in yüzde 33’ü kadardı; üzüm üretimi yüzde 30, tütün üretimi yüzde 50 oranında gerilemişti[10].

Bilinen bir istisna haricinde Moskova otoriteleri Kırım Tatarlarının problemlerine karşı tamamen hissizdiler. Bu istisna da 1933’de Revoliutsiia Natsionalnosti Gazetesi’nde çıkan ilginç bir haberdi. Bu haberde mahallî Kırım komünist otoritelerinin hangi Tatar köylerinin “kulak” olduğunu tespit ederken sorumsuzca davrandıkları belirtiliyordu:

O bölgenin (Karasubazar) Sovyet teşkilatı anlaşılan kötü bir durumda. Çünkü sadece köy Sovyetleri değil, Bölge İcra Komitesi bile şikâyetlere karşı kayıtsız kalıyor. Bu bölgedeki Sovyetler davacı olan köylüleri tekrar tekrar hayali, hiçbir mazereti olmayan, hatta fantastik sınıflandırmalarda bulunmuşlardı (meselâ 400 hektar arazi veya 200-300 baş sığır sahibi gibi veya 20 ırgatın işvereni gibi göstermişlerdi vesaire). Fakat yapılan kontrollerde çalışanların sadece aile efradı olduğu görülmüş ve davacıların dedelerinin değil dedelerinin dedelerinin bile bu kadar arazi ve sığıra sahip olmadıkları tespit edilmiştir.

Fakat bu raporda belirtilen sonuç durumu düzeltmek için hiçbir şeyin yapılmadığıydı. Kırım köylüleri büyük haksızlıklara maruz kalmaya devam ettiler.

Kınm İcra Komitesi’nin mahalli Sovyet yetkililerinin bu sorumsuzluklarına karşı yeterince sert mücadele etmediklerine işaret etmek lazımdır. Tüm Rusya Merkezî İcra Komitesi Başkam’mn Sekre-taryasmdan gelen birçok mektuplara rağmen Karasubazar’da ve diğer bölgelerde şikâyetlerin muameleye konmasını bir düzene tâbi kılmak için tesirli bir şey yapılmadı.[11]

1933’de Kırım Tatar cemaati birçok ağır darbeye maruz kalmıştı. Kültür ve eğitim hayatlarının Sovyetleştirilmesini ve güvenilir bulunmayan bütün Tatar’ların görevlerinden uzaklaştırılmalarını yaşamışlardı. En tesirli Kırım Tatar komünist lideri olan Veli İbrahi-mov’un ve Kırım’ın “Altın Çağında” onunla birlikte çalışmış olanların tasfiye edildiklerini görmüşler, Tatar ziraî hayatının

imhası teşebbüsünden kaynaklanan kıtlığı yaşamışlardı. 1917-1933 arasında Kırım Tatarlarının yüzde 50'si olan 150.000 kişi ya öldürülmüş ya da Kırım'ı terketmeye mecbur bırakılmıştı. Kırım'dan çıkarılanlar ya Orta Asya'da iskan edilmiş veya çalışma kamplarına gönderilmiş ya da Romanya ve Türkiye'ye göç etmişlerdi. Kırım'ın siyaset ve kültür

hayatının liderlerinin büyük çoğunluğu bu gruplar arasmdaydılar. Geriye kalan liderler (en azından 1933'e kadar) Sovyet rejimi için siyasî açıdan sağlam kabul olunuyorlardı. Fakat bunlar bile Kırım Tatar cemaatinin imhasını hedefleyen bir siyasete rıza gösterip sessiz kalmanın mümkün olmadığını gördüler. 1933-1939 arasındaki "Büyük Kıyımlar" döneminde Sovyet otoriteleri bu liderlerin de hesabını gördüler.

Kırım'daki kıyımlar

Kıtlık dolayısıyla çektiği protestodan sonra Kubay tasfiye edilip, idam edildi. Yerini Kırım ASSR Merkez Komitesi Başkanı olarak Ilyas Tarhan ve Kırım Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak İbrahim Samedin aldı. 1933'den 1936'ya kadar isteyerek veya istemeyerek bu iki görevli geriye kalan bütün Kınm aydınlarının imhası hareketinin başında bulundular. "Burjuva milliyetçiliği ve anti Sovyet faaliyetlerden" dolayı yargılananların arasında "Milliyetçiler, karşı ihtilalciler, hainler, anti-Sovyet unsurlar, Kulaklar ve Troçkistler" vardı[12].

5 Ekim 1936'da Simferopol'da yayınlanan Yani Dünya Gazetesi Kırım Pedagoji Enstitüsü'ndekı kıyımı duyurdu. Buna (Latin alfabesinin uygulanmasında alet olmuş olan) Çobanzâde, Hasan Ayvaz, Osman Akçokraklı ve yazar Latifzâde dâhildir. Aynı zamanda Tavri-da Üniversitesi Tatar Dili ve Kültürü Fakültesi de tasfiye edildi, idam edilenlerin arasında tarihçi Hilmi, Akçoraklı ve Azi; Türkolog Çobanzâde, Ayvaz, Lüman, Odabaşlı, Cemalettin ve Tanabaylı; Tıp Profesörleri Osman, Abdullah ve Ömer; Üniversite ve Enstitü direktörleri Hasan, Çeşmeci, Aleksandrovich, Şumin ve Bekir; gazeteci Sükuti, Turpçu ve Murgaza; şair ve yazar Biranbay, Latifzâde, Şemizâ-de, Kadir, Camanaklı ve Cavtobeli vardılar. B.S.E.'nin 1937 baskısında Tatar edebiyatı hakkmdaki "Kırım'daki kabiliyetli yazarlar buıju-va milliyetçiliğinin artıkları ile yapılan mücadele içinde yetiştiler" tarzında yazı ve başka tafsilat ve izahat verilmemesi bu siyasetin ilginç bir yanını gösterir.[13] Bu noktada Tatarlara karşı yürütülen kampanya 1921'den beri ilk defa Müslüman din adamlarına da ulaştı. Hemen hemen bütün camiler ve ulemanın idaresindeki okullar kapatıldı. Din adamları makamlarından mahrum edildiler veya Orta Asya'ya ya da yurtdışma gitmeye zorlandılar[14].

Kırım'ın Sovyetleştirilmesini tamamlamak için Bolşevik otoriteleri Kırım Komünist Partisi'ndeki Tatar grubunu imhayı ve Tatar kültürünü Ruslaştırma siyasetini uygulamayı gerekli buldular. Bunun her ikisi de 1936-1940 yıllarında yapıldı; partinin geriye kalan Tatar üyelerinden milliyetçi sapmasıyla ilgilendikleri hususunda en küçük bir şüphe bile uyandıranlar tasfiye edildiler ve Kırım ASSR'ı o şekilde yeniden teşkilatlandı ki "Muhtar" ünvanı hiçbir mânâ ifade etmez hale geldi. 1936 Kasımı'ndaki 8. Sovyet Kongresi'nde Stalin özellikle Kırım ASSR'i hakkında şunları söyledi: "Örnek olarak Kırım Muhtar Cumhuriyetini ele alın... Fakat Kırım Tatarları bir azınlıktırlar. Bu sebepten dolayı Kırım Cumhuriyeti'ni Birlik Cumhuriyetleri kategorisine sokmak yanlış ve mantıksız olurdu."[15]

1936 yılındaki yeni Sovyet Anayasası, Kırım Cumhuriyeti için Stalin'in Tatarların azınlık durumu ile ilgili düşünceleri doğrultusunda önemli değişiklikler getirdi. Evvela Kırım ASSR, RSFSR'e daha sıkı bağlandı. RSFSR otoritelerinin evvelce tasdiki olmaksızın Kırım Sovyeti'nin herhangi bir nihaî hareketine müsaade olunmayacaktı. Dâhili olarak Kırım idaresi yasama ve icra otoriteleri olmak üzere taksim edilmişti. Dört yılda bir seçilecek olan Tüm Kırım Sov-yeti yasama organı oldu. Üyeleri komünist partisi mensuplarıydı ve işçi sendikalannı, meslekî sendikaları, devlet çiftliklerini ve gençlik teşkilatlarını temsil ediyorlardı. İcra gücü on iki üyesi Tüm Kırım Sovyeti, bir üyesi de CPSU Merkez Komitesi tarafından seçilen Halk Komiserleri Konseyi'nin ellerindeydi. Bütün seçimler RSFSR otoritelerinin kontrolüne tâbiydi. Kırım müesseselerinin hiçbiri RSFSR'in tasdiki olmaksızın hareket edemiyordu.[16] Herhangi bir muhtar faaliyet siyaseti bahis mevzu değildi. Nihayet kıyımlar esnasında llyas Tarhan Samedin ve hükümetlerinin bütün üyeleri tasfiye ve tevkif edildiler; ya sürüldüler ya da idam edildiler.[17]

Tatar kültürünün Ruslaştmlması

Kültür alanında Sovyetleştirmek Ruslaştırmak manasına geliyordu. Kıyımlarda yaratıcı aydınlarının çoğunu kaybetmiş olan Kırım Tatarlarının kültür toplumu Ruslaştırma saldırısına karşı koyacak liderlikten mahrumdu. 1938'de Latin alfabesinin yerine Kiril alfabesi ikâme edildi. Aynı zamanda mevcut Tatar edebiyatının çoğu siyasi açıdan kabul edilemez ilan olundu ("proleter ve Sovyet olmadığı için") Tatar dilinde yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı 1935'de 23 iken 1938'de 9'a düştü. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler Tatar dilinden çıkartıldı, yerlerine Rusça kelimeler ve gramer kaideleri sokuldu.[18]

Nihayet 1937-1938’de Kırım’daki komünist hükümeti Tatar köylülerine karşı katıksız bir terör siyasetine girişti. Bu hareketin resmî mazereti sosyal davranışta Sovyet (Rus) standartlarına uyum sağlamalarım mümkün kılmak için Kırım Tatarlarının İçtimaî ve ailevî âdetlerinde reform yapmak ihtiyacıydı. Bu faaliyetin neticesi tahmin olunabilir. Köyler aile meselelerine karşı bütün resmî müdahalelere direndiler. Bu direnişe karşı Sovyetlerin cevabı büyük çapta kuvvet kullanmak oldu. Yüzlerce köylü NKVD (Dahili Meseleler Halk Komiserliği) ajanları tarafından tevkif edildi. Karasubazar sakinlerinden biri 1937 yılının bir Aralık gecesi için şunları yazmıştı:

Altmış kişi tevkif edilmişti. Ben de onlara dahildim. Bu arada Ka-rasubazar’ın bütün Müslüman din adamlarım hapse atmışlardı. Kı-

rım’ın en mümtaz din adamı ve eğitimcilerinden yetmiş yaşındaki Şeyh Mehmet Hoca Ahmet Vecdi, yetmiş beş yaşındaki Şeyh Şeyzâde Abdül-mecit ve seksen yaşındaki Kafadar Hacı Mustafa ve daha birçokları bunların arasındaydılar.

Başka birisi de şunları yazmıştı:

“1937’de 15 Tatar ve 45 Rus ailenin bulunduğu leky Bölgesi’ndeki Kilchoi köyünde 17 Tatar tevkif edilmişti. Tevkif olunanlardan sadece ikisi geri geldi. Diğerleri hapislerde yok oldular.”[19]

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Kırım Tatarların durumu üzüntü vericiydi. Fakat bu kesin imha görünüşüne uymayan birkaç olay da vardır. Önce yukarda da bahsolunan Kırım komünistlerinin yanlış davranışlarını itiraf eden Moskova raporları vardır. Moskova bu yanlışları düzeltmek için hiç olmazsa asgarî bir gayret gösterdi. Ayrıca Kırım’daki Sovyet siyasetinin yeterince Tatan bu Sovyet Muhtar Cumhuriyeti’nin siyasî ve İktisadî hayatına sokmaya muvaffak olamadığı 1930’da kabul edilmişti. Yine 1930’da Revoliutsiia i Natsi-onalnosti’de şunlan okuyoruz:

Kırım merkez teşkilatında yerlilerin temsilini şu tablo gösterir: Maliye Halk Komiserliği’ndeki 107 görevliden sadece 7’si Tatardır; Ziraat Halk Komiserliği’ndeki 606 görevliden 46’sı Tatardır; Soyuz khleb’deki 66 görevliden yalnızca 2’si Tatardır ve her ikisi de sadece ayak işlerine bakmaktadırlar. Diğer merkezî müesseselerde de hemen hemen aynı manzarayla karşılaşıyoruz. Yerli proletaryadan kadrolar geliştirilmesinde de durum daha iyi değildir; Kırım sanayindeki 27.210 işçiden sadece 1806’sı Tatardır. Kırım’daki

en büyük iş yeri olan izabe tesislerinde çalışan 8.103 işçiden sadece %5,3'ü olan 416'sı Tatar'dır.[20]

Her ne kadar bu delil Tatarların kendi millî hayatlarına tam olarak katılamadıkları yolundaki şikâyetlerinin haklı olduğunu gösteriyorsa da, hükümet organları da problemlerin farkındaydılar ve uyguladıkları siyasetin neticelerinden memnun değildiler. Tabii ki bu

raporların Kırım toplumu ve Sovyet siyaseti üzerinde önemli bir tesir icra ettiklerine dair hiçbir işaret yoktur.

Herhangi bir izah veya haklı gösterecek mazereti olmayan ikinci bir ilginç olay ise, 1934'de Kırım ASSR'e bir muhtar cumhuriyete ilk defa olarak "Ekonomik ve kültürel yapıya büyük katkılarından" dolayı Lenin Nişanı'nm verilmesidir.[21]

Üçüncü olarak 1935'de Kırım'ın Güney Sahilleri için Ekonomik Planlama Komitesi'nin raporu yayınlandı. Bu raporda baştan sona kadar Tatarlann 1783'den 1935'e kadar Ruslardan kötü muamele gördükleri vurgulanıyor ve bu durumun güney sahillerinde düzeltileceği vaat ediliyordu. Bu raporda şöyle ifadeler kullanılmıştı: "Ortodoksluk, hükümranlık ve milliyetçilik sloganlarıyla en münbit arazi Tatar halkından gasbedilmiş ve ebediyen kullanmaları için yeni pomeşçiklere dağıtılmıştı" ve "hükümetin zalim siyaseti çeyrek milyondan fazla Tatar yurtdaşmı göç etmeye mecbur etti."[22]

Bu komitenin tavsiyeleri Tatar halkı üstünde icra ettikleri tesir dolayısıyla dikkate değer değildir, fakat Tatarlann ekonomik zorlukları karsısında duyduklan samimi endişeyi ispat etmektedir. Komite, Kmm'daki sağlık tesislerine "Zaten yeterli işe sahip olan merkezî yörelerden işgücü getirmekten" daha yüksek oranda mahallî Tatarlann istihdam edilmesini teklif ediyordu. Irkçı bir tutumun mevcudiyetini kabul eden komite raporunda Kırım'a gelen Ruslann "kendilerine sadece Slavların hizmet etmesi gerektiği" fikrinden vaz-geçirilmeleri bildiriliyordu. Bunlara ilâveten raporda, hali hazırda bölgede bariz bir "nüfus azlığı olduğundan" gönüllü olarak veya zor yüzünden Kırım'dan göç etmiş olan Tatarların "geri dönmeye ikna edilmeleri" de teklif ediliyordu.[23]

Nihayet B.S.E.'nin 1937 baskısında Kırım hakkında yayınlanan bir makale Kırım Tatarlarının tarihi hikâyesini dikkate değer bir objektiflikle ele almaktadır. Bu makalede şöyle ifadeler de vardı:

“1783’den sonra sert bir müstemleke boyunduruğunun ağırlığı birçok Kırım Tatarını göç etmeye mecbur etti. 1802’den sonra söz konusu hudut bölgesinin Ruslaştırılmasınm sürmesi bu göçlerin devam etmesine sebep oldu... Kırım Harbi esnasında Tatarların sahilden uzaklaştırılması Rusların en bereketli topraklara el koymasını kolaylaştırdı... Yüzyılın sonunda Rus Hükümet siyasetinin bariz özellikleri ekonomik, kültürel ve hukuki eşitsizlikti.”

Hatta bu makale, 1918’den önceki Tatar siyasî gelişmesini de oldukça doğru ve dürüst bir şekilde ele almaktı, yalnızca Sovyet dönemi ve özellikle Veli İbrahimovizm dönemi için burjuva milliyetçiliğine karşı alışılmış saldırılarda bulunmaktaydı.[57]

1941 yılı Kırım Tatarları için yeni bir dönemi başlattı. Bu yıllarda Sovyet ordusu güneyde yenilmiş ve Almanlarla Romenler yarımadayı işgal etmişti. Bu dönemde Kırım Tatarlarının davranışı 1944’de-ki nihaî felaketin sebebi oldu. Bu mevzuya girerken birçok gerçek hatırlanmalıdır. Evvela Sovyet Hükümeti’nin 1928-1939 arasındaki faaliyeti Kırım Tatarlarının siyasî ve kültürel liderlerinin başka hiçbir Sovyet milliyetinde görülmemiş derecede imhası ile sonuçlanmıştı. Tatar halkının hemen hemen yarısı ya imha edilmiş ya da sürülmüştü. Saniyen Tatar kitleleri, yani köylüler, Sovyet idaresinden tek bir fayda bile görmemişlerdi. Onlar da liderleriyle birlikte aynı kaderle eza çekmişlerdi. Lemercier-Ouelquejay’in yazdığı gibi: “Son

Ruslar	% 52,45	% 11,15	% 40,38
UkraynalIlar	% 8,14	% 1,95	% 6,44
Yahudiler	% 6,19	% 0,18	% 4,35
Almanlar	% 0,45	% 0,22	% 0,39
Rumlar	% 10,47	% 1,41	% 7,70

Ermeniler	% 2,53	% 0,17	% 1,81
Bulgarlar	% 0,22	%0,11	% 0,19
Diğerleri	% 3,86	% 0,61	% 2,90
Toplam	% 100	% 100	% 100

57 B.S.E., 1. baskı (1937), cilt 35, s. 305-18.

trajedi ve Alman işgaline ve sonra da sürgüne maruz kalan Tatar toplumu zayıflamış ve bitap düşmüş haldeydi.”[24]

13. II. DÜNYA SAVAŞINDA TATARLARIN DURUMU

1973 Ekimi’nde Yahudi şair ve öğretmeni Uya Yankeleviç Ga-bay, Moskova’da on birinci kattaki apartman dairesinin balkonundan atlayarak intihar etti. Bu, şahsi bir trajediden de öteydi. Gabay, diğer ezilen milletlerin ve kültürel grupların ve özellikle de Kırım Tatarlarının haklan için mücadele eden Sovyetler Birliği’ndeki en tanınmış Yahudi rejim aleyhtarı idi. Tevkif edilen, mahkemeye verilen, yıllarca çalışma kamplarına mahkum edilen, psikiyatri hastanelerinde hücreye kapatılan Gabay, Yahudiler ve Tatarlar namına inanç ve faaliyetlerinden dolayı şahsen eziyet görmüştü. Bir Yahudi, Müslüman Kırım Tatarlarıyla niçin bu kadar çok ilgileniyordu? Gabay, Yahudilerle Tatarların II. Dünya Savaşı’ndan sonra çektikleri eziyetlerinin kaynağının aynı olduğuna ve bunun da Sovyetler Birliği’ndeki Rus unsurunun onlara karşı olanların önyargısından kaynaklandığına emindi. 1944’den sonra Kınm Tatarlarının uğradığı muamelelerin başka bir izahı bulunamayacağına inanıyordu.

Bu iddia, Batılı kulaklara garip geliyor. Sovyet politikacıları ve tarihçileriyle Sovyetlerle ilgilenen Batılı bilim adamlarının çoğu, bize, Tatarların Kırım’daki Alman işgal birlikleriyle yaptıkları aşikâra-ne işbirliğinden dolayı cezalandırıldıklarını anlatmışlardır. Onlara göre bu ceza sert olmakla beraber fazlasıyla hak edilmişti.

Fakat son zamanlarda çeşitli kaynaklar tarafından açıklanan delillere göre harp esnasındaki Tatar "ihaneti" ile ilgili inançlanmızı tekrar gözden geçirmemiz icap ediyor. Başkan Kruşçef bile 1956'da-ki Yirminci Parti Kongresi'nde yaptığı gizli konuşmadan bazı milliyetlerin Almanlarla işbirliği yaptığı yolundaki Stalin'in iddialarının yanlış olduğunu söylemişti.[1]

Ne var ki, Kruşçef Kırım Tatarlarını bu aklamaya dâhil etmemişti. Fakat sürgündeki Kırım Tatarları, - özellikle Taşkent çevresindeki Tatarlar arasında büyüyen kitle hareketi karşısında Sovyet Hükümeti 1967'de, 1944'deki iddiaların "sebepsiz yere Kırım'daki bütün Tatar halkına yöneltildiğini" belirten ve kısmi bir rehabilitasyonu ihtiva eden bir genelge yayınladı.[25] Bu genelge sadece Taşkent bölgesinde yayınlandı ve bugün bile birçok Sovyet vatandaşının bu genelgeden haberi yoktur. Tatarlara hâlâ Kırım'a dönüş hakkı tanınmamaktadır. Fakat böyle bir genelgenin sadece yayınlanması bile vaktiyle yapılan ithamların ne kadar sahte olduğunu göstermektedir.

Kırım Tatarlarının İkinci Dünya Savaşı esnasındaki faaliyetleri hakkında bilgi veren üç ayrı kaynak vardır ve ilk bakışta üçünün anlatış şekli birbirinden apayrıdır:

İlk kaynak Sovyet tarihçileridir (ve bu Batı'da genellikle kabul edilmiştir) ve Kırım Tatar halkının 1941-1944 arasındaki hainâne davranışını yansıtmaktadır. Buna, 1- Tatarların Alman ve Romen işgal rejimleri ile siyasi ve askeri konularda aktif işbirliği yaptığı; 2-Tatarlarm Kırım'da Sovyet reislerinin faaliyetine silahlı muhalefet ettiği ve 3- Tatarların Almanların nefs-i müdafaa taburlarına katıldığı iddiaları dahildir. Kırım'daki Sovyet çete reislerinin ilk elden ifadeleri bu iddiaları belgelemektedir. Savaştan sonra Tatarlara uygulanan toplu cezanın izahı ve haklı gösterilişi buradan kaynaklanmaktadır.

Ancak, son yılllarda bahis mevzu olan ikinci anlatış Almanla-rınkidir ve Alman savaş dokümanlarına dayanmaktadır. Burada tamamen başka bir husus vurgulanmakta ve Tatarlar Doğulu ve Unter-menschen'in (aşağı ırk) tipik örneği olarak savaş esnasında Alman mülahazaları için önemli bir nesne olmadıklarından bir kenara itilmektedirler. Birçok Alman dokümanı Tatarların nihayet ırk! ve tarihi bakımdan daha değerli olan Almanlara yer açmak için Kırım'dan uzaklaştırılacaklarını dile getirmektedir. Diğer Sovyet milliyetlerinden sürekli olarak Alman işgal rejiminin Tatarlardan daha itimat edi-

lir destekçileri olarak bahsedilmektedir ve Rusların iddia ettikleri gibi Kırım

Tatarlarının Almanlarla aktif işbirliği veya sağladıkları büyük destek hakkında pek bir şey söylenmemektedir. Almanların ifadelerine bakıldığında Sovyetlerin Tatarlara yaptıkları muamele daha az haklı görülmektedir.

Üçüncü rivayet ise, Kırım Tatarlarının kendilerine aittir. Samizdat yayınlarında diğer Sovyet rejim aleyhtarlarının dokümanlarıyla desteklenmekte ve dört noktayı vurgulamaktadır: 1- 1930'lardaki kıyımlar dolayısıyla savaşın arefesinde Kırım'da ehil bir Tatar liderliği yoktu; 2- Tatarlar savaş esnasında hem Almanların ekonomik ve siyasi baskısına hem de Sovyet çetecilerinin misilleme ve terörüne maruz kaldılar; 3- Tatarlar, 1928'den sonra tahrip edilen milli hayatlarını yeniden canlandırmayı deniyorlardı; ve 4- Tatarlar, 1914'de hâlâ anlayamadıkları sebeplerden dolayı milliyetlerinin maruz kaldığı komple yok edilişten dolayı şaşkınlığa düşüp şoke olmuşlardı. Bu üç anlatış tarzının sağladığı delillere uygun bir şekilde 1911-1944 yıllarının manzarasını tekrar yaratmak bir tarihçi için çok zor bir görevdir.

Nazilerin Kırım planları

Kırım'ın Sovyetler Birliğinin güney sımanda bulunmasına rağmen Almanlar daha 1941'in Nisan ve Mayısı'nda yarımadayı istilâ ve işgal etmeyi planlamışlardı. Nazi Partisi'nin hariciye bürosu direktörü olan Alfred Rosenberg, Sovyetler Birliği'ni birisi de "Ukrayna ve Kırım" olan yedi bölgeye taksim eden bir muhtıra yayınlamıştı. Bu muhtırada müstakil bir Kırım'dan bahis yoktu. Alexander Dallin, "Kırım'la Volga'nın batısındaki Kosak Bölgeleri'nin dâhil edilmesinin Ukrayna'ya pek çok yabancı toprağın verilmesi manasına geldiğine" işaret etmektedir. Sonradan Rosenberg Kırım hakkındaki tutumuna açıklık getirmiş ve "ileride Taurida adı altında müstakbel büyük Ukrayna'nın bir parçası olacağı halde" "doğrudan doğruya Alman idaresi altında tutulacağını" belirtmişti.[26]

Daha Doğu'ya doğru Alman ilerleyişi başlamadan önce Alman askeri ve siyasi planlayıcılara Reich'a katıldıktan sonra Kırım'da Tatarlara yer olmadığı hakkında hiçbir şüphe bırakmamışlardı. İlk ırkçı Nazi teorisine göre "Moğol, Tatar ve Kırgız aşağı ırkla eşdeğer kelimelerdi ve Rusya'nın Asyalaşması ırkî sağlığını yok etmişti." 1943'ler-de bile Almanya'da gösterilmek üzere yapılmış bir propaganda filminde Almanlar Kırım'da yerlerini "daha asil bir ırkın alacağı" "Tatar tiplerden ve Asyalı geri kalmışlıktan" bahsediyorlardı.[27]

16 Temmuz 1914'deki bir siyasi toplantıda Hitler, "Kırım'ın bütün yabancıların sürüleceği veya tahliye edileceği saf bir Alman kolonisi olacağına" karar verdi.[28] Yabancıların arasına Kırım Tatarlarını da dâhil ediyordu. Hitler, Kırım'ı geleceğin Karadeniz'indeki Alman Çe-bel-i Tarık'ı olarak görüyordu. Bir yıl sonra Almanlar Kırım'ın bir Cermen Gotenland'ına tebâdülünü düşünecekler; Simferopol tarihi Gotenberg adını alacak ve Sivastopol da Theodorichhafen olacak; Romanya ve Güney Tirol'de yaşayan Almanlar oraya nakledileceklerdi. Hitler'in o zamanlar "Bu fikrin harikulade olduğunu düşünüyorum... Ayrıca Kırım'ın iklim ve coğrafya balonundan Güney Tirolliler için ideal olduğunu düşünüyorum" dediği nakledilmektedir.[29]

Almanların Kırım'a karşı ilgisine sebep olan başka düşünceler de vardı. Evvela Alman komutanlığı Türk hükümetini Mihver devletlerinin safında savaşa sokmak için yeterli baskı yapabileceğine inanıyordu. Nihayetinde Türkler uzun zamandan beri Almanların dostuydular; Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yanısıra savaşmışlardı ve Sovyet Hükümeti'nin selefleri çarların güneye doğru yayılma arzularından hiçbir zaman vazgeçmemiş olduğunu farketmişler-di. Fakat bu, Almanların Kırım Tatarları meselesini ihtiyatla ele almalarına sebep oluyordu. Çünkü Kırım Tatarları Türkiye Türkleri-

nin ilgisini diğer Sovyet milliyetlerinden daha çok çekmişlerdi. Sadece ve sadece bu sebepten dolayı Alman idarecileri Tatarların Kırım'dan erken bir tarihte çıkarılmamasını kararlaştırdılar. Hatta Ankara'daki Alman sefiri von Papen, Kırım seferi tamamlandıktan sonra orada Kırım Tatarlarının katılabileceği bir idare kurmasını hükümetinden ısrarla talep ediyordu. Ona göre bunun Türkiye üzerinde güçlü bir siyasi tesiri olacaktı.[30]

Nihayet Hitler ve kurmay takımı Kırım'ı kontrol etmenin iki önemli stratejik sebebi olduğunu farkettiler; 1- Kırım, Ukrayna'yı kontrol etmenin güneydeki garantisiydi; ve 2 - Sovyetlerin elindeki bir Kırım "Romanya petrol sahalarına hücum için bir Sovyet uçak gemisi " olabilirdi. Ayrıca Kırım Sovyet Hükümeti'nin elinden almak onu Kırım'ın sınai ve zirai üretim gayretlerine ağır bir ekonomik darbe indirecekti.[31]

Alman istilası

Bu planların hazırlanması aylarca sürmesine ve Kırım istilası Al-man-Rus harbinin çıkışından üç ay sonra başlamasına rağmen, Kırım'daki Rus idaresi Alman saldırısı karşısında tamamen hazırlıksızdı. Perekop'ta ilk göründükleri

Eylül ayından 30 Kasım’a kadar geçen zaman içinde General Manstein’ın kumandasındaki Alman ve Romen tümenleri Sivastopol hariç bütün yarımadayı ele geçirdiler. Kuvvetleri Ruslarınkinden çok az olmasma rağmen bunu başardılar. Naziler sadece Odessa ve Sivastopol şehirlerinde ciddi bir direnişle karşılaştılar. (Bu sebepten dolayı bu iki şehre sonradan SSCB’nin Kahraman Şehri ünvanı verildi!) Aralık ayı sonlarında Sovyet komutanlığı Kerç ve Theodosiya’ya yeni kuvvetler çıkarmaya muvaffak oldu, fakat bunlar çok kısa bir süre sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. Her iki tarafın da ağır kayıplar verdiği bir dizi çarpışmalardan

sonra 1942 Temmuzunda Sivastopol Almanların eline geçti.[32]

1941 Eylül ile Aralığı arasında Kırım Tatar liderlerinin Alman rejimi ile gelecekteki işbirliğini hazırlayan iki olay meydana geldi. Evvela birçok Kırım şehrinde Tatar halk ilerleyen Alman ordusunu sevinç gösterileri ve “kurtarıcılar” sedalarıyla karşıladılar. Buna şaşırmamak gerekir. 1930’larda olanlar Tatarların SSCB’ne bağlı bir Sovyet Rus sömürgesinde yaşadıklarına inanmalarına zemin hazırlamış, harbin çıkışından önceki son birkaç yılda Kırımlılar ve milli Tatar liderlerinin imhası çok şiddetli olmuştu. 1941’de ileri gelen Tatar liderlerinin çoğu ya ölmüştü ya da Batı Sibirya’daki Sovyet çalışma kamplarındaydılar. Ve Stalin’in SSCB’ndeki milli komünizmin bütün izlerini yok etme çabalannın neticesi olarak komünist Tatar liderleri ağır kayıplar vermişlerdi. Nefret edilen Sovyet idaresini kaldırma gayesini ilan eden yabancı bir ordu, ülkelerine girdiği zaman Kırım Tatarlarının sevinç gösterisinde bulunmalarından başka ne beklenebilirdi? Bu da Sovyet hükümetinin Tatarlan toptan cezalan-dmlmaları için bir sebep teşkil etti.[33]

İkinci olay, Türkiye ve Romanya’daki mülteci toplumundan üç Kırım Tatar lideri ile ilgiliydi: Cafer Seydahmet, Müstecip Ülküsal ve Ediğe Kmmal. Ülküsal Romanya’da on yıldan beri Kırım Tatar Dergisi Emel’i yayınlıyordu ve Kırım ASSR’nin ilgasından sonra mülteci toplumun önde gelen Tatar siyasilerindendi. Cafer Seydahmet’le Ankara’daki Alman sefiri von Papen arasındaki müzakereler Kırım’daki ve Sovyetler Birliği’ndeki Türklere uygulanacak olan Nazi siyasetinin formüle edilmesinde yardımcı olmak üzere Ülküsal ile Kırı-mal’ın Almanya’ya davet edilmelerine sebep oldu. 1941 Kasımı’nm sonlarında bu iki Tatar lideri İstanbul’dan Berlin’e gittiler. Orada Kırım Tatarlarının Almanya’ daki temsilcileri oldular ve Tatar davası için kulis yapmaya başladılar. Diğer teşebbüslerinin yanısıra savaşın ilk aylarında diğer Sovyet askerleri ile birlikte esir düşen Kırım Tatar harp esirlerinin özel muamele görmesini talep ettiler. Her

ne ka-

dar Tatarların namına pek fazla bir şey elde edemedilerse de Rosen-berg'in Türkiye'yi düşünerek bu talebi müsbet karşıladığı söylenir.[11]

Sovyet tahliyesi

Kırım yarımadasını tahliye eden Sovyet idarecilerinin davranışı Almanlara karşı mücadelede Tatarların desteğini hiçbir şekilde teşvik etmedi. Evvelemirde Simferopol'deki NKVD (Dâhili Meseleler Halk Komiserliği) kuvvetleri çekilmeden evvel Kırım'da bulunan çok sayıdaki mahkûmu ne yapacakları meselesini hepsini idam ederek hallettiler. Bir görgü tanığına göre:

Simferopol'in 31 Ekim 1941'deki tahliyesinin arifesinde NKVD mensuplan NKVD binasının bodrumundaki hücrelerde ve şehir hapishanesinde bulunan bütün mahkûmlan kurşuna dizdiler... Bolşeviklerin çekilmesinden sonra Simferopol NKVD binasının bodrumundaki çok sayıda ölünün arasında kadın ve çocuk cesetleri bulundu... 4 Kasım I94l'de NKVD mensuplan Yalta şehir hapishanelerindeki bütün mahkumlan kurşuna dizdiler.[34] [35]

Muhtemeldir ki bu, bütün Kınm şehirlerinde tekrarlandı. Kırım'da NKVD'nin elinde bulunan mahkûmların çoğunun çeşitli "milli isyanla" itham edildiğini ve bunların adi suçlu değil siyasi suçlu olduklarım unutmamak gerekir.

İkinci olarak da Kırım'ı tahliye hazırlıklarını yapan Sovyet idarecileri Almanlann eline bol malzeme ve sanayi tesislerinin düşmesini önlemek istediler. Almanya ile bir ölüm-kalım mücadelesi içinde bulunan Sovyet hükümetinin bakış açısına göre Sovyet savaş gayretini güçlendiren ve aynı zamanda Almanları engelleyen her siyaset takip edilmesi gereken doğru siyaset idi. Hem Tatar olan hem de Tatar olmayan Kırımlıların açısından uygulanan Sovyet siyasetleri düşmanca görülüyordu. Bolşevik politikacılar ve ekonomik menejerler nakledilemeyen bütün sanayi kapasitesinin imhasını, yiyecek maddesi dolu depoların yakılmasını (ki bu yiyecekler yaklaşan kış ayları için lazımdılar), bütün su ve kanalizasyon sistemlerinin dinamitlenmesini, bütün elektrik ve telefon hatlarının sökülmesini emrettiler. Her halükârda bu tahripleri ihtiyaçları olan malzemeleri dışarıdan getirmeye devam eden veya zaten zor durumda bulunan mahalli halktan müsadere eden Almanlarla Rumenlere fazla müşkülât çıkarmadı, fakat Alman işgalinin ilk aylarında hayatı Tatarlar ve diğer Kırımlılar için çok zorlaştırdılar. Müteakip yazda hem Rus hem Tatar hemen

hemen bütün Kırımlılar bu hareket tarzını Almanlara değil kendilerine yöneltilmiş olarak görüyorlardı. Kırımal'ın da yazdığı gibi: "Geri çekilme esnasında yaratılan terör dönemi Tatarlara Bolşe-vikler Kınm'a döndüğü takdirde Kırım halkının tekrar takibata uğrayacağı hakkında delil verdi."[36]

Kırım'da Alman idaresi

Kırım yarımadasının askeri kontrolünü sağlamca ele geçirdikten sonra Almanlar yarımadayı herhangi mahalli temsilcilerle herhangi bir önemli siyasi otoriteyi paylaşmaksızm idare etmek yolundaki niyetleri hususunda hiçbir şüphe bırakmadılar. Kırım'daki Alman idaresi herbiri diğerinden hemen tamamen müstakil hareket eden üç kısma taksim edilmişti. Öncelikle askeri komuta, başlıca görevi bölgede düzeni temin ve Sovyet gücünün tekrar ortaya çıkmasına mani olmak üzere General Manstein'in uhdesinde idi. Manstein, idaresini Kırım'da mümkün olduğunca az Alman askeri bulunmasını ve böylece geri kalanların cepheye gönderilmesini sağlayacak şekilde yürütmeye çalışıyordu. Bu arzusundan dolayı Manstein Tatar halkı ile dostça münasebetlerin tesisi için elinden gelen her şeyi yaptı. Tatarları kendi müdafaa taburlarını kurup, yarımadadaki çeteci faliyetlerine karşı koymaya ve gayr-ı memnun yerli halkın sebep olacağı kargaşalıklara mani olmaya teşvik için bütün imkanları kullandı. Siyasi ve ırkı meseleler Manstein'i pek ilgilendirmiyordu. Sadece

Alman askeri kapasitesini etkileyen gelişmeler ilgisini çekiyordu.

Manstein Tatarların fiili desteğini sağlama hususunda epeyce başarılı olmuştu. Hem Alman hem Tatar kaynaklarına göre Almanlar 15.000-20.000 kadar Tatarı kısmen silahlandırıp müdafaa taburları kurmaya ikna ettiler ve çeteleri takip için dağlara yolladılar. Mühlen, Kırımlıların böyle birliklere katılan yegâne Sovyet halkı olmadığına işaret ediyor. Çünkü Volga Tatarları 35.000 - 40.000 gönüllü temin etmiş, çeşitli Kafkas halklarından 110.000'in üstünde gönüllü gelmiş ve Kalmuklardan 5000 kişi kadarı gönüllü olmuştu. Tuhaf olan husus, Volga Tatarları ve diğer birçokları harpten sonra böyle toplu cezalandırmalardan tamamen kurtulurken askeri işbirlikçileri nisbeten az sayıda olan Kalmuklar ve Kırımlıların ağır bir şekilde cezalandırılmasıdır. Tabiidir ki USSR'deki Slav asıllı milliyetler Nazi işgal rejimi ile doğulu Sovyet haklarından çok daha fazla işbirliği yapmışlardı.[37]

Manstein, Kırım'da Tatar desteğini kazanmak için ihtiyatlı hareket etmesi gerektiğini fark etmişti. Çünkü Tatarlar halkın sadece dörtte birini teşkil

ediyorlardı. Bu yüzden sürekli olarak Tatarların dini ve kültürel meselelerine karşı liberal bir siyaset uygulamasına rağmen, Manstein'm kararlı bir şekilde onlara Kırım'da herhangi bir siyasi veya idari güç verilmesine karşı çıkmasına şaşmamak gerekir. Daha işgalin başlarında Manstein şunları söylemişti: "Anti Sovyet oldukları iddiasındaki sayısız unsurların pasifliği Bolşeviklere karşı fiili işbirliği lehinde kesin bir karara dönüşmek zorundadır. Bunun mevcut olmadığı hallerde gerekli usullerle bu zorla sağlanmalıdır." Ayrıca "özelikle Müslüman Tatarların dini âdetlerine kesin saygı" gösterilmeye devam edilmesini söylemiştir ki, işgal esnasında Tatarlara verilen hak ve imtiyazlar Manstein'in eseridir.[38]

Kırım'daki Alman otoritesinin ikinci kolu, Ukrayna Reich komiseri Erich Koch'a bağlı olan siyasi komutaydı. Koch'un Kırım'daki temsilcisi, Kırım yarımadası genel komiseri olan Alfred Frauen-feld idi. Frauenfeld'in karakterinin tarifi bir tarihçiden diğeri arasında değişiklikler göstermektedir. Dallin'e göre o sadece "Kırım kültürünün Gotik menşei" ile ilgilenen "fanatik bir Nazi ve sabit fikirli bir yobaz"dı.[39] [40] Luther Ostministerium'a (Doğu Bakanlığı) bağlı bir Alman şarkiyatçısı olan Profesör Mende'nin bir muhtırasından naklen Koch'un milliyet meselelerine karşı anlayışsız olmasına karşılık, Anschluss (ilhak)'u desteklemiş bir AvusturyalI olan Frauenfeld'in azınlıkların kültürel ve milli meselelerine anlayış gösterdiğini yazmaktadır: "Frauenfeld, Koch'un aksine işgal idaresi personeli ile sivil idare arasında bir 'kardeşlik' siyaseti uyguluyordu.. Birçok milli okul ve tiyatroyu o açmıştır."^ O dönemin Tatar kaynaklan daha ziyade Dallin'in Frauenfeld hakkmdaki görüşüne katılmakta ve Tatar kültürü ve diniyle ilgili "yeni düzen"in müsebbiblerinin Manste-in ve subaylar olduğuna inanmaktadırlar.[41]

Üçüncü bir Alman idaresi de polis, SS ve Einsatzstab (özel görev birliği) tarafından yürütülüyordu ve doğrudan doğruya Berlin'deki Rosenberg'e bağlıydı. Bu idare, özellikle şovenist ve hatta ırkçı tutumundan dolayı, belki de kanıt olmaksızın diğer iki idarenin faaliyetlerini baltalamayı başardı. Ohlendorf'un komutasındaki bu kol, Kırım halkının 130.000 kadarının katlinden sorumludur. Yarımadanın Yahudi ve çingene sakinlerinin tamamiyle (Karaim'lerle Türk asıllı Musevi Kırımçaklar da Yahudilere dahil edilmişti) birçok çeteci ve sair anti-Nazi unsurlar öldürülenler arasındaydı. Bu "aşağı insanların" yok edilmesiyle tatmin olmayan Ohlendorf, Kırım kütüphane, müze ve kitapevlerinde bulunan şeylerin müsaderesi emrini verdi. Sovyet ideolojisinin izlerini taşıyan her şeyi tahrip etti ve

artistik ve maddi değeri olan her şeyi Almanya'ya nakletti.[42]

Tatar idari üniteleri

Her ne kadar birçok kaynaklarda Kırım Tatarlarının Alman idaresi esnasında aşın imtiyazlı oldukları iddia ediliyorsa da, bunun aksini ispat eden birçok delil vardır. Alman liderlerinin Tatarları Un-termenschen (aşağı insanlar) olarak kabulü de bu iddiaları asılsız yapmaktadır. Harp esnasında Tatarların varlığına müsamaha karan pratik bir karardı ve herhangi bir liberalizm prensibine dayanmıyordu. Daha 1941 Kasımının sonlarında Alman idaresi Tatarlara Kırım'ın muhtelif şehirlerinde mahali hükümet otoritesinin sembolik şekilde tanınışının bir nişanı olarak Müslüman komiteleri kurma hakkını verdiler. Fakat bu komitelere hiçbir zaman siyasi güç verilmedi. Bu komiteler, dikkatlerini sadece dini ve kültürel meselelere teksif etmeliydiler. 1942 Temmuzunda Fraunfeld, Kırımal'ın kendisinin artık Alman kurmay heyeti tarafından Kırım Tatarlarının menfaatlerinin temsilcisi olarak tanındığını açıklamasına müsaade etti. Burada bile Kınmal'm yetkisi ekonomik ve milli meselelerle tahdit edilmişti. Mühlen'in de işaret ettiği gibi bütün siyasi kararlar "Alman idaresinin uhdesinde bırakılmıştı."[43]

Şehirlerdeki Müslüman komitelerinin kontrolü kendilerine tevdi edilen Kırım Tatarları genellikle 1941'de ilticadan dönen eski aydın kadrosu mensuplarıydılar. Onlar evvelce Milli Fırka'nm liderleriydiler. 1942 yılının ortalarında Simferopol Müslüman Komitesi Başkanlığına seçilen Ahmet Özenbaşlı da onlar arasındaydı. Özen-başlı, Alman işgal rejiminin güçlü bir muhalifiydi ve komitedeki pozisyonundan daha çok Tatar milli ve siyasi haklan elde etmek amacıyla çalışmak için faydalanıyordu. Almanlarla münasebetler mevzuunda çoğu kez Kırımal'la ters düşüyordu. Çünkü Berlin'deki Kırı-mal'm çok daha mahdut bir faaliyet sahası vardı. Özenbaşlı'nın Sim-feropol'daki Sovyet yeraltı ile teması muhafaza ettiğine ve Sovyetle-re stratejik ve siyasi bilgiler sağladığına dair bazı deliller vardır.[44]

Özkırım, Müslüman Komiteleri'nin Kırım meselelerinde oynamalarına müsaade olunan mahdut role işaret etmektedir: "Simferopol Komitesi'ne ilk günlerinde verilen talimatlara göre sadece camilerin tamiriyle komünizme karşı propaganda yapmakta, Tatar 'müdafaa' taburlarında ruhani görevlerde bulunmakla ve bu 'gönüllülerin' ailelerine maddi yardımda bulunmakla meşgul olacaklardı." Ab-dülhamitoğlu da dikte edilen faaliyetlerin Müslüman komitelerinin Kırım meseleleri üzerinde söz sahibi olmalarına müsaade etmedikleri sonucuna varmaktadır.[45]

Her ne kadar birçok tarihi kaynak Alman makamları tarafından sadece Tatarlara hiç olmazsa göstermelik bir mahalli öz idarenin müsaade olunduğunu tekrarlıyorlarsa da, aslında Tatarların kontrolü altında olmayan ve mahalli halktan teşkil edilen birçok idari müessese vardı. İşgal esnasında Simferopol belediye başkanı olan Kamensky bir Rus'tu. Baş yardımcısı Sevastianov da Rus'tu. Simfero-pol'daki maarif vekaletinin direktörü Granovsky idi. Simferopol polis müdürü Fedov, maaşını Alman polis komutanlığından alıyordu.

Son zamanlarda hatıralarını yazmış olan bir Sovyet çetecisi, Kırım müdafaa taburlarında hem Slavların hem de Tatarların bulunduğunu ve mahalli komutanlarının Demir Haç nişanıyla taltif edilen teğmen Yablonsky olduğunu yazıyor. Yablonsky önceleri bir traktör sürücüsü idi ve Kızılordu'dan firar etmişti. Aslına bakıldığında Alman işgal rejimi esnasında makam sahibi olan bütün Kırım liderleri arasında sadece kültür bakanı olan Tataroğlu Tatardı. Müslüman komiteleri bütün Kırım'da söz sahibi değillerdi ve hiçbir şekilde siyasi işbirliğine örnek olarak görülemezler. Eldeki delilere bakıldığında Kırım'daki asıl siyasi işbirlikçilerinin Kırım'ın Slav halkı olduğu görülecektir.[46]

Alman siyasetinden fayda görenler de sadece Kırım Tatarları değillerdi. Dini meselelerde Tatarlara kendi müftülerini seçmelerine müsaade olunmazken Ortodokslara piskoposlarını seçme izni verilmişti. Hemen bütün resmi haberleşmelerde kullanılan diller Almanca ve Rusça idi. Hatta sokak isimleri bile sadece Almanca ve Rusça yazılıydı. Resmi Kırım radyosu yalnızca Almanca ve Rusça yayın yapıyor, yalnız Cuma günleri bir buçuk saat Tatarca dini programlar yayınlıyordu. Tatarlara bu meselelerde iltimas etmek bahis mevzuu değildi. Tatarlara nispeten serbestiyet tanınan kültür faaliyetleri de ancak Müslüman komitelerinin ısrarlı gayretleri sonucu ve Almanların teşviği olmaksızın başlatılmıştı. Almanların bu komitelerin tekliflerini genellikle kabul ettikleri doğrudur, fakat bunu General Manstein'in tavsiyesi üzerine yapıyorlardı.[47]

Kırım Tatarlarının eski milli gelişmelerini 1930'dan beri yasak olan iki ana kültürel sahada ihya etmelerine müsaade olunmuştu. Önce Simferopol'daki Kırım Milli Tiyatrosu tekrar tesis olundu. Bu tiyatro, hem birçok ihtilal öncesi oyunları hem de 1920'lerde yazılan oyunları icra etmeye başladı. İkinci olarak da Tatarlar Simferopol'de hakiki milli bir gazete olan Azat Kırım'ı tekrar yayınlamaya başladılar. Kırım'da Tatarca bilen birçok memurları olan Alman makamlarının sıkı bir sansürüne tabi olmakla beraber, Azat Kırım

Tatarları Kırım ve dünya meselelerinden haberdar etmeye muvafak oluyordu. Simferopol'de yeni bir üniversite açmak için planlar yapılmıştı ve rektörlüğüne de bir Tatar olan Ahmet Özenbaşlı tayin edilmişti. Fakat üniversite daha açılmadan Almanların doğudaki savaş gayretleri yıkılmıştı.[48]

İşgal esnasında Almanlar birçok Tatarı Kırım'dan uzaklaştırıp Almanya'ya çeşitli çalışma kamplarında ve sanayi tesislerinde çalışmaya göndermişlerdi. Sovyet tarihçileri bu Tatar gruplarını gönüllü

olarak gösterirlerse de, birçok Tatar ve Alman kaynaklan, bu çalışmanın rızaları hilafına olduğuna işaret etmektedir. Harbin ilk günlerinde esir alman onbinlerce Sovyet askerinin arasında bulunan 500 Tatar savaş esiri harp boyunca Almanya'daki tecrit kamplarında tutuldular. Kırımal'ın Berlin'de bu Tatar esirlerinin Kırım'a iadesi için giriştiği bütün teşebbüslere rağmen bu hususta muvaffak olduğuna dair hiçbir işaret yoktur. Anlaşıldığına göre onların çoğu ancak harp sonundaki genel vatana dönüş esnasında Sovyetler Birliği'ne dönmüşlerdir. Harbin sonlarına doğru bazı Tatar esirleri General Vla-sov'un birliklerine dahil edildiler, fakat bunların sayısı azdı.[49]

Sovyet çetecileri

Tatarların harpten sonra Sovyetler tarafından sürülmelerinin başlıca sebebi olarak, Kırım'da Sovyet çetecilerinin faaliyetlerine karşı düşmanca davranmaları gösterilmiştir. Kınm'daki Sovyet çete harekatı hakkında birçok kitap yazılmıştır ve son yıllara kadar bunların yazarlan Tatarlardan hep düşmanca bahsetmişlerdir. Harbin ilk yılında çetelerin komutanı olan A.V Mokrousov, uzun meslek hayatı boyunca hem bir hükümet görevlisi hem de profesyonel bir askerdi. Denikin ve Wrangel'e karşı çeteci olarak savaşmış olan Mokrousov, daha sonraları 1936 - 1937'de İspanya iç savaşma da katılmıştı. Henüz Sovyet rejiminin ilk yıllarından beri Kırım Tatarları hak-kındaki fikri aşın derecede düşmancaydı. Alman işgalinin ilk aylarında Mokrousov, Tatarların doğrudan komutası altındaki çetelere katılmalarına müsaade etmiyordu. Hatta bir Rus çetecisinin ifadesine göre Mokrousov çete merkezine gönüllü olmak için gelen bazı Tatarların kurşuna dizilmelerini bile emretmişti. Ancak onun Sovyet hükümeti tarafından görevden alınmasından sonra Kırım dağlarındaki Sovyet çetelerine Tatarların kabul edilmesine başlanmıştı.[50]

Kırım'da çetecilik yapmış olan Yekaterina Şamko ve Ivan Koz-lov'un ifadelerine göre birliklerindeki Tatarlar sadece haberci kisve-sindeydiler:[28]

Kırım'daki Sovyet yeraltı liderleri Kırımlı Rusların milliyetçi hislerine hitap edip Tatarların çağrılarına cevap vermemesini sağlamak için "Rus halkı olduğunuzu ve Rus halkının hiçbir zaman vatanlarına ihanet etmediğini unutmayın" tarzında sloganlar kullanıyorlardı.[29]

Birçok Tatar köylüsünün ve altı mürettep Tatar müdafaa taburunun Sovyetlere karşı sıkı bir şekilde çarpıştıklarından hiçbir şüphe yoktur. Şamko, son zamanlarda şunları yazmıştı: "Faşistler Kırım'da Tatar burjuva milliyetçilerinden, sabık kulak'lar, caniler ve sair halka karşı olan unsurlardan sosyal destek gördüler. Hainler mahalli halkı iyi tanıyorlardı ve bütün şüpheli kişileri (ki bunlar çoğu kez vatanseverlerdi) Alman polisine teslim ediyorlardı."[30]

15 Aralık 1941 tarihli bir SS raporu Almanların çetelerin yerleri ve hüviyetleri hakkındaki en kıymetli bilgileri "mahalli halktan, firari çetecilerden ve çetecilerin akrabalarından" aldıklarını kabul ediyor.[31] Fakat bütün hikâye bu kadar değil. Kırımlı bir çeteci olan Ivan Genov, not defterine Sovyet çetecilerinin Tatarların kendilerini Almanlara teslim etmesini beklediklerini, Almanların teşhis edilecek her çeteci için 50-150 Ruble teklif ettiklerini ve çetecilerin başı Mok-rousov için 10.000 Ruble ödül konduğunu not etmiş. Fakat Ge-nov'un yazdığına göre "Şimdiye kadar onlar (yani Tatarlar) Hitlerci-leri ormanlara getirmediler."[32]

Krımı (Simferopol, 1959) s. 155, Mokrousov hakkında biyografik bilgi vermektedir. L.D. Solodovnik, et al. Istoriia mist i sil ukraina'kai SSR: Krmis'ka Oblast' (Kiyef, 1974), Mokrousov'un Kırım'dan ayrıldığından bahsetmekte, fakat sebep göstermemektedir.

28 Şamko, Partizanskoe, s. 17, 81; Ivan Kozlov, V Krımskom podpol'e: vospomi-naniya (Moskova, 1947), s. 77, 90, 324, John Armstrong, The Politics of To-talitarianism'de (New York, 1961), s. 151, 160, bundan bahsolunmaktadır.

29 Armstrong, s. 151.

30 Ekaterina Şamko, "Plamia nad Krımom" Geroy podpol'ya 2 (Moskova, 1972) s. 49.

31 C. Aubrey Dixon and Otto Heilbrunn, Communist Guerilla Warfare (Komünist Gerilla Savaşı), (New York, 1955), s. 121.

32 Genov, s. 47.

Sorulacak asıl sual niye bunun böyle olduğudur. Evvela, Mok-rousov Tatarları birliklerine kabul etmemiştir. Sonra çeteciler oldukça keyfi hareket ediyorlar ve Almanların misilleme yapmasını tahrik ümidiyle dağlardaki Tatar köylerini basıyor, bazen de imha ediyorlardı. Alman dokümanları bu durumu belgeliyor. 1942 Şubatındaki bir raporda şunlar yazılı: “9 Şubat’ta 150 çeteci Stzlia köyüne saldırıp yağma etti. Kasanlı köyü birkaç gün önce çeteciler tarafından işgal edilmişti. Bir müddet sonra 500 çeteci Baksan’a saldırdı ve 220 çeteci Beşüy köyünü bastı.” Kırım’da çetecilere karşı savaşı yöneten Binbaşı Stephanus’a gelen bir raporda şunlar yazılı: “Bir muharip birlik komutanı telefonda yanında ‘Enin Sovyet belediye başkanmın bulunduğunu, belediye başkanmın ona çetecilerin gece gündüz köyü bastığını, sığırları götürdüğünü ve delikanlıları kendileriyle birlikte gitmeye zorladıklarını anlattığını söyledi. Çeteciler belediye başkanını kendisini asmakla tehdit etmişler.”[51]

1

Alaç, s. 10; Lemercier-Ouelguejay, “Kırım Tatarları,” s. 23.

2

“Çobanzade Bekir Sıtkı;” Emel 46 (1928), s. 17; Gare Le Compte, Muslims of the USSR—SSSCB’deki Müslümanlar, s. 8-9. Tabiî ki ikinci kademede “Hem Rus Terminolojisi’nin Türk Lehçeleri’ne girişi hızlandı hem de Müslümanların Rusça öğrenme imkanları.” Bunu Le Compte da s. 9’da beyan eder.

3

Alaç, s. 9; Potirhnyj, s. 305; Kırımal, “Mass Deportations - Kitle Sürgünleri,” s. 256; Chirva, Osherki, cilt 3, s. 192. Bak A. Mochanov, “K voprosu o proisk-hozhdenii Islama,” Anti-religioznyi sbornik 1 (Simferopol, 1929), s. 57-69, alfabe reformunun dini yönü hakkmdaki bilgiler için.

4

Rudolf Sschlesinger, The Nationalities Problem and Soviet Administration - Milliyetler Meselesi ve Sovyet İdaresi”, (Londra, 1956), s. 98, 107-8; Chirva, Ocherki, cilt 3, S. 72’de “Canköy Bölgesi toprak komisyonunda sabık

bir kont, bir rahibin kızı sabık bir polis memurunun karısı, sabık bir pomeşçik, sabık bir jandarma vs vardı” diyor.

5

Grigorii Aleksandrov, “Istreblenie krymskikh tatar,” Sotsialisticheskii vestnik 3 (1950), s. 51.

6

Kırımal, “The Crimean Turks”, s. 22.

7

Chirva, Ocherki, ciH 3, s. 205, 216-18.

8

Kırımal, Genocide - Soykırımı, 22.

9

Kırımal, “Mass Deportations - Kitle Sürgünleri", s. 257; Alaç, s. 10.

10

A. Semin, “Krymskaia partiinaia organizatsiia v gody zaversheniia rekonstruktsii naradnogo khoziaistva i pobedy sotsializma v SSRR”, Bor’ba bolshevikov za uprochenle, s. 254’de.

11

Schlesinger, s. 245.

12

Kırımal, Kırım Turkleri’nin Milli Mücadelesi, s. 296.

13

Temirçili, s. 13-14; Necip Abdülhamitoğlu, Türksüz Kırım: Yüzbinlerin

Sürgünü (İstanbul, 1974), s. 34-37; B.S.E., Conguest'ten naklen, s. 58.

14

Kırımal, Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi, s. 257.

15

N. N. Agarwal, Soviet Nationalities Policy = Sovyetlerin Milliyetler Siyaseti (Agra, 1969), s. 293.

16

Alaç, s, 10.

17

Kırımal, "Mass Deportations", s. 258.

18

Potichnyj, s. 305; Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, Presse, s. 284; Kırımal, Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi, s. 297-99; Kırmal. Genocid, s. 22.

19

Bütün beyanlar Kmmal, "Muss Deportations," s. 258-59'da bulunmaktadır; Kırımal, K, Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi, s. 300-311.

20

Schlesinger, s. 174.

21

S.R Pisarev, "iz istorii krymskikh tatar," Pollticheskii drevnik 1964-1970, (Amsterdam, 1972), s. 701.

22

Komitet po ptanirovke iuzönogo berega kryma, Sotsialisticheskaia rokona-

iruktsiia iuzönogo berega kryma, (Simferopol, 1935), s. 175.

23

Komitet po planirovke, s. 447-48, 543; s. 449'da güney sahilleri sakinleri için şu rakamlar verilmiştir:

Milliyeti	Şehirlerde	Köylerde	Toplam
Tatarlar	% 15,69	% 84,20	% 35,84

24

Lomerlier-Quelguejay, "The Crimean Tatars", s. 23.

1 Alekander Werth, Russia At War (Rusya Savaşta), 1941-1945 (New York, 1064), s. 581.

25

Bu genelgenin tamamı Abdülhamitoğlu'nun kitabında, s. 143-46 ve kısmen de Conquest'de, s. 186-87 yayınlanmıştır.

26

Alexander Dallin, German Rule in Russia 1941-1945. 1941-1945'de Rusya'da

Almanya İdaresi), (Londra, 1957), s. 51-52, 253-54.

27

Putrik von zur Mûhlen, Zwischen Hakenkrevz und Sowjetstern (Gamalı haçla kızıl yıldız arasında), (Düsseldorf, 1971), s. 46, Germany, Heer .11. Armee, Wir erobern die Krim (11. Ordu, Kırım'ı fethediyoruz), (Neustadt, 1943), s. 277 - 78.

28

Werth, s. 599; Dallin, s. 254.

29

Dallin, s. 255.

30

Dallin, s. 258.

31

Werth, s. 173; Michel Luther “Die Krimi unter deuscher Besatzung im zweitcn Weltkrieg” (II. Dünya Harbinde Alman işgali altınaki (Kırım), Forschungon zur osteurapaischen Geschichte 3 (Berlin, 1956) s. 29-30.

32

Dallın, s. 259; Werth, s. 209, 252; Lemercier - Quelquejay, “The Crimean Tatars”, s. 24; Wir erobern die Krim.

33

Abdülhamitoğlu, s. 42-43; Potichny, s. 305-6.

34

Luther, s. 35 Dallin, s. 258 Ülküsal’ın otobiyografisi halen Emel 87’de (1975)

yayınlanmaktadır; Mühlen, s.119-23.

35

Kırımal, Genocide, s. 24; Abdûlhamitoğlu, s. 43-44.

36

Abdülhamitoğlu, s. 43-44; Kmmal, Genocide, s. 24, Borys Lewytzkyj, Uses of Terror (Terörün kullanılışı), (New York, 1972) s. 157.

37

Mühlen, a. 60; Lcmercier- Quelgucjay, “The Crimean Tatars”, a. 24; Joachim Hoffmann, Deutsche und Kainiyken 1942 bis 1945 (1941-1945’de Almanlar ve Kalmuklar), (Freiburg, 1974)’de Kalmuklartn işbirliğinden

bahsetmektedir. Norbert MUller'in Wehrmacht und Okkupation 1941-1944 (Berlin, 1971)'de askeri işgal siyasetinden iyi bir şekilde söz edilmemektedir. Luther, Almanların genellikle bu Tatar gönüllülerin başarısından memnun olduğuna işaret etmektedir, s. 62.

38

Dallin, s. 260.

39

Dallin, s. 264; Mûhlen, s,123'de Dallin'in görüşünü desteklemektedir.

40

Luther, s. 42-43.

41

Abdülhamitoğlu, s. 52-56; Orhan Özkınm, "İkinci Dünya Savaşı'nda Kırım Türkleri İle Almanlar Arasındaki Münasebetler" Emel 25 (19446), s. 15-20; Luther, s. 46-47, bu başarının General Manstein'in olduğunu söylemektedir.

42

Luthet, s. 45-46, 52-53 Dallın, s. 260 (Karaimlere dokutmlmadtğmı iddia etmektedir).

43

Mühlen, s. 123; Dallin, s. 261.

44

Mûhlen, s. 124; Abdûlhamitoğlu, s. 45-46.

45

Özkırım, s.17; Abdûlhamitoğlu, s. 49-50.

46

Abdûlhamitoğlu, s. 50; Mûhlen, s. 185; Ivan G. Genov, Çetire vremeni goda i

dnevnik partizana (Moskova, 1969), s. 76-84.

47

Mûhlen, 184, Tatarlara özel muamele yapıldığı görüşünü tekrarlamaktadır; Abdülhamitoğlu, s. 51-52.

48

Abdülhamitoğlu, s. 52-54; özkırım, s. 17-18; Dallın, s. 261; Temirçili, “2. Cihan Savaşı Sırasında Alman İşgalinde Kınm Türklerinin Kültür Ve Eğitim İşleri”, Emel 23 (1964), s. 20-21.

49

Abdülhamitoğlu, s. 59-61 Otto Brautigam, So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat (Her şey böyle oldu... Asker ve diplomat olarak geçen bir ömür), (Wurzburg, 1968), Vlasov ordusundaki Tatarlardan bahsetmektedir.

50

Pisarev, s. 701-2; Fotichnyj, s. 307; Ekaterina Şamko, Partizanskoe dvijenie v

51

Kırımal, “Mass Deportations - Kitle Sürgünleri”, s. 260, dağlarda 128 Tatar köyünün çeteciler tarafından tahrip edildiğini söylemektedir. İlginçtir ki bir Sovyet çete reisinin hatıraları bu iddialardan birçoğunu teyid etmektedir: Genov, s. 90 (Beşüy’e saldırılar); s. 168’de Genov şunlan yazmaktadır: “Almanlar halkın gözünde çeteleri kötü göstermek için sahte çeteler” teşkil edip, bunlarla Prolom, Alaç, Kara El, vs. gibi köyleri tahrip ettiler.” Fakat Tatarların Ruslarla Almanlar arasındaki farkı görmemelerine imkân yok.

Tatarların Nazi aleyhtarı faaliyetleri

Diğer taraftan Alman işgal güçlerine karşı çarpışan birçok Tatar da vardı. Tarhanov hareketi diye tanınan ve 250 Tatar çeteciden müteşekkil bir grup, tamamen yok edilinceye kadar, 1942 yılı boyunca Almanlara karşı çarpışmışlardı.[1] Taşkent'teki Kırımlıların gazetesi olan Lenin Bayrağı 1967'den 1969'a kadar Tatar çeteci hareketleriyle ilgili bir seri doküman ve makaleler yayınlamış ve Kerç civarında Almanların yok etmeye muvaffak olduğu Tatar birliklerinin, cesetlerinin çıkarıldığı birçok katakomb ve mağara bulunduğunu açıklamıştı. 31 Temmuz 1967 sayısında şunlar yazılıydı: "Seksenden fazla

Tatar köyü Almanların çetecilere karşı operasyonları esnasında tahrip edilmişti. Harp esnasında Almanlar tarafından kurşuna dizilen Sovyet çetecileri arasında birçok Tatar vardı. Ema Bekirov, Nuriye Devletov, Zahide Halilov gibi kadınlar, İbrahim Bosnayev, Tahi Süleyman, Seyit Veli Arifov ve daha birçokları."[2] Aynı şekilde Sovyet Samizdat basınında da kendilerinin veya ebeveynlerinin çete faaliyetlerine katıldıklarından bahseden Özbekistan'daki Kırım Tatarlarının birçok yazısı çıkmıştır. 1. Osmanov 1942 sonunda Mokrousov uzaklaştırıldıktan sonra babasının çetecilerin komuta heyetinde bulunduğunu bildirmiştir.[3]

Son zamanlarda savaş zamanı Kırım'ıyla ilgili bir Sovyet doküman kolleksiyonu da çok sayıda Kırım Tatarının Alman işgal rejimine karşı olan mücadeleye katıldığını itiraf etmektedir. Bu dokümanlara 1941 Ekimi sonunda Simferopol'un tahliyesinden büyük ölçüde sorumlu olan İbraimov'un, 1942 başlarında Sivastopol Sovrıar-feom'unun idare heyetinde bulunan Cemilev'in, 1942 Haziran'mda Sivastopol müdafaa taburu komiseri olan Kulibaba'nm ve 1942 sonlarında Birinci Kırım Bölgesi çete komiseri olan Osmanov'un hikâyeleri dahildir.[4]

Bu koleksiyonun 7 Temmuz 1942 tarih ve 152 no'lu dokümanı, çetecilerle mahali halk arasındaki münasebetlerden meydana gelen meseleleri anlatmaktadır. Dostâne münasebetleri idame ettirmek için çete Obkom'u hem Rusça hem Tatarca olarak illegal gazeteler yayınlıyordu. Doküman faaliyetlerine gönüllü ve malzeme olarak pek çok desteğin Tatarlardan geldiğini kabul etmektedir. "Fakat bazı Tatar köyleri vardı ki sadece çetecilere yardım etmemekle kalmıyor, Alman - Romen işgal rejimine fiili olarak da yardım ediyorlardı."^

Elbette bunlar kesinlikle Tatar halkının tamamını veya çoğunluğunu teşkil etmiyorlardı. 3 Kasım 1943 tarih ve 195 no'lu doküman, Kızıl-Koba, Cafer-Berdi, Beyrat, Mamak ve Efendiköy gibi Tatar köylerinden gelen birçok köyün çetecilere çağrısını vermektedir. Mesajın temel unsuru "Alınanlara ölüm" idi.[5] [6] Nihayet savaşın sonlarına doğru koleksiyonda güneydeki çete hareketinin komiserleri olan Mustafayev ve Selimov gibi Alman karşıtlarından bahsedilmektedir.[7] Böylece Şamko'nun 1957 yılındaki bildirisindeki "diğer pek çoklan" nın manası hakkında Sovyet kaynaklanndan deliller elde etmiş oluyoruz, "Çeteciler arasında Ruslar, UkraynalIlar, Beyaz Ruslar (Beloruslar), Gürcüler, Ermeniler, Azeriler, Özbekler ve diğer pek çokları vardı."[8]

Nihayet başka cephelerde Sovyet ordusunda çarpışan ve Alınanlara esir düşmekten kurtulmuş olan pek çok Kmm Tatan bulunduğundan bahsetmek gerekir. Pisarev'e göre "Harp esnasında 20.000 kadar Kmm Tatan cephede savaştılar; binlercesine USSR madalya ve nişanlan verildi. Sekizine Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı verildi. Kmm Tatarı Pilot Ahmet Han Sultan'a bu ünvan iki sefer verildi." The Chronicle of Current Events' in son sayısında Kmm Tatarlarının Sovyet savaş gayretine tam katkıları hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Harp öncesinde 302.000 olan toplam nüfusun 95.000'i 18 yaşının üstündeki erkeklerdi. 53.000'i ordu saflarında 12.000'i de direniş ve yeraltı hareketlerinde çarpıştı. 30.000'i harpte yok oldu.

Nüfus sayımı rakamlarından elde edilen sonuçları toparlarsak doküman Sovyet halkının basın ve sair propaganda yollarıyla Kmm

Tatarlarının harpte oynadıkları rol, kahramanlıkları (%40'ına madalya ve nişan ve dokuz sefer Sovyetler Birliği kahramanı unvanı verilmişti) ve verdikleri kurbanlar hakkında kandırıldığını ortaya çıkarmaktadır.[42]

İngiltere'de mülteci olarak yaşayan romancı Kırım Tatarı Cengiz Dağcı, Alman işgali altındaki Tatar hayatı hakkında birçok roman yazmıştır. Bunların hiçbirisi maalesef Türkçeden İngilizceye tercüme edilmemiştir. Yakın tarihteki bir röportajda O Topraklar Bizimdi adlı kitabından bahisle Dağcı şunları söylemiştir:

Facia sadece savaştan sonraki sürgünle başlamadı, başlangıcı 1930'lara uzanır. 1930 -1936 arasında binlerce Kırım Tatarı sürüldüler. Bu insanlar rejime muhalif

değildiler, sadece topraklarını, bağlarını ve meyve bahçelerini işlemek istiyorlardı. Zirai bir toplumda yaşayan masum, basit insanlardı... Kırım Tatarlarının harp esnasında Rus yoldaşlarına ihanet ettikleri iddiası bahaneden, kati iftiradan başka bir şey değildir. Ruslar da dâhil olmak üzere Sovyetler Birliği halkları arasında düşmanla en az işbirliği yapanlar Kırım Tatarlan olmuştur.[43]

Kızılordu ilerliyor

1943'de Sovyetler Birliği'ndeki Alman savaş aktivitesi çökmeye başlayınca Almanlar Müslüman milletlerin, özelikle Türkiye ve Arap dünyasının, desteğini sağlamak için son bir gayret gösterip Kırım'da

42 Pisarev, s. 701; A Chronicle of Current Events, 28-31. s.lar (Londra, 1975), s. 147-148. Ne gariptir ki Solodovnik, s. 66-67'de Tatar olduğunu teşhis etmeksizin Ahmet Han Sultan'm bir resmini yayınlamış ve hakkında bilgi vermiştir. Bu ve diğer Sovyet kaynaklarındaki genellemeye göre milliyeti ne olursa olsun işbirlikçilere Tatar ve Tatar bile olsalar çetecilere Sovyet vatanperveri denilmektedir. Kırım hakkında uygulanan Sovyet sansürünün enteresan bir örneği de General A.I. Yeremenko'nun hatıraüdır. Gody vozmezdiya, 1943-1944 (Moskova, 1969), s. 129 ve 135'de klişeler hazırlandıktan sonra yapılan çıkarmaları örtbas etmek için pek de başarılı olmayan birçok dipnot koyma metodu uygulanmıştır (mesela, 3-9 ve 13-14 no'lu dipnotlar). Kitabın bu kısımları okunurken bilgi eksikliği hemen farkedilmektedir. Konu Alman idaresi altında Kırım halkının davranışıdır.

43 Osman Turkay, "The Tragedy of the Crimean Tatars," Index on Censorship 3, no. 1 (1971), s. 70- Dağcı'nın diğer romanları, Onlar da İnsandı, Badem Dalına Asılı Bebekler ve Üşüyen Sokak'tır.

müftülük müessesesini tekrar tesise karar verdiler. Bu makamı propaganda için kullanmak ve Taşkent'te yeni tayin olunmuş olan Sovyet müftüsüne karşılık olarak güya İslamiyet için duydukları büyük ilgiyi göstermek istediler. "Tatar halkına tesir edecek güvenilir bir şahsiyetin varlığını" garanti edeceği için Berlin'deki Tatarlar bu karara çok sevindiler. Tercih Özenbaşlı idi. Dallin'e göre başından beri müftü seçilmesine karşı olan Kırım'daki ordu bu fikirlere katılmıyordu ve hatta bir Alman ordu sözcüsü şu karşılığı vermişti: "Son zamanlarda Tatarlar iyice güvenilmez oldular."[44] Kendi hakkındaki tercihi

öğrenen Özenbaşlı, Kırım'dan kaçıp Romanya'daki Kırım Tatarları mülteci toplumuna katıldı. Çünkü başlangıçtan beri Alınanlara muhalefet etmişti ve propaganda için onlara hizmet etmeyi kabul edemezdi.

1943 Kasımı'nda Stalingrad'dan hareket eden Sovyet ordusu "Kırım'ın anahtarı" olan Perekop'a kadar gelmişti. 1944 Nisam'nda kuzeyden Kırım'a girdiler. Mayıs ayında Almanlar tamamen bozguna uğramışlardı. Sovyet askeri mevcudiyetinin ilk iki haftasında Sovyet idarecileri geride bırakılmış olan Tatarlar üzerinde bir terör idaresi estirdiler. Sadece iki kişinin Alman rejimi ile işbirliği yaptığı yolunda suçladığı her Tatar sorgusuz sualsiz kurşuna dizildi. Görgü şahitlerinin ifadelerine göre Simferopol sokaklanndaki ağaç dallarına ve telefon direklerine pek çok ceset asılıydı. Buna ilaveten birçok Tatar köyünün tüm halkı, kadın, erkek ve çocuk ayırt edilmeksizin, sorgu sual veya herhangi bir resmi suçlama olmaksızın idam edildiler. Bir görgü şahidi şunları yazıyor: "Sovyet ordusu Kırım'a girdikten sonra, komutanın bir genel emrine uygun olarak bütün Tatar halkı NKVD birliklerinin keyfi muamelesine tâbi tutuldular. Başıboş bırakılan askerler kadın ve çocukların ırzına geçtiler. Müdafaasız insanlar soyulup asıldılar. İki hafta boyunca Tatarlar işkence ve saldırıya uğrayıp öldürüldüler."[45]

Bu vahşetin iki sebebi vardı. Sovyet askerleri Stalingrad Sava-şı'nda bitap düşmüşlerdi ve intikam almak istiyorlardı. Bu askerler,

44 Mûhlen, s. 124, 186-87; Dallin, s. 267-68.

45 Dallin, s. 266; Abdülhamitoğlu, s. 69-7

Tatarların diğer Sovyet milliyetlerinden daha fazla Kırım'da Tatar asıllı olmayan Sovyet vatandaşlarının yok edilmesine katıldıklarına inandırılmalardı. Alexander Werth, Leningrad'da bulunduğu 1942'nin zorlu ayları esnasında birçok Sovyet idarecisinin Kırım Tatarlarının düşmanla yaptıkları işbirliğinden bahsettiklerini naklediyor:

"1942'nin Kara Yazı'nın en kara günlerinden biri olan 24 Temmuzda bu mevzuyla ilgili olarak Konstantin Dumansky ile yaptığım önemli bir konuşmayı hatırlıyorum. 0, şunları söylemişti: "Kafkasya hakkında biraz endişeli olduğumu söylemek zorundayım... Bir Rus veya UkraynalI, pek Sovyet taraftan olmasa bile yine de vatanperver olarak kalır, birleşik bir Rusya için veya Sovyetler Birliği için veya ne ismi verirsen ver onun için çarpışır. Fakat Kınm'daki Tatarlar büyük

ölçüde sadakatsizdirler. İhtilalden önce zengin turist akını yüzünden ekonomik yönden imtiyazlıydılar. Şimdi ise durumlan eskisi kadar iyi değil. Fakat bizi de hiçbir zaman sevmemişlerdir. Kmm harbi esnasında İngiliz ve Fransızlarla seve seve şimdiki tabiriyle, işbirliği yaptıktan iyi bilinmektedir. Her şeyden ziyade de Almanların faydalanmasını iyi bildikleri dini faktörler de vardır. ”[9]

Dumansky’nin söylediklerinin çoğu (özellikle Kırım Harbi için söyledikleri) doğru olmamakla beraber onun Werth’e anlattıklarına inanmadığını düşünmek için bir sebep yoktur. Onun görüşünün çok yaygın olduğu anlaşılıyor. Werth daha sonra Kırım'ın Sovyetler tarafından yeniden işgalinden hemen sonraki günlerde Sivastopol belediye başkanı Yefremov’un “Kınm Tatarlan... Kılık değiştirmiş Rus askerlerinin yakalanmasında çok acımasızca rol almışlardır” dediğini yazıyor. Werth, bu beyanı kabul edip şu karara varmıştı: “Genel 6la-rak Tatarların sicili mümkün olabildiği kadar kötüydü... Alman kon trolü, altında bir polis gücü teşkil etmişler ve Gestapo’da çok faal rol oynamışlardır.”[10]

Tatarlar hakkında milli, tarihi ve kültürel kaynaklı pek çok şah-

si antipati de vardı. Levitin, 1960’da General Grigorenko’nun tevkifi üzerine şunları yazmıştı:

“Babam ihtilalden önce Bakü’de hâkimdi. O ve emrindekiler, idarecilerin genel sömürgeci psikolojisine sahiptiler. Büyük Rus şovenizmi ve Rus olmayanlan hakir görme ruhuyla doluydu, özelikle Tatarları küçük görürdü ve ben bunu ondan tevarüs ettim. Tatar olduğu için okul müdürümü ne kadar iğrenç gördüğümü hatırlıyorum.”[11]

Bütün deliller toplandıktan sonra Kırım Tatarları hakkmdaki iddiaların tamamen yersiz olmadığı görülür. Fakat bu iddialar aynı şekilde tamamen haklı da değillerdir ve yeterince hafifletici sebep de vardır. Harpten önce, harp esnasında ve harpten sonra Tatar halkına yönelik Sovyet Rus düşmanlığının sapıklığına bakıldığında, sürgünün sadece Tatarların işbirliğinin sonucu olup olmadığım sormak zorunda kalırız.

14. KIRIM TATARLARININ TEHCİRİ VE REHABİLİTASYON

mücadeleleri.

Sovyetlerin KınmT yeniden işgali üzerinden bir aydan biraz fazla zaman geçtikten ve Tatarlara karşı olan NKVD ve askerî terörizm devresinden hemen iki hafta sonra, Kırımlılara karşı son ceza uygulanmaya başlandı. 18 Mayıs 1944 gecesinde iyi planlanmış ve yürütülmüş bir operasyonla hemen hemen bütün Kırım Tatarları yurtlarından zorla uzaklaştırılmak üzere toplandılar. Mareşal Vöroşilov'un denetimi altında sürgün, USSR Dahili Meseleler Halk Komiseri Başyardımcısı Ivan Serov'un komutasındaki birlikler tarafından yürütüldü.[1]

Serov'un değişik ve ilginç bir meslek hayatı olmuştu. Tecrübe ve kabiliyeti kendisini hem Tatarların hem de bunun akabinde birçok Kafkas kavminin sürgünü için en mükemmel aday yapmıştı. Meslek

hayatı 1930'larda Malenkov'un emrinde Stalin'in özel sekreterliğindeki bir görevle başlamıştı. 1939'da Baltık sahilindeki anti-komünist unsurların temizlenmesi ve Litvanya, Estonya ve Letonya'dan kitle sürgünleri yapmak için planlarını açıkladığı zaman çok başarılı bir "insan ve malzeme nakliyecisi" olarak faaliyeti başlamıştı. 1941 Şubatında Serov, Devlet Güvenliği bakanının başyardımcısı oldu. Aynı yılın Temmuz ayında Beria NKVD'yi[12] KGB (Devlet Güvenlik Polisi) ile birleştirince, Serov dâhil! meseleler halk komiserliği başyardım-cılığına tayin edildi.

Bu görevdeyken 1942 ve 1943'de sanayi teçhizatının-Staling-rad'dan tahliyesi işlemini yürüttü. Burada edindiği tecrübenin bundan sonraki büyük görevi olan Kırım Tatarlarının, Çeçen, Inguşla-nn, Kalmuklann, Volga Almanlarının ve Misket Türklerinin USSR'in başka bölgelerine sürgün edilmesinde kendisine çok faydası dokundu. Serov'un artık bu sıralarda profesyonel bir "tehcir uzmanı" olduğu ve karıştığı işlerin siyasî ve ahlâkî cephesiyle ilgilenmez göründüğü söylenebilir. Âmirlerinin başarısından memnun olmamaları için hiçbir sebep olmamalı ki bu son sürgünlerin başarısından dolayı Serov orgeneral yapılarak, "Sovyetler Birliği Kahramanı" ünvanı ve Lenin nişanı verildi.[2]

Sürgün

Tatarlann sürgünü hem kurbanlarca hem de uygulayanlarca anlatılmıştır. Kırım ve Kafkasya'daki işlerle görevli bir NKVD subayı olan ve 1950 yılı başlarında Batı Almanya'ya kaçan Grigori Burlitsky, 1952'de bu olay lan bütün tafsilatıyla anlatmıştır. Benzer şehadetler sürgündeki Kırım Tatarlarının yazdıkları birçok

dilekçe ve açık

mektupta da görülmüştür. Ann Sheehy, 1968 veya 1969 tarihli bir “Kırım Tatarlarının Rus Dostlarından Açık Mektup”tan naklen birçok Tatara eşyalarını yanlarına alıp toplanmaları için sadece birkaç dakika mühlet verildiğini yazmaktadır:

Ateş edilmeyecekti. Seyyar gaz odaları gibi insanlarla dolu hayvan vagonlarında yapılan ölümün hep yambarlarında olduğu bir yolculuk oldu. Yolculuk üç dört hafta sürdü ve onları Kazakistan’ın sıcaktan kavrulan yaz bozkırlarından geçirdi. Kırım’ın kızıl çetecilerini, Bolşevik yeraltı savaşçılarım, faal Sovyet ve parti mensuplarını da sürmüşlerdi. Sakatlan ve ihtiyarlan da. Geriye kalan erkekler cephede faşistlere karşı çarpışıyorlardı, fakat harbin sonunda onlan da sürgün bekliyordu. Bu esnada onlann kadınlan ve çocuklannı - ki çoğunluğu bunlar teşkil ediyorlardı, - vagonlara doldurmuşlardı. Ölüm, yaşlılan, küçükleri ve zayıfla-n biçiyordu. Susuzluktan, havasızlıktan ve pis kokudan ölüyorlardı... Uzun molalarda cesetler hemen vagonlann yanıbaşlannda gömülüyorlardı, yiyecek ve su dağıtılan kısa molalarda ise ölülerini gömmeye müsaade etmiyorlar ve demiryolu raylannın yanına bıraktınyorlardı.[3] Burlitsky uygulanan metodlardan da bahsediyor:

Bunlar Kuzey Kafkasya’da Çeçen, înguş Cumhuriyeti’nde uygula-nanlann aynıydılar. Yani bütün Türk halkı bilâ istisna aniden ve aynı anda Kınm’a bu iş için yollanmış olan NKVD birlikleri tarafından tevkif edildiler. Tevkif edilenler zorla bir yük treninin kapalı vagonlarına sokulup Kırım’dan çıkarıldılar... Tatarlar öyle şaşırmışlardı ki karşı koyacak fırsat bulamadılar... Sardalya balıklan gibi vagonlara tıkıldılar, vagonlar kilitlenip mühürlendi ve askeri birliklerin muhafazası altına verildi.[4]

3 Abdülhamitoğlu. s. 71-74; Sheehy, s.10-11; Kınmal, “Mass Deportations”, s. 261-62, “Mektup”, “Otkrytoe pis’mo v zashchitu krymskikh tatar” olarak Arkhiv Samizdat’in 101. sayısında yayınlanmıştır.

4 Kınmal, “Mass Deportations”, s. 261-62 1944 yılında Kmm’ın tekrar alınma

sına kumanda eden General Eremenko Tatarlardan ve sürülmelerinden Gody ......’de hiç bahsetmez. 1944 Nisan - Haziran olaylannı inceleyen Chirvy de aynı şekilde Ocherky, cilt 4. s. 100 -101 hiç bahsetmez. Kırım hakkmdaki son Sovyet kitaplarında, sadece Solodovnik, Istoriya mist......’de s. 68’deki bir kü

çük dip notta “Tatarlar haksız yere savaş esnasında suç işlemekle suçlandılar ve şimdi de Uzbek SSR’de yaşamaktadırlar” der.

Sovyetlerin zaferi için uzun ve zorlu bir mücadele vermiş olan Tatarlar dahi - Sovyet Komünist Partisi’nin ön saflarında bulunanlar, çetelerde ve nizamî Kızılordu birliklerinde bulunanlar - sürgün ağından kurtulamadılar. Bu husus Sovyet tarihçileri tarafından hiçbir zaman tatminkâr bir şekilde izah edilememiştir. Kızılordu’nun Kırım’a doğru ilerlemesinde büyük ölçüde yardımcı olan Beşinci Çete Tuga-yı’nda 1 Nisan 1944’e kadar bulunmuş olan Tatar komiserler Ahmetov ve Isayev de Mayıs ayında birliklerinden alındılar ve diğerleri ile birlikte sürgün edildiler.[13] Çete sıhhiye birliğinin direktörü olan Ahmed Ahmedovich Abdulayev, Binbaşı Mahomed Hamzalov, Astsubay Mahmet Doliyev ve Astsubay Mundin Khasafov - ki bunların hepsi Sovyet Kırım çete harekâtının içinde yer almışlardı - Sovyetlerin Kerç’e yaptıkları çıkarmaya katıldıkları için 17 Kasım 1943’de “USSR Kahramanı” ünvanım almalarına rağmen aynı akıbete uğradılar.[14] Kınm Tatar komünistleri ve aileleri, “Sovyet çetecilerinin ya-nısıra bilfiil Alman ordusuna karşı savaşmış olan ve Kınm Tatarlarını Almanlara karşı silahlanmaya çağıran” Kırım Merkez İcra Komitesi Başkanı Menlibari Hayrullah da sürüldüler. “Harp esnasında Tatar diliyle Almanlara karşı bildiriler ve gazeteler dağıtmış olan” elli kadar komünist Tatar yazar ve gazetecisi de aynı akıbete uğradılar.[15]

O Topraklar Bizimdi romanında Cengiz Dağcı, sürgünden hemen sonra köyüne dönen ve eski dostu Alim’den başka kimsenin olmadığını gören genç bir Tatar çetecisinin anılarım anlatıyor:

“Söyle bana Alim, Çukurca’da neler oldu?”

Alim dilsizmiş gibi ona sessizce baktı.

“Çukurca’da kimler var, Alim?”

Alim omuz silkti. “Kimse. ”

“Bilal Ağa ne oldu?”

Alim gözlerini yere dikti ve ısdıraph bir sesle konuşmaya başladı, “iki gün önce köye Ruslar geldiler. Cavit dede ile Kaytaz’ı caminin yanındaki ağaca astılar. Aralarında Hasan Ağa’nm da bulunduğu on beş kişiyi cami duvarının dibine

dikip kurşuna dizdiler. Daha başkalarını da öldürdüler, ama ben onları görmedim. Sonra köylüleri köy meydanına topladılar. Ben Bilal Ağa'nın yanında duruyordum. O kulağıma fısıldadı: "Kaç, Alim. Dağlara kaç, Selim'i arayıp bul, ona gördüklerini anlat. Ona dağlarda kalmasını söyle. Sen de orada kal, köye dönme. Çünkü bu köy artık bizim değil."[8]

Kırım ASSR'nin ilgası:

Sürgünden bir yıl sonra 30 Haziran 1945'de Kırım ASSR'i ilga edildi ve RSFSR'in Kırım oblast'ı yapıldı. Tatarların sürgünü ve Kırım oblastı'nın teşkili ancak 28 Haziran İ946'da îzvestiya gazetesinde yayınlandı.[9] Bu kararın metninde yapılan bu değişiklikler şöyle izah edilmektedirler:

Milli Kurtuluş Savaşı esnasında USSR halkları Anavatan'ın şerefi ve bağımsızlığını faşist Alman istilâcılara karşı kahramanca müdafaa ederken, Alman ajanlarının kışkırtmasıyla birçok Çeçenler ve Kırım Tatarları Almanların teşkilatlandırdığı gönüllü birliklerine katıldılar ve Kızıl ordu birliklerine karşı silahlı mücadeleye giriştiler; ...bu esnada Çeçen - Inguş ve Kırım ASSR'i halkının çoğunluğu bu vatan hainlerine karşı mücadele etmediler.

Bu yüzden Çeçenlerle Kırım Tatarları USSR'in başka bölgelerinde iskan edildiler. Kendilerine toprak verildi ve ekonomik faaliyetleri için yeterince hükümet yardımı yapıldı.

RSFSR'in Yüksek Sovyet Başkanlığının teklifi üzerine 28 Haziran 1946 kararlarıyla Çeçen - Inguş ASSR'i ilga edildi ve Kırım ASSR'i Kırım oblast'ı oldu.[10]

Bu mazerete binaen RSFSR'in Ağır Ceza Kanunu'nun uygulanan

8 Osman Türkay. s. 77-78.

9 Kınmal, Genocide, s. 25.

10 Conquest, s. 47.

kısmı 58 -1 a maddesidir. Şöyle ki:

Anavatan'a ihanet, yani USSR vatandaşlarınca USSR'in askerî gücü, devlet

bağımsızlığı veya toprak bütünlüğüne karşı işlenen casusluk, askeri sırların ifşası, düşmana iltica, yurtdışına kaçmak gibi suçlar en ağır cezalarla cezalandırılırlar. Bu, kurşuna dizilme ve bütün mallarının müsaderesi veya hafifletici sebepler olduğu takdirde on yıl hapis ve bütün mallarının müsaderesidir.[11]

Bu maddeyi hazırlayanların bunun bütün bir millete uygulanabileceğini düşünmüş olmalarını tahmin etmek zordur.

Bugüne kadar sürgün ve yeniden iskan hareketinin bu resmî izahı, Sovyet meseleleriyle ilgilenen müşahitlerin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu izahı iyice analiz etmek gerekir. Sovyet yetkililerinin çoğunun Kırım Tatarlarına yöneltilen bu suçlamalara inandıkları şüphesizdir. Bunu 13'ncü bölümde naklettiğimiz Werth'in ve diğerlerinin fikirlerinden görmek mümkündür. Belki de onlar Tatarların diğer Sovyet milletlerinden daha kötü birer hain olduklarına inanıyorlardı. Ama bu, Sovyet ordusunda ve çetelerinde çarpışanlar ve işgal esnasında komiser ve siyasî eğitmen olarak Sovyet yeraltında çalışanlar da dahil olmak üzere bütün Tatarların sürgün edilmesini izah edemez.

Sürgünün izahı

Kruşçev'in meşhur Yirminci Parti Kongresi'ndeki konuşmasında “imkânı olsaydı Stalin'in Almanlarla işbirliği ettikleri için bütün Ukrayna halkını sürgün edeceğini” söylemesine rağmen başka sebepler de olmalıdır.[12] Volga Tatarlarının ve Türkistanlıların Kırım Tatarlarından daha fazla askerî ve siyasî işbirliği yapmış olmalarına rağmen, bunlara karşı toplu cezalandırma teşebbüsünde bulunulmamış olması bir gerçektir.

Belki de bu şaşırtıcı sorunun cevabını Stalin'in dahili değil de

11 Simon Wolin ve Robert Slusser. The Soviet Secret Police (New York. 1057), s. 192.

12 Werth, s. 581.

haricî siyasetinde bulmak mümkündür. Son zamanlarda Misket [Ahıska] Türklerinin de sürgün edilmiş oldukları öğrenilmiştir. Bu husus Sovyet makamlarınca resmen açıklanmadığı gibi kabullenil-memiştir de. Bunun tamamen geçerli bir sebebi de vardır. Evvelce Sovyet Ermenistan'ının Türk hududundaki bir bölgede yaşayan Misket Türkleri Almanlarla hiç işbirliği

yapmamışlardır, hatta hiçbir temasları bile olmamıştır. Buna rağmen Çeçenler ve Kırım Tatarları sürgün edildiği zaman Misket Türkleri de Sovyet Rusya'nın doğusuna, özellikle Özbekistan'a, sürülmüşlerdir. Wimbush ve Wixman, Stalin'in Türkiye Cumhuriyeti üzerinde Sovyet nüfuzunu arttırmak için taleplerde bulunduğu ve Boğazların kontrolünü ele geçirmeye çalıştığı sırada Misket Türkleri'nin Türk hududundan uzaklaştırılıp yerlerine Sovyet Ermenilerinin getirildiğine işaret etmektedirler. Bu yazarlara göre Stalin Sovyet-Türk sınırında baskı uyguladığı zaman buna mâni olmaya çalışacak bir Türk beşinci kolunun bulunmamasından emin olmak istiyordu.[16]

Aynı sebep Kırım Tatarları için de geçerli olamaz mı? Bu ihtimal, 1950 yılında yayınlanan USSR Coğrafya Atlası incelendiğinde ehemmiyet kazanmaktadır. Bu atlastan Ermeniler haricindeki bütün Slav olmayan azınlıkların - ki bunlara Rumlar ve topluca Almanlarla işbirliği yapmamış olan diğer milliyetler de dâhildir - 1944'den sonra uzaklaştırıldıkları ve yerlerine Ruslarla UkraynalIların getirildiği görülmektedir.[17]

Sovyetlerin Türkiye'den Boğazların müştereken kontrolünü talep ettikleri tarihlerle Tatarların ve Misket Türklerinin sürgün edildikleri tarihler karşılaştırıldığında ilginç neticeler ortaya çıkar. Sürgünlerde ve sürülenlerin yerine ilk büyük Slav göçleri yapıldıktan sonra 1945 Martı'nda Molotof Moskova'da Türk büyükelçisi M. Selim Sarper'e "anlaşma günün şartlarına uymadığı için ve iki ülkenin münasebetlerinde önemli değişiklikler yapılmasını gerektiren harbin getirdiği değişikliklerden dolayı" USSR'in 1925 Eylülü'nde imzalanmış olan Türk-Sovyet Tarafsızlık Anlaşması'nı artık tanımadığını bildirmiştir.[13] 7 Temmuz'da Molotof, Sarper'e USSR'in Boğazlarda kara ve deniz üssü kurmak hakkını talep ettiğini bildirmiştir. Aynı konuşmada Molotof "Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rusların zayıflığının Türk taleplerini yerine getirmekten başka bir çaresi bulunmadığı sırada Türkiye'ye terkedilmiş olan" Kuzeydoğu Türkiye'deki Kars ve Ardahan vilâyetleri meselesini de ortaya atmıştır. Bu vilâyetler artık USSR'e geri verilmelidirler.[18] [19] Misket Türklerinin Ardahan vilâyeti sınırında yaşamış olmaları bir tesadüf değildir.

Bence Sovyetlerin Boğazlar üzerindeki talepleri, Kırım Tatarlarını bölgeden sürüp yerlerine Ruslan ve UkraynalIları iskan etme kararlarıyla yakından ilgilidir. Bu talepler Stalin tarafından kırgına maruz bırakılan Kırım yarımadasındaki Yalta'da ve sonra da Potsdam'da tekrarlanmıştır.[20] Büyük bir ihtimalle Sovyetlerin Kınm ASSR'ini ilga karan Tatarların Almanlarla işbirliği

yapmalan kadar Türkiye’ye yöneltilen bu taleplerle de ilgilidir. Her ne kadar Sovyet makamları bu münasebetleri hiç bahsetmemişlerse de, son yıllarda USSR’de çıkarı yayınlarda sık sık harp esnasında Sovyet Devleti’ni kahramanca müdafaa etmiş olan Kırım Tatarlarından bahsedilmekte ve böylece dolaylı olarak 1944 ve 1946 yılı izahlarının yetersiz olduğu itiraf edilmektedir.[21]

Son yıllarda medenî haklar meselesini başlattıktan sonra bu kritik soruların münakaşasını yapmalarına rağmen o tarihlerde bu izahlar Tatarlar için hiçbir şeyi değiştirmiyordu. Sürülenlerin çoğu için (Tatarlara göre % 46, resmî Rus Hükümet kaynaklarına göre %

22) sürgün dertlerinin sonuncusu olmuş, onlar ya yolda ya da sürgün yerlerinde geçen ilk bir kaç ay içinde ölmüşlerdir. İkinci kate-goridekilerin çoğu Urallarda Sverdlovsk bölgesindeki temerküz kamplarına, diğerleri ise hayatta kalanların çoğunun hâlen yaşadığı Taşkent civarındaki kamplara gönderilmişlerdir.[19]

Sürgündeki ilk anılar:

NKVD’nin Glavnoye Pereselençeskoye Upravleniye (Yeniden İskân İdaresi) kısmına bağlı olan ve yerleşme yerlerinde Tatarlar için mevcut bulunan imkânlar en hafif tabirle yetersizdiler. “Açık Mektup’^ göre:

Sürgün olayı sona ermişti, fakat halkın toptan imhası daha yeni başlıyordu. Hükümet makamlarının mahallî halk arasında yaptıkları propagandadan dolayı Tatarlar düşmanca karşılandılar. Sıcağa, sıtmaya ve herşeyden önce Kırım’dakinden daha az temiz olan suya alışık olmayan Tatarlar hastalandılar, zayıf düştüler ve çoğu öldü. Önce ahırlara, mahzenlere ve sundurmalara yerleştirildiler. Bu ilk dönemden sağ kalanlar, sonraları büyük zahmetlerle özel evler inşa ettiler. Fakat bu çok sonra oldu. 1944-1945 yıllarında sürgünler ağır kayıplar verdiler.[20]*

Yusuf Süleymamov’un 1969’da anlattığına göre:

Bizi aldılar ve Orta-Aul’da mezbahaya götürülen hayvanlar gibi boşalttılar. Kimse bizimle ilgilenmiyordu. Aç, pis ve hastaydık. In-

19 Abdülhamitoğlu, s. 76-80; Sheehy, s. 11; Conguest, s. 105,161; Kırımal, “Ma-is Deportations”, s. 262; the Chronicle of Current Events 31 (Londra,

1975), s. 147-48 aşağıdaki bilgileri ilâve etmektedir: “Toplam 238.000 kişi sürüldü, bunlardan 113.000’i 18 yaşından küçük çocuklar ve 93.000’i kadınlardı. Dokuz köyden (1971 nüfus sayımına göre) 9494 kişi sürülmüştü.
Bunların 5078’i çocuk, 3280’i kadın, 532’sl direniş ve yeraltı faaliyetçileri ve 347’si de hasta ve sakadardı.”

20 Wolin ve Slusser, s. 151; Abdülhamitoğlu, s 75 - 76.

* Yazarın anlattıkları Kırım’dan sürgün edilen Kırım Türkleri için doğrudur, fakat bir de Özbekistan, Kazakistan , Kırgızistan ve Türkmenistan’dan Ukrayna ve Kırım’a sürgün edilenlerin dramı vardır ki, bunların çok acıklı bir tasviri İtil Yayınları arasında çıkan “Kefensiz Gömülenler” adlı eserde etraflıca anlatılmıştır (editör).

sanlar daha da hastalandılar, açlıktan şişmeye ve aileler halinde ölmeye başladılar. 206 kişilik nüfusu olan bizim köyümüzden 100 kişinin öldüğünü söylemek istiyorum. Ben kendim 18 kişiyi gömdüm. Yedi hane halkı olan akrabalarımdan bir kişi bile sağ kalmadı.[22]

“Açık Mektup”da şöyle ifadeler yer almaktadır:

Bizim köyümüzden otuz aile getirilmişti. Bunlardan sadece beş aile kayıplar vererek hayatta kaldılar... Yeğenim Menube Şeyhislam sekiz çocuğuyla birlikle sürüldü ve hepsi Özbekistan’da açlıktan öldüler. Bütün bunlar, kocası geride Kızılordu’da kalıp cephede öldüğü halde oldu.[23]

Birçok Kınm Tatarı sonradan sürgündekilere katıldılar. Kızılor-du’daki bütün Tatarlar savaşın sonuna kadar askerlik yaptılar. Ancak savaş bitip de Kırım'a evlerine dönmeye hazırlanırken ailelerinin başına gelen faciayı öğrendiler. Özbekistan’daki ve diğer Tatar iskan yerlerindeki hemşehrilerinin yanma gitmeye zorlandılar. Tatarların bu son kafilesi 5000 kişi kadardı.[24]

Harpte Almanlara esir düşen Tatarlarla savaş yıllan esnasında çalışmak üzere Almanya’ya gitmeye zorlananlar için durum daha kötüydü. Almanlarla birlikle Romanya ve Macaristan’a götürülen Doğu Türkleri (bu grupta Azeriler, Volga Ta tarlan ve Türkistanlılar vardı) Waffen SS tümenine sokulan Kmm askerleriyle birlikte savaş sonunda galip müttefikler tarafından zorla SSCB’ne iade edildiler. Bun-lann çoğu Tatarlann yeni iskan yerlerine gönderilmediler. Ya savaş zamanındaki ihanetten dolayı idam edildiler ya da Urallardaki çalışma

ıslah kamplarına yollandılar. Kendilerinden bir daha hiç bir haber alınamadı.[25]

Tatarların Taşkent yöresine gelmeleriyle ilgili olarak enteresan bir bilgiyi aşağıdakileri yazan A. Krasnov Levitin vermiştir:

1 Mayıs 1944'de Özbek radyo komitesinden bir muhabirle bir-

likte Taşkent yakınındaki bir misafirhaneye gittim. İdareciler beni iyi karşıladılar. Başka bir önemli işletmenin müdürüyle birlikte bir odaya yerleştirdiler. Bu kişi bana şunları anlattı: "Kullanabildiğim işgücü kalitesiz. Tamamen yetersiz. Orada hiç su da yok, Allah belâsını versin! Ne yapacaktım? Kırım Tatarları beni kurtarmasalardı mahvolmuştum şimdi!"

— "Ne? Nasıl?"

— Evet! Onlardan birçok grup getirdiler. Köylüler, nineler, yaşlı adamlar, küçük çocuklar!. Onlara "işe gelin" dedim. Fakat bir işe yaramadı, reddettiler. Ben de onlara bir şey vermedim. Bunun üzerine yarısı benim için çalışmayı kabul etti. Benden istenilenleri yerine getirdim. Başarılarım için bir de madalya aldım."[25]

Kırım'da Tatar kimliğinin silinmesi

Bu esnada Sovyet makamları Kırım oblast'mda Kırım Tatarlarının bütün tarihî, kültürel ve hatta dil izlerini silmeye devam ediyorlardı. 115 Kırım Tatarının imzaladığı ve 1968'de Sovyet makamlarına verdikleri bir dilekçeden şunları öğreniyoruz: "Babalarımızın, dedelerimizin ve çocuklarımızın mezarlannı ve tarihî Kınm kültürümüzün âbidelerini tahrip ettiler. Bunları unutmak mümkün mü? Bu âbideleri tahrip ederek kültürümüzün hiçbir zaman mevcut olmadığı ispat edilemez."[26] Ve "Açık Mektup"ta tekrar şunları okuyoruz; "Tatar millî hayatının bütün izlerini ve mevcudiyetlerinin anısını bile yok etmek için her şey yapıldı... Tarihî el yazmalarından Mark-sizm-Lenininzm'in klasiklerine kadar Kırım Tatarcası ile yazılmış ve basılmış her şey yakıldı."[27]

Sürgünün hemen akabinde yarımadadaki yer isimleri toptan değiştirildi. Meselâ: Küçük Özen ~ Maloriçens'koye, Demirci - Luçis-te, Biye Sala - Verhoriçya, Karasubazar ~ Belogorsk, İslam Terek ~ Kirovsk ve Büyük Onlar ~ Oktyabrsk oldular.[28]

25 A. Krasnov Levitin, s. 7.

26 Bu 115 kişinin dilekçesi Abdülhamitoğlu, s. 97-97'de yayınlanmıştır.

27 Sheehy, s. 12 Abdülhamitoğlu, s- 97; Conguest, s. 107.

28 Solodovnik, s. 233, 238, 248, 274, 393, 446.

Kırım Tatarlarının yazılı tarihleri de tarihî âbideleriyle aynı aki-bete uğradı. Evvelâ 1948 başlarında Simferepol'de Kırım tarihi hakkında bir özel oturum yapıldı. Bundan Voprosı Istorii'de [Tarih meseleleri] bahsedilmiştir. Bu oturumda Kırım'daki eski medeniyetler ve Kırım'la Kiyef Rusyası arasındaki münasebetle ilgili birçok tebliğ okundu. S. Ya. Luren'in eski Yunan kitabeleri hakkmdaki tebliğinin yanı sıra "Puşkin'de Kırım tarihi ile ilgili meseleler" adında XIX. yüzyılla ilgili bir tebliğ de vardı. P. N. Nadinsky'e ait olan "Tatar Burjuva Milliyetçilerine Karşı Mücadelede Bolşevik Partisi" başlıklı son tebliğden raporda "Sovyet Kırım tarihinin birçok müşkil tarafını aydınlatmak için yapılan ilk ve çok başarılı bir teşebbüs. Nadinskiy Kırım Tatar Cemiyeti'nde kapitalizmin hayatta kalmasının onların Büyük Vatan Savaşı'nda Sovyet Devleti'ne muhalefetlerinin sebebi olduğu sonucuna varmıştır" diye bahsolunmaktadır.[26] [27] Onbirinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar olan dönem tamamen görmezden gelinmişti.

Aynı şekilde B.S.E.'nin ikinci baskısı olan 1953'teki yeni baskısında haydut, akıncı ve Slav ülkelerinde Osmanlı genişlemesinin öncüleri olduklan yolundaki iddiadan başka, Kırım Tatarlarının ve medeniyetlerinin bütün izleri ortadan kaldırılmıştı. "Krımskaya oblast" makalesinde Kırım halkının Rus ve UkraynalI olduğu yazılıdır. Makalenin tarihle ilgili kısmında sanki Kırım insanlarla meskûn olmayan cansız bir nesneymiş gibi "Kırım'ın Rusya'ya ilhakının Kırım'daki sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme için büyük ilerici mânâsı vardır" şeklinde garip bir ifade vardı. Makalede I921'de Kırım MSSC'nin kuruluşundan bahsedilmekte, fakat sebebi belirtilmemektedir. Menşevikler, Sosyal İhtilâlciler (SR'ler) ve Almanlarla birlikte Kırım'da Sovyet gücünün tesisine karşı mücadele ettikleri belirtilmekte, daha sonra Tatarlardan sadece hainler olarak söz edilmektedir^[9]

Tanınmış Sovyet ortaçağ tarihçisi B. D. Grekov bile Tatarların geçmişiyle yapılan mücadeleye katılmıştır. Pravda gazetesindeki Kırım Tarihi hakkmdaki bir makalede şunları söylemiştir:

“Kırım tarihi ve edebiyatı hakkında Sovyet tarih biliminin tamamen gözden geçirmesi gereken birçok yanlış karar ve görüşler vardır. Yüzyıllar boyunca Kırımın tek hedefinin Rusya’nın düşmanlarının saldırgan planlannı uygulamak olduğu gerçeğini kabul etmeyi red eden çeşitli ülkelerin burjuva tarihçileri, efendilerinin düşmanca planlarını uygulamak niyetiyle Kırım tarihini çarpıtmaya çalışmışlardır. Rus tarih bilim ve Sovyet Rus tarihçileri, Kırım tarihini tahrif eden yabancılara karşı mücadele etmelidirler.[31]

Kırım Ukrayna’ya veriliyor

Kırım Yanmadası’nm son tasfiyesi 19 Şubat 1954’de Yüksek Sovyet Prezidyumu’nun kararıyla Kırım oblast’ı RSFSC’den çıkarılıp Ukrayna SSR’ine dahil edilince gerçekleşti. Prezidyum Başkanı Vöro-şilov’un “Kırım stratejik açıdan önemlidir. Ukrayna Cumhuriyeti’ne transferi Rusya’nın UkraynalI partnerine olan itimadını gösterir” demesine rağmen, anlaşıldığına göre bu, Moskova ile (birleşmelerinin üçyüzüncü yıl dönümünde Ukrayna Cumhuriyeti’ne verilmiş bir mükâfattı.[32] Potiçny ayrıca şunu da işaret etmektedir: “Kırım’ı Ukrayna idaresine transfer etmekle Sovyet idarecileri isteseler de istemeseler de UkraynalIları Kırım Tatar meselesinin sorumlusu yaptılar.”[33]

Yabancı ülkeler bu olaya pek az tepki gösterdiler. Batı dünyası, hatta biraz ilgi göstermesi beklenen Türkiye Cumhuriyeti bile hemen hemen hiç tepki göstermediler. 2 Mayıs 1954’de “Ukrayna Mil-

dovnik ihtilal öncesi ve ihtilal tarihi bölümlerinde sürekli olarak Ukraynah ve Rus milliyetçilerinden bahsetmekte, Tatar milliyetçilerine ise burjuva damgası vurulmaktadır.

31 Pravda, 4 Haziran 1952.

32 Potichnyj, s.308.

33 A.g. e., s. 307; Borya Lewytzkyj, Die Sowjetukraine 1944-1963 (Köln, 1964), s. 91’de aynı meseleye işaret etmektedir.

lî Cemiyeti Üçüncü Kongre Oturumu” adını verdikleri kurulu teşkil eden bir grup UkraynalI mülteci aşağıdaki bildiriyi yayınladı:

“Evvelâ, Kırım’ın kendi kaderini tayin hakkı Moskova’ya değil Kırım halkına

aittir. Sadece zoraki sürgünlerden önce Kırım'da yaşamakta olan yerli Kırımlıların tümünün kendi kaderlerini serbestçe tayini Kırım'ın gelecekteki statüsünü ve gelecekteki refahını kararlaştırabilir. İkinci olarak, Moskova Hükümeti'nin entrika ve hilesinin diğer bir ispatı da Kırım meselesini hallederken Moskova'nın Kırım'dan zorla sürülenlerin bir kısmı olan Kırım Türklerinin yurtlarına dönmesini düşünmemiş olduğu gerçeğidir."[28]

Bu bildirinin en akla yakın izahı, 1954'de Kırım oblast'mda bariz bir Rus ekseriyetinin bulunduğu ve Ukraynalı milliyetçi liderlerin o sırada en son isteyeceği şeyin de Ukrayna'nın Ukraynalı karakterinin daha da azalması olduğu gerçeğidir. Bu bildiri, aynı UkraynalI politikacıların İkinci Dünya Harbi esnasındaki ve seleflerinin de Birinci Dünya Harbi'nde Alman işgali esnasındaki taleplerden tamamen uzaktı.[29]

Buna ilâveten 1954'te Kırım'a iki önemli göç yapıldı. İlk göç 1944 Eylülünde başladı (bu da Tatarların sürgün edilmesi planlarının 1944 Nisam'ndan önce hazırlandığına işaret eder) ve 1949'un sonuna kadar sürdü. Bu göçmenler çoğunlukla Vöronej, Kursak, Bryansk, Rostov ve Tambov bölgelerinden geliyorlardı ve Aluşta ile Bahçesaray arasındaki bölgede Tatar köylülerinden gaspedilen topraklarda yeni kurulan 190 kollektif çiftliğe yerleştirilmişlerdi.

İkinci göç 1950'nin başında başladı ve 1954'ün Ağustosuna kadar sürdü. Bu göçmenler, Kırım'da yerleşebilmeleri için kendilerine adam başına 12.000 ruble verilmiş olan UkraynalIlardı.[30]

"Özel iskân" Rejimi:

1944 sürgünlerinden 1950'lerin ortasında Stalin'in ölümünden sonrasına kadar Kırım Tatarlan sürgünde çok büyük zorluklar altında ve özel iskan kurallarına göre yaşadılar.

Yani onlara sadece SSCB'de değil yaşadıkları cumhuriyette bile serbestçe seyahat hakkı tanınmıyordu. İki haftada bir mahalli NKVD bürosuna görünmek zorundaydılar. 11ya Lyuksemburg'un 1973'de sağladığı bir anlatıştan günlük hayatlannı detaylı olarak öğreniyoruz:[31]

"1950'lerde Taşkent'teki ziraî teknik enstitüsünden onlardan biri olan Selik'le beraber okuyordum. Sözleri ve davranışlarında çekingen ve tedbirli idi. Ondan olayların teferruatıyla ilgili birçok şey öğrendim. Kıran Tatarları aktif askerlik

hizmetine alınmıyorlardı, çiftçilik yapamıyorlardı, kenar semtlerde oturmak mecburiyetindeydi-ler. Pasaportları yoktu. Niye? Bütün bu insanlar niye böylesine bir takibata maruz kalıyorlardı?

Güzel bir gündü, arkadaşım Selik enstitüden kayboldu, ihtiyatsız davranıp siyasî ekonomi okutmanına çok sert bir şekilde hitap etmişti. Bu olay 1957'de olmuştu. Bundan sonra diğerleri başlarını bile kaldırmaya cesaret edemediler."

1954'de Tatarlara uygulanan tahditlerin bir kısmı bilinmeyen bir sebepten kaldırıldı. Bu muamele sadece Kızılordu'da veya çetecilerle birlikte çarpıştıklarını ispat edebilenlere yapıldı, iki yıl sonra 1956 Nisanında Tatar camiasının diğer fertlerine de teşmil edildi. Bu, yayınlanmamış bir genelgeye göre yapılmıştı ve Sovyet toplumu-nun fertlerinin bundan haberi olmadı. Fakat yeni genelge 1944 genelgesinin bazı kısımlarını muhafaza ediyordu: "Kırım Tatarlarının sürgün esnasında müsadere edilen malları iade edilmeyecek ve onlar Kırım'a dönme hakkına sahip olmayacaklardır."[32] Bu meselelerle ilgilenenler tarafından 1956 genelgesinin Tatarlara SSCB'de ser-best seyahat imkânı sağladığı zannedilmişse de, ilerideki olayların da göstereceği gibi, bu kararın yayınlanmamış olması Tatarların başka yerlerde hüsn-ü kabul görmelerini olağanüstü zorlaştırmıştır. 1944'de Tatarlara karşı yapılan resmî propaganda çok etkiliydi.

Kruşçev ve Tatarlar:

1956'da yirminci parti kongresindeki "Gizli konuşmasında Kruşçev milliyetlerin sürgünü meselesini ele aldı ve Volga Almanları, Misket Türkleri ve Kırım Tatarları hariç olmak üzere sürülen milletlerden açıkça bahsetti. Şöyle demişti:

"Sayıları çok fazla olduğu için UkraynalIlar bu akıbetten kurtuldular. Aksi takdirde Stalin onları da sürerdi. Sadece bir Marksist-Le-ninist değil, sağduyu sahibi hiç kimse fertlerin veya grupların düşmanca davranışlarından dolayı kadın, çocuk, ihtiyar, komünist ve komsomollar dahil bütün milletlerin mesul tutulmasını, eziyete maruz bırakılıp, ızdırap çektirilmelerini kavrayamaz."[33]

Sağduyu sahibi Kruşçev sürgün edilen diğer milliyetleri niçin bilmezden gelmişti?

Bir sene sonra, 1957'de Sovyet hükümeti, Tatarlar, Volga Almanları ve Misket Türkleri hariç olmak üzere, sürgün edilen bütün milliyetleri ihanet

suçlamasından alenen muaf kıldı ve onlara “Muhtar bölgelerini” iade etti.[34] Misket Türklerine karşı ise böyle bir suçlamada zaten hiçbir zaman bulunulmamıştı. Tatarlara ise 1944’den beri Kırım-Tatar dilinde ilk gazete olan Lenin Bayrağı’nı Taşkent’te yayınlamaya başlamak müsaadesinden başka birşey verilmedi. She-ehy’in işaret ettiği gibi, Kırım Tatarlarının hayatındaki resmî düzelmenin çoğu Sovyet halkına bildirilmeksizin sağlandığından dolayı 1966’nm sonlarında gazete dokuz yıldan beri çıkmakta olduğu halde önde gelen Sovyet dilcilerinin varlığından haberdar olmayışı gibi garip bir duruma sebep oldu. Bu dilciler, 1966’da Kınm-Tatar dilinin

“yazılı şekli olmayan diller kategorisinde olduğunu” yazıyorlardı.[35]

İlk Tatar dilekçeleri ve davaları

Bu her iki olayın da Kırım Ta tarlan üzerinde büyük tesiri oldu. Seyahat tahdidinin kaldınlması ve her ne kadar Özbek otoritelerinin sıkı kontrolü altında bile olsa kendi gazetelerini yayınlama hakkı Tatarların Kırım’a dönüş hakkının ve millî rehabilitasyonlarını elde etmeye matuf teşkilatlanma faaliyetine başlamalannı sağladı. Müteakip on yıl boyunca Özbekistan’daki Kınm Tatarları öyle bir faaliyet programı uyguladılar ki, bu nihayet 1967’de Sovyet hükümetini kısmen tatminkâr bir tepki göstermeye mecbur eden baskı uygulanmasıyla sonuçlandı. Her ne kadar Sovyetler Birliği’nde davaları ile ilgilenmeye başlayan ve sayıları gittikçe artan Tatar asıllı olmayan Sovyet münevverleri olmasına rağmen yurtdışmda kendilerine yardımcı olacak hemen hiç sözcüleri olmadan Tatarların bu baskıyı uygulayabilmeleri çok şayanı hayrettir.

Tatar liderlerinin ilk faaliyeti, 1957 yılı Haziran ayında Yüksek Sovyet’e bir dilekçe göndermek oldu. 6.000 imzalı dilekçede “Leninist Milliyetler siyasetinin ışığı altında” rehabilitasyon ve Kırım’a dönüş hakkı talep ediliyordu. Bu dilekçe, Yüksek Sovyet Prezidyu-mu Sekreteri A. E Gorky’nin 12 Şubat t957’de Izvestiya’da yayınlanan ve Lenininst milliyetler siyasetine geri dönüş isteyen konuşmasına cevaben verilmişti.[36] Müteakip dört yıl zarfında dört dilekçe daha verilmiş ve imzaların sayısı 18.000’e yükselmişti. Nihayet büyük bir gayretle 1961 Ekiminde yirmi ikinci Parti Kongresi’ne sunulan 25.000’den fazla imza bulunan dilekçe hazırlandı.[37]

Büyük bir ihtimalle bu son dilekçeye karşılık olarak iki Tatar lideri Taşkent’te mahkemeye verilip “Anti-Sovyet Propaganda” ile

“İrkçı huzursuzluk” yaratıp yaymaktan mahkûm edildiler. Bunlardan biri olan Şevket Abduramanov Taşkent’teki iş kurulunda imalât murakıbı idi ve yedi sene ağır çalışma kampına mahkûm edildi. Diğeri 37 yaşındaki Enver Seferov Leninabad’da sosyal iş organizasyonu murakıbı idi. Beş yıla mahkûm oldu.[38]

1962’de ikinci bir dava iki Tatar’ın daha dört ve üç yıla mahkûmiyeti ile sonuçlandı. Tatar liderlerinden biri olan Mustafa Cemilev [Cemiloğlu] tevkiflerinin sebebini şöyle anlatıyor:

“1962’de, Şubat ayının sonlarında, Taşkent halk kütüphanesinin nadide kitaplar kısmında Kırım ve Kırım Tatarlarının mevzuu üzerinde çalışırken aynı konu ile ilgilenen iki hemşehrime daha tesadüf ettim. Birkaç hafta sonra otuz kırk Tatardan ibaret küçük bir topluluğa kısa bir konuşma yapmaya karar verdim... Bu küçük bir hareketin başlangıcı oldu. Taşkent’in pek uzağında olmayan bir yerde bir merkez tesis ettik. Birkaç ay sonra ona Kırım Tatar Gençleri Birliği ismini verdik. Ve onun hedefi yurdumuza dönüştü...

Nisan ayında KGB’nin birçok kişiyi tevkif ettiğini öğrendim: Bir traktör fabrikasında işçi olan Murat Ömerov, Taşkent Üniversitesinde fizik tahsil eden Rıfat Hocenov, hukuk talebesi Seyit Amza Ömerov ve buluştuğumuz evin sahibi olan Ahmed Asanov. 10 Ağustos 1962’de “anti -Sovyet teşkilatı” olan “Kırım Gençliği Birliği”ne mensup oldukları gerekçesiyle Murat Ömerov ve Seyit Amza Öme-rov’un davaları başladı.”[39]

Tatar Cemaat Komiteleri:

1962 ile 1966 arasında Kırım Tatarları gayretlerini iki istikamette arttırdılar. İlk olarak her Tatar yerleşim merkezinde Tatarlara geçmişlerindeki hakikati, Alman işgali altındaki hayatla ilgili gerçekleri, sürgünün adaletsizliğini ve müteakip hayatlarını öğretmek amacıyla komiteler teşkil ettiler. İkinci olarak, Tatar cemaati mensuplarının imzaladığı dilekçeleri vermek ve durumlarını Sovyet makamlarına anlatmak için bu komitelere mensup Kırım Tatar heyetlerini Moskova’ya gönderdiler. Bu, hem Sovyet hukukuna hem de 1956 kararının özel maddelerine göre meşrû idi.

Tamamen meşru oldukları için Tatar yerleşim merkezlerinde ve genelde Tatar cemaatinde meydana gelen bu hareketler Sovyet idarecilerini çok rahatsız ediyordu. Meriyette olan Sovyet uygulamasına göre hükümet Sovyet vatandaşlarından ne mevzuda olursa olsun gelen dilekçeleri kabul edip

incelemekle yükümlüydü. Tabii hükümet mensupları heyetlerin “kulisçi” karakterinin meşruiyetini tanı-yamıyorlardı. Çünkü Potiçnij’in işaret ettiği gibi “Sovyet hükümeti böyle özel ilgi temsilini tanımaz.”[40]

Tatarlann faaliyetlerinin ne kadar tesirli olduğunu Ann Sheehy çok güzel anlatıyor: “Yirtni Üçüncü Parti Kongresi’nin arefesinde değişik parti ve hükümet mercilerine 14.284 mektup ve sayısız telgraf gönderildi. Kongreye gönderilen bir dilekçe, yetişkinlerin hemen tamamını teşkil eden 120.000’den fazla Kınm Tatan tarafından imzalanmış... ve Merkez Komite’ye verilmişti.”[41] Yüksek Sovyet Prezid-, yumu Sekreteri Georgadze’nin bazı temsilcilerle görüşmeyi kabul etmesine rağmen, ne bir netice alınabildi ne de tatminkâr bir cevap. Haziran ayında Moskova otoriteleri Moskova’ya daha çok Tatar temsilcisinin gelmesini önlemeye çalıştılar. Bunu tevkifler ve davalar takip etti.

1965 ve 1966’da Tatar liderlerinin tevkifi Sovyet liderlerinin bütün bir milliyetin sivil haklarını elde etmek için örneği hiç görülmemiş bu hareketine verebildikleri tek cevaptı. Tatarlar ne terörizme ne de zorbalığa başvurmadıkları, fakat hedeflerine ulaşmak için tamamen alışılmış meşrû Sovyet metodlarma riayet ettikleri için bu özellikle doğruydu. 1965’de Özbek SSC’inde şu tevkifler yapılıp, cezalar

verildi: Yirmi yedi yaşındaki üniversite talebesi Esvet Abdullayev’e Fergana’daki parti liderlerine şikayette bulunduğu için üç yıl; kırk bir yaşındaki Hatice Hayreddinova’ya Moskova’daki Sovyet makamlarına şikâyette bulunduğu için bir yıl; otuz sekiz yaşındaki öğretmen Eskender Cemilev’e serserilikten bir yıl; ve yirmi dört yaşındaki şoför Rıfat Seydametov’a serserilikten bir yıl.[42]

1966’da tevkifler ve davalar devam etti. Şubat ayında iki kişi tevkif edilip iki yıla mahkûm edildiler. Haziran ayında dört kişi tevkif edildi. İçlerinden biri Sovyet çetecisiyken yaralanmış olan altmış yaşındaki malûl Muhsin Osmanov’du. Hepsine de tecil edilen üç yıl ceza verildi. Eylül ayında aynı serserilik suçundan Osmanov yine tevkif edildi. Sovyet hükümeti böyle bizar etmenin Tatarlann cesaretini kıracağını ve onları Moskova’yı zor duruma düşüren mücadelelerinden vazgeçireceğini ümit ediyordu.[43]

1966 Eylülü’nde hükümet bu Tatar faaliyetlerini durdurmak için son bir çareye başvurdu ve Tatarların yaşadığı cumhuriyetlerin ceza kanunlarına Tatarların meşru olarak yaptıkları bu faaliyetleri gayr-ı meşrû göstermeye matuf yeni

maddeler ilâve edildi. “Sovyet devleti ve onun sosyal sistemini lekelemek için bilerek yanlış haberler yaymak” ve “kamu düzenini bozucu grup faaliyetlerine katılmak veya bu faaliyetleri organize etmek” bu faaliyetler arasındaydı.[44] Tatarlann Kınm MSSC’in kuruluşunun kırk birinci yılını kutlamak için Özbekistan’da düzenledikleri birçok kutlamalar bu yeni maddelere dayanılarak yasaklandı. Sonuç olarak üçü parti üyesi olan on sekiz Tatar tevkif edilip ikişer yıla mahkûm edildiler.[45]

Fakat şaşılacak şeydir ki, Sovyet otoritelerinin bu davranışı Tatar liderlerinin ne maneviyatlarını bozabildi ne de onları niyetlerinden vazgeçirebildi. Sürekli bizar etmelere ve tevkiflere rağmen Moskova’daki Tatar temsilcilerinin sayısı 1966’nın son aylarında ve 1967’nin ilk aylarında giderek arttı. Masallarda olduğu gibi tevkif edilen her Tatar için mahalli komiteler üç kişi daha gönderdiler, öyle ki 1967 yılının ortasında Tatar köy ve cemaat komitelerinin resmî delegesi olarak Moskova’da 400 Kırım Tatarı bulunuyordu. Gerekirse Kızıl Meydan’da nümayiş yapacakları tehdidinde bulunan bu temsilciler nihayet bir grup üst seviyedeki Sovyet devlet adamının şikâyetlerini dinleyeceği vaadini aldılar. 21 Temmuz 1967’de KGB Başkanı Andropov, Sekreter Georgadze, SSCB Başsavcısı General Rudenko ve Kamu Düzenini Sağlama Bakanı Şçhelokov, Kremlin’de Tatarları temsil eden bir grupla görüştüler. Nihayet Merkez Komite-si’ne Kırım Tatarlarının rehabilite edilmesini ve parti liderlerine Kırım’a dönüş meselesini düşünmeyi tavsiye edeceklerini vaadeden Sovyet liderleri onları iyi haberlerle Özbekistan’a geri gönderdiler.[46]

Fakat Ağustos ayında Tatarlar “Moskova ile Taşkent arasındaki haberleşmede bazı aksaklıklar olduğunu” öğrendiler ve mahallî Özbek makamları bir ay önce Moskova’da alınan kararı ilan eden birçok Tatarı tevkif ettiler. 130 kadar Tatar tevkif edildi ve “kitle düzensizliğini organize edip otoritelere karşı koymak” suçundan 18 Tatar iki ilâ üç yıla mahkûm edildiler.[47]

Kısmî rehabilitasyon

Sonunda Sovyet liderleri vaadlerinin bir kısmını yerine getirdiler. 9 Eylül 1967’de N. Podgorny ve M. Georgadze’nin imzalarıyla Tatarlann kısmen rehabilite olduğunu bildiren ve Tatarlarla meskûn yörelerdeki gazetelerde yayınlanan bir genelge çıktı.

SSCB Yüksek Sovyet Prezidyum’unun evvelce Kırım’da yaşayan Tatar asıllı vatandaşlara genelgesi: Kırım’ın 1944’de faşist işgalinden kurtarılışından sonra

Kırım’da yaşayan bir kısım Tatarların Alman zorbalarla aktif işbirliği yaptığı suçlaması sebepsiz yere Kırım’ın tüm

Tatar sakinlerine teşmil edilmişti. Özellikle yeni bir nesil çalışma ve siyaset hayatına atıldığından Kırım’da yaşamış olan Tatar asıllı vatandaşlara ayırım yapılmaksızın yöneltilmiş olan bu suçlamalar geri alınmalıdır. USSR Yüksek Sovyet Prezidyumu şu karan almıştır:

1) Kmm’da yaşamış olan Tatar asıllı vatandaşlara ayırım yapılmaksızın yöneltilmiş suçlamaları havi Sovyet organlarının ilgili kararları iptal edilecektir.

2) Evvelce Kırım’da yaşamış olan Tatarların Özbekistan ve diğer birlik cumhuriyetlerinde iyice yerleşmiş oldukları, Sovyet vatandaşlarının bütün haklarından yararlandıklan, toplum ve siyaset hayatına katıldıkları, çalışan halkın temsilcisi olarak Yüksek Sovyet’e ve mahallî Sovyetlere seçildikleri, Sovyet ekonomi ve parti organlanmn sorumlu görevlerinde bulundukları, onlar için radyo yayını yapıldığı, millî dillerinde bir gazetenin yayınlandığı ve diğer kültürel tedbirlerin alındığı nazar-ı itibâre alınacaktır. Tatarlarla meskûn yörelerin daha da geliştirilmesi için birlik cumhuriyetlerinin bakanlar meclislerine onların millî menfaat ve özelliklerini nazar-ı dikkate alarak, Tatar asıllı vatandaşlara ekonomik ve kültürel meselelerde yardımda bulunmaya devam etmeleri talimatı verilmiştir.[48]

15. DÖNÜŞ HAKKI:

1967’den önce uğradıkları haksızlıkların tazminini talep ederken Kırım Tatar liderleri gayretlerini başlıca üç saha üzerine teksif etmişlerdi: (1) Milliyetlerinin tamamen rehabilitasyonu ve bunun hükümet makamlarınca resmen ilanı; (2) Sürülmeleri esnasında gayri kanunî olarak el konmuş olan mal mülklerinin iadesi; ve (3) Yurtlan olan Kınm’a dönüş hakkı ve Kırım M.S.S.C.’nin yeniden tesisi. Eylül genelgesinin yayınlanmasını müteakip coşkunluklarında Tatarlar geçici olarak bu taleplerini unuttular. Fakat bu uzun sürmedi. “Rehabilitasyon” metninin taleplerinden ikisine hiç cevap vermediğini ve üçüncüsünü de kısmen tatmin ettiğini farketmek için çok

ince fikirli olmak gerekmiyordu.

Evvelâ genelge, 1956 genelgesinin çetecilerle birlikte çarpışmış veya Kızıl Ordu’da hizmet etmiş olan Tatarları rehabilite eden fakat 1944’de el konan mal

mülklerinin iadesi talebini özellikle red eden kısmım tekrar tasdik ediyordu. Sovyet makamlarının bütün bir milleti ihanetle suçlarken ciddi bir hata işlemiş olduklarını kabul etmekle beraber genelge, o hatanın kurbanlarını tazmin etmek için hiçbir şey yapmıyordu.

Diğer yandan 1967 genelgesi Kırım Tatarlarından değil, “Kırım’da meskûn Tatarlar”dan veya “Kırım’da yaşamış olan Tatar milliyetinden vatandaşlardan bahsediyordu. Bu, milliyetlerin varlığının zımnen reddi idi. Böylece Kırım’a dönmelerine gerek olmayacaktı. Çünkü milliyeti olmayan bir halkın dönecek yurdu da yoktur. Buna ilâveten genelge, Tatarların sürüldükleri yerlerde kök saldıklarını iddia ediyor, böylece de dönmek istemediklerini ima ediyordu. Her ne kadar genelge millî dillerinden bahsediyorsa da, bu atıfla açıkça genel olarak Tatarların konuşup okuduklan dil kastolunuyor, özellikle Kırım Tatarlarının dili göz önünde tutuluyordu.

Nihayet ve belki de en meşum hareket olarak, genelge, evvelce Andropov’un söz verdiği gibi alenen yayınlanmış, sadece SSCB’nin Tatarların kök saldığı yöreleri seçilerek oralarda neşredilmişti. Sovyet vatandaşlarının ekseriyeti için hiç birşey değişmemiş, 23 yıl süreyle Tatarlar hakkında içlerine işlemiş olan fikirler değiştirilememişti. Müteakip yıllarda bu hususun Tatarlara sayısız zararı dokunmuştu. Çünkü onlar Tatar olmayan Sovyet vatandaşlarını davalarının haklılığına ikna edemiyorlardı.

1967’den beri Kırım Tatar liderleri gayretlerini dört sahaya teksif etmişlerdi. Evvelâ, rehabilitasyon genelgesinin dahili Sovyet öz kritiğinden kaynaklanmayıp kendilerinin uyguladığı ağır baskıya karşılık olduğuna kani olduklarından dolayı Tatarlar sonunda taleplerinin geri kalan kısmının da karşılaşacağı ümidiyle bu baskıyı devam ettirmeyi kararlaştırdılar. Bunun neticesi olarak Moskova’daki kulis faaliyetleri 1967’den önceki şiddetle devam etti. Çoğunun ya-

şadığı Özbekistan’da mahallî Sovyet makamlarına baskı uygulandı. Sâniyen, resmî izin olsun olmasın, bazı Tatar ailelerini Kırım yarımadasına dönmeye ikna etmek için teşkilatlı bir gayret sarfedildi. Üçüncü olarak, Tatarlar kendi hareketlerini Sovyet cemiyetine sivil hakların sokulması yolunda Sovyet münevverlerinin yürüttüğü daha büyük harekete dahil etmeye çalıştılar. Dördüncü olarak, Sovyet-lerin Özbekistan’da Tatarlara müsaade olunan kültürel faaliyetleri arttırma vaadlerinden faydalanarak, gazetelerini, yayın evlerini, üniversite ve diğer kültürel müesseselerdeki pozisyonlarını Tatar millî şuurunu

yeniden canlandırmak için kullandılar. Tatarlar, davalan için herhangi bir ecnebi ilgi ümidi teşvik edilmediğinden, aynı kaderi paylaşan Yahudiler gibi beşinci bir istikamette faaliyet gösteremediler. En mantıkî açıdan bakıldığında, başvurularına cevap vermesi gereken dış devlet Türkiye Cumhuriyeti, bugüne kadar zor durumlarını görmezden gelmiştir.

1

Kırımal, "Kırım Türkleri", Emel 59, s. 14, Len Bayrağı'nın 8 Temmuz 1969 sayısının 4. s.sından bahsetmektedir.

2

Kınmal, "Kırım Türkleri", Emel 59, s. 12-14; Luther, s. 57, Almanlar tarafından daha çok bahsetmektedir ki, bunlardan biri "bir çeteci sabotaj taburunun komutanı" imiş.

3

t. Osmanov, "Zayavlenie v svyazi s arestom", (1968) Arhiv Samizdat, no. 85. Babasının ölümünden Krım v period velikoy oteçestvennoy voyni 1941-1945 Simferopol, 1973), s. 446, not 8'de bahsedilmektedir: A.O. Osmanov, 1941 Kasımından beri çetenin siyasi eğitmeniydi, sonra tugay komiseri oldu. 24 Ocak 1944'de muharebede öldü.

4

Krım v period Veliköy... s. 63, 92, 109, 210; D. Karov. Partizanskoe dvijenie v SSSR ve 1941-1945 gg. (Münih, 1945) s. 97'de "Çeteler merkez kurmayı 1943'de Kırım'da mahalli komünist liderlerin komutasında birçok anti - Alman Tatar birlikleri kurmaya muvaffak oldular" diye yazıyor.

5

Krım v period Veliköy, s. 227-30.

6

A.g.e., s. 300.

7

A.g.e., s. 321, 327. Tatarların çete faaliyetine kaülmalarıyla ilgili diğer dokümanlar 333 ve 347-348. s.ayfalardadır.

8

Şmako, Partizanskoe, s. 6.

9

Werth, s. 573.

10

A.g.e., s. 838.

11

A. Krasnov Levitin, “Svet v okonstae’k arestu Gen, Grigorenko, (24 mai 1969)”, Arhiv Samizdat, no. 269, s. 7.

1 Conguest, s. 105; Lewytzkyj, Uses of Terror, s. 231.

12

Samizdat - Sovyetler Birliği’nde müsaadesiz olarak yapılan yayın.

NKVD - Sovyet devlet güvenlik polisi.

Sovnarkom - Sovyetler Birligi’nde Halk Komiserleri Konseyi Obkomj - Sovyeder Birligi’nde Taşra Komiserliği.

2 Institute for the Study of the USSR, Key Officials of the Government of the USSR and Union Republics (Münih, 1962), s. 569; Lewytzkyj, Uses of Terror, s. 231.

13

Çete faaliyetlerinden Krym v period velikoi ... doküman no. 222, s. 333’de bahsolunmak tadır.

14

Krym v period velikoi ... doküman no. 232, s. 347-48'de bu ünvan verilenlerin listesi vardır.

15

Kirimal, in Genocide, s. 25

16

S. Enders Wimbush ve Ronald Wixman. "The Mesketian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia". Canadian Slavonic Papers 17, no. 2-3 (1975), s.320-40.

17

Kirimal, "Kınm Türkleri", Emel 59, s.16; Geograficheskaia atlas SSSR, (Moskova. 1950), s. 104.

18

Feridun Cemal Erkin, Les Relations Turco - Sovietigues et la Question des Detroits (Ankara, 1968), s. 286-87.

19

Jonathan Knight, "American Statecraft and the 1946 Black Sea Straits Controversy", Political Science Quarterly 90, no. 3 (1975). s. 452: Erkin, s. 300-301.

20

Erkin, s. 310-12.

21

Pisarev, s. 704, "Staliriin Türkiye hakkmdaki emelleri ona Kırım Tatarları meselesinde çok tesir etmiştir"diyor.

22

Sheehy, s. 11 ve Abdülhamitoğlu, s. 76'da bahsohmmuştur.

23

Abdülhamitoğlu, s. 77-78; Arhiv Samizdat, no. 101.

24

Abdülhamitoğlu, s. 56-57.

25

A.g.e., s. 67-68; Lemercier-Quelguejay, "The Crimean Tatars," s. 24.

26

V. Al'tman "Sessiya po lstoria Krıma" Voprosi istorii 2 (1948), s. 179-184; Abdülhamitoğlu, s. 102-3'de bahsolunmuştur.

27

B.S E. 2. baskı (1953). Cilt 23, s. 551-553; Sheehy, s. 12. Kırım hakkmdaki yeni Ukrayna tarihinde Solodovnik, s. 17'de Tatarlarla ilgili tek husus I V Fas-tenka'nın 1955 tarihli "Kefe esir pazarı" adlı tablosudur. Kitap boyunca Solo-

28

Trelya sessiya Ukrainskoy Natsionainoy Radl: Materiynh i dokumentı (Münih, 1954); s. Kırımal, "Mass Deportations", s. 265'de bahsolunmuştur.

29

1959'da Kırım'ın nüfusu Sevastapol hariç olmak üzere 856.000 Rus ve 267.000 UkraynalIydı.

30

Çirva, Oçerki, cilt 4, s. 106-108.

31

11ya Lyuksemburg, “Novıy Vavilon na beregah Sırdan", Posev (Eylül, 1973)

s. 37.

32

Sheehy, s. 12, Conquest, s. 185.

33

Werth, s. 581.

34

Sheeny, s.13.

35

A.g.e., s. 30’da, 1966’da Linguistik Enstitüsü tarafından yayınlanan beş ciltlik bir Sovyet lisanları kitabından bahsetmektedir. Lenin Bayrağı’nın kuruluşu hakkında bkz. Abdülhamitoğlu, s. 133.

36

Abdülhamitoğlu, s. 135-136.

37

A.g.e., s. 136, Sheehy, s. 13.

38

Lewytzkyj, Politische Opposition, s. 310-314.

39

Mustafa Cemilev, “Pis’ma P. G. Grigorenko a perejitom Krımskimi Tatarami 1962” Arhiv Samizdat, no. 281 (Kasım 1968); Mahkûmiyetlerden Lewytzkyj, Politische Opposition, s. 314, 315 ve Abdülhamitoğlu, s. 136-138’de bahso-lunmaktadır.

40

Poticnyj, s. 311, Abdülhamitoğlu, s.137-139, Sheehy s. 13-14.

41

Sheehy, s. 14.

42

Lewytzkyj, Politische Opposition, s. 310-12, 315.

43

A.g.e., listelerdeki isimler, s.284-316; Abdülhamitoğlu, s. 141-41, Sheehy, s. 14.

44

Sheehy, s. 14-15.

45

A.g.e., s. 15; Tevkif edilenlerin isimleri Lewytzkyj, Politische Opposition, s. 284-316'daki listelerdedirler.

46

Sheehy, s. 16; Abdülhamitoğlu, s. 141-143.

47

Mahkûm olanlann listesi Lewytzkyj Politische Opposition, s. 284-316'dadır.

48

Conquest, s. 186-187, ayrıca Emel 47. sayısı (1968) s. 3-6; Abdülhamitoğlu, s.143-146; Sheehy s. 16'da yayınlanmıştır.

Bazı Tatarlar dönmeye çalışıyorlar

Tatarlar, resmî makamların Tatarların Özbekistan'da ve sair birlik cumhuriyetlerinde "kök saldığı" yolundaki genelgenin iddiasını ne kadar ciddiye aldıklarını kısa zamanda öğrendiler. 1967 ve 1968'de binlerce Tatar kendi başlarına aileleriyle birlikte ev ve iş aramak için Kırım'a geldiler. Genelgede hiçbir şekilde bu hak Tatarlara tanınmazlık edilmediği hâlde, onların SSCB'nin herhangi bir yerinde "mevcut çalışma ve pasaport kanunlarına uygun olarak" yaşamalarına müsaade olunacağı bildiriliyordu. Bu da sadece bir yörede resmen kayıtlı olan bir vatandaşın orada iş ve mesken bulmasına müsaade olunacağı demekti.

Kırım'daki Sovyet yetkilileri açıkça dönen Kırım Tatarlarının kaydını yapmamak emrini almışlardı. Sheey'e göre:

1967 Aralığı'na kadar avdet eden 6000 kadar Kırım Tatarından sadece üç bekâr erkek ve iki aile kayıtlarını yaptırmaya muvaffak oldular. Geri kalanlar ya zorla sürüldüler ya da aylarca kayıt yaptırmak için beyhude yere uğraşıp paraları bittikten sonra kendiliklerinden gitmek zorunda kaldılar.[1]

Başka bir rapor da böyle iki Tatarın 1968 başlarındaki kaderini tasvir etmektedir:

Özbekistan'da bulunan iki Kırım Tatarı, İdris Kaytaz ve Kara izzet, Kırım'a doğru yola koyuldular. Kaytaz, yetmiş sekiz yaşındaki annesini de yanına almıştı. Kırım'da Uskut köyüne gittiler. Köyün muhtarı onlara Tatar olduklarından dolayı değil, sadece bütün evler dolu olduğu için yer olmadığını söyledi. Bunun üzerine Izzet'le Idris iş istemek için yakındaki bir kolhoza gittiler. Bu talepleri zorbalıkla geri çevrildi. Kolhoz pansiyonuna kayıt yaptırmak için müsaade almaya çalıştılar. Yine reddedildiler. Ertesi sabah sekiz polisle aralarında bir çatışma çıktı. Kendilerine çekip gitmeleri emredildi... Fakat onlar on gün köyde kaldılar ve çadırlarda yaşadılar. Köylüler de kendilerine müdahale etmediler. Onbirinci gün polis gelip çadırlarını yıktı, iki aileyi de kamyonlara yükleyip Simferepol'e götürdü... Şehir belediye komiserinin muavini A. P. Derkaç onlara "1967 genelgesinin Kırım Tatarlarına Kırım'a dönme hakkını vermediğini" bildirdi. "Sizi hiçbir zaman kabul etmeyeceğiz— Defolun!"[1] [2]

Müteakip yıllarda buna benzer birçok hikâye Kırım Tatar "sa-mizdat"ında (Gayri resmî yayınlanan yazılar) çıkmıştır.[3]

1968’de vukû bulan çok ciddi iki olaya Simferopol bölgesinde yüzlerce Kırım Tatarı karıştı. Önce 17 Mayısta kalabalık bir Tatar grubu Lenin Meydan’mda toplanıp oturma müsaadesi ve iş taleplerinin nazar-ı itibâre alınmasını talep ettiler. KGB tarafından resimleri çekildi ve dağılmaları emredildi. Nakledildiğine göre KGB komutanı şunları söyledi:

“Biz Almanlara ve size karşı da boğuştuk.” Tatarlar zor kullanılarak Simferopol’den uzaklaştırılıp Özbekistan’a yollandılar.[4] tkinci olay, 26 Mayıs’ta Simferopol yakınlarında Salgır nehri kıyısında çadır kurmuş olan yüz kadar Tatar KGB ve mahallî milisler tarafından zor kullanılarak dağıtılınca meydana geldi. Ertesi gün bu Tatarlardan kırk kadarı Bakü’ye giden bir otobüse, Bakü’de de Krasnovodsk ve Taşkent’e giden bir vapura bindirildiler. Onbir kişi ise “Umumî düzene aykırı” davrandıkları iddiası ile tevkif edilip, onbeş gün hapsedildiler.[5]

Sovyet makamları, Tatarların bu göç teşebbüslerine karşılık vermenin yanı sıra, iki hareket yolunu daha takip ettiler. Taşkent bölgesindeki Tatarlan tehdit edip, onlara Kınm’a dönüş niyetlerinden ebediyyen vazgeçtiklerini bildiren ve Orta Asya’daki yeni yurtlarından memnun olduklarım ifade eden bildirileri imzalatmaya çalıştılar. Bu, beyhude bir gayretti. Ne kadar zorbalık yapıldıysa da birçok Tatara bu dokümanlar imzalatılamadı.

Sheehy’nin işaret ettiğine göre, “resmî makamlar şantaj, aldatma ve korkutma yapmalarına rağmen ancak 262 imza toplayabildiler.”[6]

Denedikleri ikinci yol ise, şayet resmî makamlar “böyle bir kararın bütün veçhelerini” incelerken Tatarlar uslu dururlarsa, ileri bir tarihte geri dönüşlerine izin verileceği vaadi ile Tatar taleplerini yumuşatmaya çalışmaktı. Fakat Sovyet hükümetinin bu vaadi yerine getirmeye cidden niyeti olduğunu gösteren bir delil emaresi bile yoktur. Potiçnij, şu sonuca varıyor: “‘Kırım’a dönüşün meşrû ve düzenli yolu’ ifadesi, Tatarların dönüşünü zorlaştırmak, hatta imkânsız kılmak için kullanılan bürokratik bir hileden başka bir şey değildir.”[7]

Her ne kadar Tatarların dönüşüne müsaade etmek için gösterilen isteklerin geç kalmış bir Sovyet mazereti olarak kendilerine Özbekistan’da cidden ihtiyaç duyulduğu ve Kırım’da “zaten yeterince nüfus” bulunduğu iddia edilmişse de, bütün emareler her iki alanda da bu durumun tam tersini göstermektedir. Öte taraftan Özbekistan makamları Tatarların ekseriyetinin eğitim gördükleri alanlarda çalışmalarına sürekli olarak müsaade edilmezken, diğer taraftan

Kırım'dan bugün bile nüfusun az olduğu, resmî makamların Ruslarla UkraynalIları oraya göç etmeye teşvik ettikleri ve Kırım ekonomisinin 1920’lerin ortasındaki seviyesine çok yavaş bir şekilde tekrar gelebildiği haberleri gelmektedir. 1968 Mayısında Semerkant’tan Kırım’a gidip iş için Simferopol’deki Sovyet Raykom’a başvuran traktör uzmanı 1. Balbekov’un hikâyesi bu durum için güzel bir örnek teşkil eder. İsteği geri çevrildi ve mahallî traktör istasyonunun direktörü kendisine şunları söyledi: “Çok işimiz var, daha çok işçiye ihtiyacımız var. Fakat Kırım Tatarlarını işe almamıza müsaade edilmiyor. ”[8]

Yine Haziran ayında iki Tatar - Bekirov ve Seidaliyev Hursent -Kırım’da Saki şehrindeki inşaat bürosuna gidip iş istediler. Büronun direktörü olan Okunev, onlara iş vermeyi kabul etti. “Fakat birkaç gün sonra mahallî polis olayı farketti. Okunev’e onları işten çıkarmayı emretti ve onu işyerine Kırım Tatarlarını aldığı için tenkit etti.”[9]

1968-1969’da 900 kadar Tatar ailesi Kırım’a yerleşmeye muvaffak oldular. Bunlardan yaklaşık 250 ailenin, yarımadada sürekli olarak işgücü ve insan eksikliği duyulduğu için yürütülen resmî bir iş gücü bulma kampanyası vasıtasıyla dönmelerine müsaade olunmuştu. Her ne kadar bu kampanya bugün de yürürlükte ise de 1969 sonundan beri Tatarlara uygulanmaktadır.[10]

Son zamanlarda yayınlanan İlmî bir yazıda Sovyetlerin bu katı tutumunun sebebinin harbten sonra PolonyalI ve Rusların mübade-leşinin olabileceği ifade edilmektedir. Sürülen Tatarların yerini almak için 1945’den sonra Kırım’a getirilen insanların çoğu Galiç-ya’nın Polonya’ya terkedilen kısmından gelen UkraynalIlardı. Tatar taleplerine ters kararlar vermekten doğrudan sorumlu görevlilerden biri olan Nikolay Podgorny, aynı zamanda bu mübadeleyi gerçekleştiren kişidir. “Polonya’daki yurtlarından zorla uzaklaştırılan bu UkraynalIlar, Tatarların avdetini müteakiben ikinci defa yerlerinden olmaktan endişelenebilirler.”[11] Fakat Tatarların Kırım’daki mahalli halk tarafından değil de sadece siyasî görevlilerle polisler tarafından kabul edilmedikleri bir gerçektir.

1972 sonlarında Simferopol’da halk hâkimi Mirinova, “Kırım Tatarlarının Kırım'dan çıkıp, sürüldükleri yerlerde yaşamalarım” talep etti, “aksi takdirde kendilerine karşı en vahşi tedbirler uygulayacaktı.”[11] [12]

Sovyetler Birliği’ndeki Tatar cemaatinden sızan haberlere göre Kırım’daki Tatar yerleşiminde yavaş yavaş bir düzelme görülmektedir. Her yıl yirmi otuz aile

dönmeye davet etmekte, yol masrafları karşılanıp, yeni bir ev ve iş garanti edilmektedir. Fakat Enver Ahme-tov'a göre durum değişiktir: "Biz bunu geride kalanları uyutup, sürgünde hiç bir zaman gelmeyecek olan sıralarını bekletmeyle kandırmak için yapılmış bir hile olarak görüyoruz." Ahmetov ayrıca Sov-yetlerin 1973'de "Özbekistan'da Cizzah şehri civarında tamamen Tatarlardan müteşekkil bir bölge" tesis ettiklerine işaret etmektedir. Bu bölgede bir Tatar tiyatrosu, bir Tatar gazetesi ve Tatar lisan okullan vardır. Açıkça bu, Tatarları Özbekistan'da kalmaya teşvik etmek için yapılmış bir harekettir.[13]

Moskova'da Tatar baskısı

1967 rehabilitasyonuna karşı Tatar protestosunun başka bir şekli de Özbekistan'da bir sıra siyasî ve kültürel nümayişlerle birlik-

te yürütülen kulis faaliyetlerinin devam ettirilmesidir. Sovyet makamları Moskova'da sürekli bir Tatar kulisinin meşruluğunu tanımayı kabul etmişler ve bütün tevkif ve takibat güçlerini bunun devamını önlemek için kullanmışlar, ama başarılı olamamışlardır. 1967 Temmuzunda Anropov'la görüşüp hükümeti iki ay sonra rehabilitasyonu ilan ettirmeye muvaffak olmuş Tatarlardan biri, müteakip yıllarda resmî makamlarca taciz edilip takibata uğratılmıştır. Filoloji profesörü olan R. 1. Muzafarov, Moskova heyetine katıldıktan sonra birçok yüksek tahsil müessesesinden uzaklaştırılmıştır. Filolojide ihtisas yapmış yegâne Kırım Tatarı olmasına ve mevzuun çok ilerlemiş bulunmasına rağmen İlmî eserleri yayınlatılmamıştır.

Chronicle of Current Events'de belirtildiğine göre:

Kitaplarından birinin Kazan Üniversitesi Basımevi için dizgisi yapılmışken Kırım Tatar malzemesine dayandığı için baskısı yapılmamıştır... Şimdi (1972) üç yıl geçmiş olduğu halde kendisinden övgüyle bah-solunan Kırım Tatar atasözleriyle ilgili üçüncü kitabının metni, Nauka Yayınevi'nin Doğu Edebiyatı Yazı İşleri bürosunda kapağı açılmaksızın beklemektedir... 12 Nisan 1972'de Trud Gazetesi'nde "Başarısız Profesör" başlığı ile yayınlanan Yu. Baranov'un makalesinde Profesör Muzafarov "renkli bir biyografisi" olan bir "yuvarlanan taş" olarak tanımlanmakta ve kendisinden yıllarca "tek bir makale" bile yazmamış bir "cahil" olarak bahsolunmaktadır.

Nihayet ümitsizliğe düşen Muzafarov Brejnev'e bir mektup yazmıştır:

“Sayın Leonid İliç, Merkez Komitesi’nin bu utanç verici hikâyenin - bir Sovyet âliminin milliyetler siyaseti ile ilgili Leninist prensiplerin gerçekleştirilmesine matuf alenî faaliyetlerinden dolayı uğradığı şimdiye kadar bir örneği görülmemiş olan saldırılara uğrayışı-nm hikâyesi - tümü için duyduğum infiali sadece paylaşmakla kalmayıp, pratik tedbirler de alacağını ümit edebilmek isterdim. Başlıca ihtisasım olan Kırım Tatar filolojisindeki ilmi ve pedagojik çalışmalarımı hiçbir engel olmaksızın devam ettirebilmek imkânının garanti edilmesini rica ve bunun için gerekli olan şartların yaratılması-

m talep ederim... Merkez Komitesi’nin Yu. Baranov’un hakaretâmiz makalesini alenen tekzip etme imkânının sağlanması için Trud’un yazıişleri müdürü A. M. Subbotin’e tesir etmesini bekliyorum.”

Chronicle’in işaret ettiğine göre hükümetin cevabı “Profesör Muzafarov’un sadece iki aydan beri çalışmakta olduğu Kişinev Sanat Enstitüsü’nden hiçbir sebep olmaksızın çıkarılması” oldu.[14]

Özbekistan’da rehabilitasyonun ilanından önceki aylarda, başka bir genç Tatar münevveri Reşat Cemilov, 6 Haziran, 27 Ağustos ve 22 Eylülde Taşkent’te yapılan Tatar nümayişlerini hazırlayanların arasında bulunuyordu. Son nümayişten sonra tevkif edildi. 13 Aralık 1967’de Taşkent şehir mahkemesinde davası görülerek bir yıl çalışma kampına mahkûm edildi.[15]

Özbekistan’da Nümayişler:

Sovyetlerden şiddetli bir karşılık gören ilk büyük nümayiş 1968 Nisanında Özbekistan’da vukû bulan Çırçık olayı idi. Hem Lenin’in doğum gününü hem de her yıl olduğu gibi bahar bayramlarını kutlamak için yüzlerce Tatar Taşkent’in pek uzağında olmayan Çırçık’ta toplanıp Lenin’in milliyetler siyasetine dönüşünü ve tesisinden Lenin’in sorumlu olduğu Kırım MSSC’nin yeniden tesisini talep eden konuşmaları dinliyorlardı. Mahallî makamlar bu toplantıya müsaade edilmesi için yapılan müteaddit başvurulan geri çevirdiklerinden toplantı gayr-ı meşru sayıldı ve topluluğu dağıtmak için hem polis hem de askeri birlikler çağrıldı. Bu sefer Tatarlar artık Sovyet baskısını pasif bir şekilde kabul edecek bir hâlet-i ruhiye içinde olmadıklarından şiddetle karşı koydular. Sadece bir düzinesi düzeni bozmakla suçlanıp oldukça cüzi hapis cezalarına çarptırılmakla beraber birçok Tatar tevkif edildi. Bu olayın neticesi olarak Tatar liderleri dünya kamuoyuna başvurmanın, zor durumlarını bütün

SSCB’nde

ve Batı’da anlatmanın zamanı geldiğine karar verdiler. Bu münasebetle, Moskova’ya dilekçeler verdiler, başkentteki kulis temsilciliklerini arttırdılar, ecnebi müesseselere bildiriler yollayıp başvuruda bulundular ve diğer Sovyet rejim muhalifi hareketlerin liderleri ile olan irtibatlarım artırdılar.[16]

Çırçık olayının hemen akabinde Taşkent’teki Tatarlar 800’den fazla temsilciden oluşan bir heyet teşkil ettiler ve resmen şikâyette bulunmak için Moskova’ya gönderdiler. Moskova Sava Muavini Sta-senkov şu karşılığı verdi: “Meselemiz tamamen ve nihai olarak halledilmiş ve artık bir daha nazar-ı itibâre alınmayacaktır.” The Chronicle of Current Events, tevkiflerini anlatıyor: “Kırım Tatarları, otellerde, özel apartmanlarda, tren istasyonlarında, meydanlarda ve Moskova’nın diğer mahallelerinde tevkif edildiler; bir posta ve yük trenine yüklenip refakat altında Taşkent’e yollandılar.”[17]

Şikâyetlerinin metni tekrara değer. Çünkü tonu ılımlıdır ve içinde yayınlanmış herhangi bir Sovyet kanununu ihlâl edecek hiç bir şey yoktu:

“Kırım MSSC’nin tesisini teşvik ettiği için halkımızın özellikle sevdiği V 1. Lenin’in doğum günü şerefine ciddi ve eğlenceli bir kutlama yapmak istedik. Törenin yapılacağı haberi, bu olaya karşı çıkan Gorkom Birinci Sekreteri V. G. Yakubov’a verilmişti. Yakubov, temsilcilerimize Kırım Tatarlarının Lenin’in doğum gününü herhangi bir şekilde kutlamalarına müsaade etmiyeceğini söyledi. (Acaba Lenin aniden geçmişin tehlikeli bir kahramanı mı olmuştu?) “Şayet bir açık hava töreni için toplanacak olursanız size zorla mâni olunacaktır.” O esnada orada bulunan Kamu Düzeni Bakanlığından Tümgeneral Şaraliev Taşkent’e telefon edip “Çırçık şehrine askerî birliklerin gönderilmesini” emretti. 21 Nisanda Taşkent Oblastı’nın çeşitli yerleşim merkezinden törene katılmak için gelen Tatarları getiren otomobiller Çırçık’a yaklaşmaya başladılar. Bütün yollan tutmuş

olan takviyeli milis birlikleri yolcuları otomobillerden indirip şoförlerin ehliyetlerini aldılar. Bütün müsait yerler milisler ve askerî birliklerle dolu olduğundan toplanmış olan halk töreni yapacak yer kalmadığını gördü. Bunun üzerine büyük Lenin’in doğum gününü herhangi bir şekilde kutlamayı hâlâ isteyen topluluk şehir parkına gitti. Öğleden sonra saat birde eğlence doruk noktasına ulaşmış, millî danslar ve oyunlar başlamıştı. Bu esnada park aniden askerî birlikler ve polisler tarafından çevrildi ve tasavvur olunamayacak şey

başladı. Polislerin getirdiği basınçlı hortumlarla eğlenenlerin üstüne zehirli bir sıvı püskürtülmeye başladı. Sıkılan sıvı insanları yere yıkıyor ve elbiselerine değdiği yerlerde beyaz lekeler bırakıyordu... Polisler gaz maskeleri takmışlardı. Toplananlar doğrudan polisin saldırısına uğrayıp, kolları büküldü, dövüldü ve vahşice polis arabalarına bindirildiler. Halkın bir kısmı özellikle kötü muameleye uğrayan kadınlar, mukavemet etmeye çalıştılar. Fakat polis kordonunu yaran törene katılanlann ekseriyeti bir sokak yürüyüşü tertip ettiler. Yürüyüşçüler, mahallî parti bürosuna yaklaşınca, sekiz kişilik bir heyet böylesine keyfî bir muameleden dolayı Gorkom'a şikâyette bulunmak için yürüyüş kolundan çıktı. Heyet kabul olunmadı ve nümayişçilerin üstüne hem yeniden tazyikli sıvı sıkıldı, hem de polisler saldırdılar. Buna rağmen nümayişçiler dağılmayı kabul etmediler ve akşama kadar bu baskılara karşı infiallerini dile getiren halkla askerler ve polisler arasında çatışmalar devam etti. Gece geç vakit gün-düzki zorbalık hareketini evlerde yapılan tevkifler takip etti. Törene katılmamış olanlar bile tevkif edildi. Eksik kayıtlara göre 300 kişi tevkif edilmişti.

Biz bu zorbalığın Özbekistan SSC'nin parti ve hükümet liderle- ' rinin bilgisi dâhilinde yapıldığına eminiz. Çünkü yukarıda bahsolu-nan Gorkom Sekreteri Yakubov ve Tümgeneral Şaraliev'in yanısıra Özbek SSC'nin KGB temsilcileri de anlatılan olayları yönetmişlerdi.

Bu hareketleri Sovyet toplumu ve hükümet yapısı için menfi ve halkımız için bir tahrik olarak gördüğümüzden, halkımızın talebi üzerine ve namına şunları talep ediyoruz:

1. Tevkif edilenlerin derhal serbest bırakılmalı;

2. Kırım Tatar halkının serbestçe seçilmiş temsilcilerinin dahil olacağı, fakat baskılardan dolaylı olarak sorumlu olan mahallî makamların temsilcilerinin dahil olmayacağı bir özel parti - hükümet soruşturma komitesi teşkil edilmeli; Komite, meydana gelen olayların derhal aleni bir soruşturmasını yapıp... bütün mesulleri teşhir edip cezalandırmakla görevlendirilmelidir."[18]

Sovyet Hükümeti'nin bu protestoya (ki bu protesto her ne kadar uygulanmamakta ise de tamamen Sovyet hukuk sisteminin bir parçasıdır) vermeye muktedir olduğu tek karşılık daha fazla baskı ve hükümetin yönettiği zorbalık olunca, Tatar liderleri dünya kamuoyuna başvurmaya karar verdiler. Dünyanın Tatarların 1944'den beri maruz kaldıkları meselelerden genellikle

haberdar olmadığına inandıklarından ve Batı’daki İlmî çevrelerin bile savaş esnasında Tatar sadakatsizliği hususunda Sovyet yargısıyla hemfikir olduklarının farkında olduklanndan, bu başvuru 1944’den beri uygulanan takibatın tarihçesinin özetini yapıp Tatarları bütün isnatlardan temize çıkaran 1967’deki resmî karan tekrarlıyordu. Bu “21 Haziran 1968, Kırım Tatar Halkının Dünya Kamu Oyuna Başvurusu”nda şunlar söyleniyordu:

1944’den sonra onikiyıl süreyle sürgün olarak yaşadık ve kötü muameleye maruz kaldık. Sürgünde doğan çocuklarımız bile “hain” olarak damgalandı, hakkımızda iftiralarla dolu hikâyeler yayınlandı ve bugün Sovyet halkı halâ bunları okumaktadır...

Hergün halkımızın düzinelercesi mahallî KGB bürolarına çağın-lıp, orada yurtlarına dönüş haklarını inkâr etmeleri için şantaj ve tehditlerle kendilerine baskı yapılmaktadır. Mücâdelemiz süresince halkımız tarafından Sovyet Hükümeti’ne altlarında üç milyondan fazla imza bulunan mektuplar gönderilmiştir. Bu, her yetişkin Kırım Tatarının imzasını en azından on mektubun altına atmış olması demektir... Tek bir parti veya hükümet organı bize bir cevap vermemiş, tek bir Sovyet gazetesi bile mücadelemizden bahsetmemiştir. Biz de artık dünya kamuoyuna başvuruyoruz. Küçük ve bağımsız bir halkın kardeş halklara buşvurduğu gibi biz de Sovyetler Birliği’ndeki bütün halklara başvuruyoruz.[19]

Ertesi yıl boyunca Tatarlar, ecnebi müesseselerin temilsicilerine ve hemen hemen bütün kayda değer Sovyet organlarına düzinelerle mektup, dilekçe ve haber bülteni yolladılar. Bu muhaberata 1968 Ekimi’nde SSCB’nin bütün siyasî organlarına gönderilen ve on Tatar’ın imzalamış olduğu bir informatsiya, 31 Ocak 1969’da SBKP (Sovyetler Birliği Komünist Partisi) Merkez Komitesi, SSCB Yüksek Sovyeti ile SSCB ve Sovyet toplumu Bakanlar Konseyi’ne çekilen bir protesto, 15 Mayıs 1969’da Beynelmilel Gençlik Yardım Komite-si’nin Taşkent’teki Kırım Tatar Hareketi için Politburo’ya yolladığı ve bir kopyası da Birleşmiş Milletler İnsan Haklan Komisyonu’na iletilen not da dahildir.[20]

Sovyet hukuku açısından (en azından yayınlanan kısımlarına göre) Kırım Tatarları şikâyetlerinin o kadar haklı ve taleplerinin o kadar mantıkî olduğuna inanıyorlardı ki, hukukî ve siyasî Sovyet makamlarından aldıkları karşılık kendilerini çok şaşırtmıştı. Müşkül durumlarına sistemin kendisinin değil de sistem içindeki kötü kalpli kişilerin sebep olduğuna inandıklarından, bir yerlerde

Sovyet kanunlarının kelimesine ve ruhuna göre hareket edecek bir merci bulmak ümidiyle bütün önemli Sovyet yöneticilerini durumlarından haberdar edebilmek için çalışmalarını sürdürdüler.

Böylece 1969 Haziram'nda Tatar liderleri şikâyetlerinin tüm listesini, bulabilecekleri en iyi forumda - Dünya Komünist ve İşçi Partileri Konferansı esnasında Moskova'da - açıklamaya karar verdiler.

Seslerini en çok duyuran Tatar temsilcilerinden Zampira Asanova, Enver Ahmetov, Reşat Cemilev, Ayder Seytulayev ve İbrahim Holo-pov'un Başkanlığı'nda Mayakovsky anıtının dibinde, “Yaşasın Le-nin'in Milliyetler Siyaseti, Komünistler, Kırım'ı Kırım Tatarlarına Geri Verin!" ve “Kırım Tatarlarının Takibatını durdurun!" sloganları yazılı pankartları açtılar. Bu nümayişin Chronicle of Current Events'de anlatılışına göre yüzlerce kişilik bir kalabalık olayı sessizce seyretmek için toplandı; “Kimse nümayişçilerden dağılmalarını istemedi. Trafiği idare etmekle görevli polis memurları görev yerlerinden ayrılıp nümayişi seyredenler arasında bulunan on kadar kişiye sinyal verdiler. Onlar da güya balkın öfkesini temsilen nümayişçilere saldırdılar. Birkaç kere “Rusya'ya ihanet etmemeliydiler!” diye bağırıldı”. Müteakiben nümayişçiler “otomobillerle Petrovka sokağı 38 numaraya götürülüp o esnada kendilerine hiçbir suç isnat edilmemiş olduğu halde İçişleri Bakanlığı soruşturmacılları tarafından sorguya çekildiler.” Tevkifleri ise daha sonra yapıldı.[1]

Sovyet hukuk sisteminin kullanılışı

Bu protesto ve dilekçenin getirdiği karşılık, tevkif ve zorbalıktan başka birşey olmamakla beraber, Tatar liderleri normal Sovyet hukuk kanallarından adalet olarak kabul ettikleri şeye ulaşmak teşebbüslerinden vazgeçmediler. 24 Eylül 1969'da Politbüro'ya başka bir protesto iletildi. 24 Haziran 1970'de Tatar liderlerinin gayr-ı kanuni tevkif ve nezarete alınışlarını protesto eden 456 Tatar'ın imzaladığı bir dilekçe Büyük Sovyet'e gönderildi.[21] [22]

18 Haziran 1971'de Kırım Tatar halkına ve SBKP Merkez Komi-tesi'ne 101 no'lu Tatar Haber Bülteni” yayınlandı. Bu bülten, “16 Şubat - 4 Mart 1971 arasında en yüksek parti ve hükümet teşkilatlarına” verilen dilekçe dokümanların listesini haviydi ve şunlar dahildi: Çırçık'tan 461 imzalı yetmiş iki kolektif mektup; Zarlık Sagm-bayev'in 1969'da Frunze'de yayınlanan ve “halkımıza yöneltilen ayrıcalıklı muamelenin” propagandasını yapan “300 Dney v tılu

vraga" [Düşmanın Arkasında 300 Gün] başlıklı kitabı hakkında 233 Kırım Tatarının yazdığı mektup; gençlerin başvurularını hâvi 4125 imzalı 164 cilt doküman; L. Brejnev, M. Suslov, Kosıgin, Podgornıy ve Ya. Nasreddinova'ya (Büyük Sovyet'in Milliyetler Konseyi başkanı) çekilen ve onlardan Kırım Tatar muhtariyetinin yeniden tesisi için Yir-midördüncü Parti Kongresi Prezidyum'una başvurmalarını isteyen telgraflar.[3]

Tabiîdir ki bu bültene ve resmî makamlara sunulan doküman ve dilekçelere hiçbir müsbet cevap verilmedi.

Yirmidördüncü Parti Kongresi toplandığı zaman Tatarlar bu sefer 130.000'den fazla kişinin imzaladığı bir dilekçe verdiler. Şunlar yazılıydı:

"Komünist Partisi Merkez Komitesi, Kırım'daki yurtlarına dönmek ve Kırım'ın muhtariyeti hakkında Lenin'in tarihî genelgesini yeniden yürürlüğe koymak için SSCB'deki Kırım Tatar halkının millî hareketinin mevcudiyetinin pek güzel bir şekilde farkındadır. Yüz-binlerce Sovyet vatandaşı bu harekete mensuptur. Kınm Tatar halkı sözcüsü olan binlerce temsilcisini merkezî makamlara göndermiştir. Moskova'da sadece Merkez Komitesine özel şahıslardan gelen yüz-binlerce mektup ve yıllar boyunca üç milyondan fazla imzanın toplandığı 163 cilt çeşitli dokümanlar sunmuşlardır. Hiçbirinden bir netice hasıl olmamıştır.

Halkımız Yirmidördüncü Parti Kongresine başvurmuş, Kongre Prezidyumuna 130.000'den fazla kişinin imzaladığı bir dilekçe yollanmış, fakat meselemiz kongrede ele alınmamıştır. Millet olarak durumumuz tahammül edilemez derecededir. Çünkü kendimiz için özel bir şey istemiyoruz. Ülkenin eşit halkları arasında eşit bir halk olmak istiyoruz. Partinin bu meseleyi halledeceğine inancımız var.

Kırım Tatarlarının yolladığı sayısız mektup ve başvurunun yıl-

3 Bu Haber Bülteni, Chronicle of Current Events 18'de özetlenmiştir. (Londra,

1971, ss. 126-127.

lar boyunca cevapsız kaldığını, inatçı bir sükûtlu geçiştirildiğini ve bize cevap verilmesi kanunen mecburi iken görmezlikten gelindiğini büyük bir acıyla Kongre'ye bildiririz.

Ayrıca parti ve kanun organlarının ilgileneceği bir mevzu olan meselemiz

güvenlik güçleriyle dahili meseleler organlarının ilgilendiği bir mevzuya dönüşmüştür. Halkımız buna karşı derin infialini dile getirir.

Kırım Tatar halkı, Kırım'da orijinal sakinleriyle ve 1967 genelgesinin yayınlanmasından sonra orada yerleşmek için gelen Kırım Tatar milliyetine mensup vatandaşlarla ilgili olarak yaratılan çok rahatsız edici atmosferi öfkeyle lanetler...

Ülkemiz komünistlerinin büyük forumuna başvurup sizden şunları istiyoruz: 1) Kırım Tatarlarının yurtlarına teşkilatlı bir biçimde dönmesine müsaade edilmesi; halk ve millet olarak başarılı bir şekilde gelişmeleri için gerekli şartların yaratılması; 2) Lenin'in Kırım M.S.S.C.'nin teşkili ile ilgili 18 Ekim 1921 tarihli genelgesinin geçerliliğinin yenilenmesi; 3) Mîllî harekete katıldıkları için partiden atılanların hepsinin yeniden parti saflarına alınması; 4) Kırım Tatar Halkının tarihi üzerinde sahtekârlık yapanlardan hesap sorulması."[23]

Bu başvuru 1972 yılının sonunda tekrarlanıp S.S.C.B. Büyük Sovyet Prezidyumu'na, Bakanlar Konseyi'ne ve SBKP Merkez Komite Politburosu'na gönderildi. Aynı zamanda "Kırım Tatar Gençliğinin" otuz üç imzalı bir başvurusu Komsomolskaya PravdcCnın yazı işleri müdürlerine yollandı.[24]

Sovyetlerin Mukabelesi:

Tatar hareketinin liderlerinin tekrar tekrar tevkif edilip ağır cezalarla sonuçlanan davalar açılmasına rağmen protesto ve dilekçeler devam edip duruyorlardı. Anlaşılan Sovyet Hükümeti rehabilitasyon

genelgesi ile birlikte Tatar liderlerine uygulanacak sert tedbirlerle harekete son verileceğine karar vermişti. Genelgenin yayınlanmasını müteakip yıl içinde resmi makamlar Tatar liderlerinin çoğunluğu ile sıradan Tatar protestocuların bir miktarına karşı bir tevkif ve dava kampanyası başlattı. Sıradan protestocuları binlercesinin arasından seçebilecek durumdaydılar. 1968 Nisan'ında, Almanlar Kınm'ı işgal ettikleri yıl doğmuş olan ve Taşkent'de başarıyla mühendislik yapan Enver Abdülgaziyev, Said Abhayırov (mühendis), İbrahim Abibullayev, Reşat Alimov, Refat Ismailov ve başka beş kişiyle birlikte Çırçık festivalini düzenlemeye yardımcı olmaktan tutuklandı. Hepsine iki buçuk ilâ üçer yıllık ağır çalışma kampı cezası verildi.[25]

1968 Mayıs'ında Moskova'da on Tatar Parti Merkez Komitesi'ne istenmeyen bir

dilekçe verdikleri için tevkif edildiler ve bir yıla kadar ağır çalışma kampı cezasına çarptırıldılar.[26] Bir Kırım Tatarı'nm ilk önemli umuma açık duruşması olan Ömer Bayev davasına Simfere-pol'de bakıldı. 29 Ağustos 1968'de Novorossiysk'de tevkif edilen tahrik ve anti-Sovyet propaganda yapmakla suçlanan Bayev, 28 Nisan 1969'da muhakeme edildi. Savcı, Bayev'i resmi Sovyet makamlarına Tatarlara yapılan muamele hakkında iftiralarla dolu birçok anonim mektup yollamakla suçladı. Daha da kötüsü Leningrad'daki Marksizm - Leninizm Enstitüsü'ndeki Profesör Seniçkina'ya "milliyetler meselesinin SSCB'nde henüz çözülmediğini" iddia eden bir mektup göndermişti ve mektup da her nasılsa KGB'nin eline ulaşmıştı. SSCB'nin sosyal ve politik düzenine böylesine iftira edip zarar verdiği için Bayev iki yıl ıslah edici çalışma kampına mahkûm edildi.[27]

Tatarların önemli davaları:

Sheehy'e göre ikinci büyük ve hepsinden önemli bir dava 1969 Temmuz ve Ağustos'unda Taşkent'de görüldü. "109 no.lu dava" ola-

rak bilinen bu meşhur dava on yönetici Tatar'ın muhakemesiydi. Sheehy'e göre, bu on kişi "mücadelenin yöneticilerinin tipik bir kesitini temsil etmekte olup, çoğunlukla ancak sürgünü hatırlayabilen genç nesilden, işçi ve aydınlardan oluşmaktaydı."[28]

En yaşlılarından en gencine doğru sırasıyla bunlar: Bir elektrikçi ve Almanlara karşı Kızılordu'da savaşarak sakat kalan Rıdvan Gafarov (1921 doğumlu); bir öğretmen ve şair olup o sıralarda duvarcılık yapan, savaşın ilk yıllarında SSCB Kahramanı ünvanını kazanan İsmail Yazıcıyev (1925 doğumlu); Kınm'da bir Sovyet partizanı ve halen bir inşaat işçisi olan Rıza ömerov (1926 doğumlu); bir Komünist Parti üyesi ve fizik mühendisi olan İzzet Hayırov (1938 doğumlu); izafiyet problemleri üzerine çalışmalarından dolayı hem SSCB'nde hem de dışarıda tanınmış bir fizikçi olan Rolan Kadıyev (1940 doğumlu); Melitopol'de bir elektrikçi olan Reşat Bayramov (1941 doğumlu); Semerkant'da inşaat işçiliği yapan Ruslan Eminev (1941 doğumlu); Çırçık'da traktör operatörlüğü yapan Haydar Bari-yev (1943 doğumlu); sicilli bir hemşire olan Svetlina Ahmet (1943 doğumlu); ve yine bir hemşire olan Münire Halil (1946'da sürgünde doğma) idiler.[29]

Bu on kişiye karşı ileri sürülen deliller, "Moskova temsilcilerinin ve cumhuriyetçi Faaliyet Grubu toplantılarının bültenlerinden" ; Sovyet insan

hakları hareketi üyelerinin mektuplarından; Reşat Bayramov tarafından yazılan “Sovyet Hükûmeti’nin Politikasında Jeno-sid” başlıklı bir belgeden; ve “Müzede, Kırım Tatarlarına ve bilhassa Devrim’deki ve İkinci Dünya Savaşı’ndaki Tatar kahramanlarına dair hiç bir şey bulunmadığına dair şikâyet yazılmış olan Simferopol Müzesi ziyaretçi imza defteri”nden müteşekkildi.[30]

Açılışını müteakip beş haftadan fazla bir süre boyunca devam eden mahkeme, başlıca, Sovyet otoriteleri tarafından sunulan delillerle suçlamalar ve savaş esnasında haince hareket ettikleri için Ta-

tarların taleplerinin aptalca ve haksız olduğunu, hatta 1967 kararnamesinin onların hak ettiklerinden gerçekten fazla olduğunu iddia eden şahitliklerden ibaretti. Böylelikle, rehabilitasyon metninin, 1969’a kadar Özbekistan SSC’nin baş siyasî ve kanunî otoritelerinin bile gözlerine erişemediğini görüyoruz![31] Kadıyev ve Bayramov bilhassa suçlu tavırlarından dolayı bir “adi rejimli” kampta üç yıla mahkûm olurlarken, diğerleri de bir ilâ bir buçuk yıl arasında ceza aldılar.[32]

Bu mahkemeden sonra görüldü ki, Sovyet otoriteleri her ne kadar Sovyet kanununun hüküm ölçülerini aşmaya istekli değil idilerse de, Tatar hareketini bastırmak için büyük zaman ve güç sarfetme-ye isteklidiler. Ocak 1970’de, Taşkent’de üçüncü büyük bir mahkeme, otoriteler açısından diğer iki rahatsızlık verici kişinin, yani Uya Gabay ve Mustafa Cemilev’in mahkemesi yapıldı. Gabay, Tatar davasıyla ilgilenen bir Yahudi eylemcisi olmakla birlikte, onun mahkemesi Cemilev’inkiyle birleştirildi. Zira her ikisi hakkmdaki suçlama da aynıydı: Sovyet sosyal ve politik sistemine iftira etmek. Mustafa Cemilev Alman işgali sırasında 1943’de doğmuş olup, önceki iki olaydan dolayı hapse girmişti. Daha evvelki suçlamalar serserilik (!) yapmak idi. Bu seferinde suçlamalar daha ciddîydi ve üç yıl “özel rejimli” kamp cezasına çarptırıldı. Gabay Moskova’da yaşamakta olup 1944’den beri süregelen baskılara ilişkin belgelerin hazırlanması hususunda faaldi. Tutuklandığı sırada, polis, hükümet yetkililerine kendi başına, zararların tazminini talep eden bir dilekçeyle birlikte sunmayı tasarladığı bu türden 137 cilt belgeyi ele geçirdi. Hüküm verilmeden önceki son sözlerinde Gabay, 1944’den beri Sovyet Hükümetinin Tatarlara ve diğer küçük milliyetlere karşı tutumunun açıkça bir jenosit dâvası teşkil ettiğini belirtti. Bu çabaları nedeniyle Gabay, üç yıl bir “özel rejimli” kampta yaşama cezası yedi.[33]

1970 yılı boyunca, muhtelif Tatar lider ve aydınlarının muhakemeleri süregeldi. 8 Ocak 1970’de, Kırım Tatarlarına yapılan muameleye ilişkin bilgi topladığı

gerekçesiyle Nuri Abdurahim iki yıla mahkûm edildi; aynı yıl Haziran ayında Taşkent'de, Tatar Mühendis Nurfet Murahas, millî azınlıklara karşı Sovyet muamelesi hakkında yanlış bilgi yaymaktan iki yıla mahkûm edildi.[34]

Eylül 1970'de, Seniye Mustafayeva (1952 doğumlu), aynı yılın 18 Mayıs günü yani sürgünün yıldönümünde, Toy-Tübe Yerleşim Merkezi Bölge İcra Komitesi ve polis merkezlerine siyah bayraklar koymak suçuyla, adi rejimli ıslah edici çalışma kamplarında üç yıla hüküm giydi.[35]

Nihayet, Lewytzkyj tarafından düzenlenen listelere göre, 1970 yılı içinde, Moskova'da ve Taşkent'de birer Tatar yargılandı; Ruslan Eminev altı aya, bir şair olan Muharrem Martmov iki yıla mahkûm olundu.[36] Batı'da rapor edildiğine göre, 1971 yılındaki muhakemeler, Kınm'da yerleşmeye teşebbüs eden İbrahimov'un ve Semerkant Üniversitesi'nde tarih öğretim üyeliği yapan Ayşe Seytmuratova'nm davaları idi. Bunlar, "Sovyet sosyal ve politik sistemine iftira eden materyallerin hazırlanarak dağıtılmasıyla suçlanıp, sırasıyla üç yıl ve iki yıla mahkûm edildiler."[37]

Yargı sistemi yoluyla yapılan baskıya dair en son bilgi, Cebbar Akimov ve Reşat Cemilev'in muhakemelerine ilişkindir. Akimov'un hayat hikâyesi enteresandır. 1909'da Kırım'da doğdu. Hayata bir öğretmen olarak atıldı, daha sonra Kırım MSSC Maarif Halk Komiser-liği'ne tayin olundu. Ayrıca, Simferopol'deki Kınm Devlet Neşriya-tı'nda da editör olarak çalıştı. 1939'da partiye girdi. Alman işgalinden sonra, partizan gazetesi olan Kızıl Kırım'ı yönetti. Sovyet partizanları için Tatarca broşürler yayınladı. 1944'de, Özbekistan'daki Bekabad'a sürüldü ve burada 1948'e kadar Ferhad demiryolunda şef

muavini olarak çalıştı. 1968'de partiden atıldı.[38] [39]

1972 Kasım'mda Taşkent'de Akimov'un muhakemesindeki iddianame şunları ihtiva ediyordu:

"Akimov ve müteşebbis grupların diğer temsilcileri, düzinelerce Kırım Tatarının bugüne kadar haksız yere hapislerde çürüdüğü şeklinde kasıtlı olarak yanlış iddialarda bulunuyorlar... milli eşitliklerinin kasden ihlâl edildiği etkisini verebilmek için SSCB'ndeki Kırım Tatarlarının durumu hakkında iftiralar yayıyorlar... iftira dolu uydurmalarında Tatarların Kınm'dan sürüldükten sonra "sürgün yerlerinde kâbus dolu bir hayat yaşamaya başladıklarını" belirtiyorlar."^

Akimov ise sıra kendisine geldiğinde şunları beyan etti:

“Tarafımdan imzalanan belgeler Kınm Tatarlarının emel ve arzularını anlatmaktadır. Bunların muhtevaları Sovyet gerçeğini çar-pıtmamakta, sadece millî meseleye ilişkin gerçekten mevcut olan durumu yansıtmaktadır... Bu hareket kanunî ve zarurîdir; bu nedenle ben, bana karşı ileri sürülen suçlamaları asılsız ve gayri kanunî olarak kabul ediyorum.”

Akimov sonuçta üç yıla mahkûm oldu.

1973 Nisan’ında Taşkent’de Reşat Cemilev’in muhakemesinde suçlamalar “Sovyet sistemine iftira eden belgeler hazırlamak ve kamu düzenimizi bozmak”tan müteşekkildi (kamu düzenini bozmak suçlamasıyla 1969’da Mayakovskiy Alam’ndaki gösteri kasdedilmek-tedir). Temmuz 1973’de, bir Tatar grubu, Cemilev’in üç yıllık cezasına ilişkin olarak temyize başvurdular. Bu başvuruda Cemilev’i şöyle tarif ediyorlardı:

“O, Kınm Tatarlannm millî meselesinin, birinden ayrılmaz bir şekilde ülkedeki demokrasi meselesine bağlı olduğunu ve Kınm Tatar halkının trajedisinin yalnızca Stalin, Beriya ve Vöroşilov gibi kimselerin şahsî kötülüklerinin sonucu değil, fakat bir bütün olarak

totaliter sistemin bir ürünü olduğunu anlamış millî hareket mensuplarından biridir.”[40]

Dünyanın ilgisini toplayan en yakın adlî olaylar, Mustafa Cemi-lev’in Omsk’da 14 ve 15 Nisan 1976’da (tekrar) yapılan muhakemesidir. Muhakeme iddia olunan suçların işlendiği Taşkent’de değil, Omsk’da yapıldı, çünkü yabancı muhabirler Omsk’a gitmeyebilirlerdi. Ancak Andrey Saharov ve karısı oraya gidip de mahallî polis tarafından vahşiyane muameleye maruz kalıncadır ki, Batı basını olayı ilginç buldu (hiç şüphesiz Saharov’un gidiş nedeni de bu idi). Cemi-lev, bilinen anti-Sovyet suçuyla bir çalışma kampında iki buçuk yıla mahkûm oldu. Halbuki, aleyhindeki yegâne şahit de, “kendisine zorla söylettirildiğini” iddia ederek şehadetini geri çekmişti. 19 Nisan’da Sovyet tarihçisi Aleksandr Nekriç, meslektaşlarına çağrıda bulunarak, Cemilev ve diğer baskı altındaki Sovyet muhalifleri hakkmdaki “utanç verici sessizliklerini” terketmelerini istedi. 25 Mayıs 1976’da Yüksek Şûra, davada hiçbir geçerli delilin kalmadığını kabul etmesine rağmen, Cemilev’in mahkûmiyet kararını bozmayı reddetti.[41]

“İnsan Haklan İçin Mücadele” Hareketi 1968 yılı başlarında Kırımlı liderler, hareketleri ile Sovyet aydınları arasındaki daha genel “demokratik” ve “insan Hakları İçin Mücadele” hareketleri arasında münasebet kurma kararını aldılar. Bu kararın bir neticesi olarak birçok önemli rejim aleyhtarı Tatar’ın davasını kendilerininmiş gibi benimsediler. Büyük ihtimalle Batı’nın Tatar meselesine karşı giderek artan ilgisi doğrudan doğruya bu hususa bağlıdır. Gerçekten de ancak Saharov, Kosterin, Grigorenko, Franko, Lisenko, Yakir, Volpin ve Pisarev gibi sözcüler Tatarların müşkül durumlannı yayınladıktan sonra Batılı müşahitler Tatarların “aşağı yukarı müstehak olduklan cezaya uğradıkları” yolundaki fi-

kirlerinden vazgeçmeye yanaşmışlardır.

Tatarlann davasını benimseyen ilk rejim aleyhtarı bir zamanlar Komünist Partisi üyesi olmuş olan yazar Aleksey Kosterin idi. Kosterin uzun süreden beri küçük Sovyet milliyetlerinin (özellikle de sürülmüş olanların) destekçisi olarak tanınıyordu ve hükümet makamlarına siyasetlerini değiştirmelerini rica eden mektuplar yağdırmıştı. 1968 Şubat’mda şunları yazmıştı:

Ülkemizdeki millî mesele şu anda özellikle güzel görünmemektedir. Stalin devrinde başlayan ve günümüzde de devam eden bir seri küçük millete uygulanan soykırım siyasetini düşünüyorum. Volga Almanları ve Kırım Tatarları bugün bile atalarının yurduna dönmek hakkına sahip değildirler ve fiiliyatta zorla asimilasyona mahkûm edilmişlerdir. Bu durum Yunanistan, İspanya... Amerika ve Afrika’da baskı ve takibata uğrayan bütün herkesin “müdafaasını” nazarı iti-bâre alındığında özellikle iğrençtir.[42]

Çırçık’taki baskının neticesi olarak Kosterin 24 Ekim 1968’de şunları yazdığı partiden istifa mektubunu yolladı:

Mektuplarıma ahlâksızca “partiye karşı” damgası vurulmuştur. Kırım Tatarlarını müdafaa ettiğim için evvelce de suçlanmıştım... İhtilâlin ilk yıllarında Lenin’in milliyetler siyasetini ve azınlıkların millî eşitlik hakkını elde silah müdafaa ettiğim için suçlanmam gerekirdi.[43]

Pyotr Grigorenko

Kösterin’in ciddî şekilde hasta olmasına rağmen büyük sayıda Tatar onun için Moskova’da yetmişikinci yaşgünü partisi düzenlediler. Partide kendisi Tatar

olmayan sabık Tümgeneral Pyotr Grigorenko, Tatarların lehine konuştu. Konuşması haklı olarak Tatar- Rejim aleyhtarı işbirliğinin ilk yıllarının en önemli olayı olarak kabul edilir. Grigorenko, Tatarlann kendi kampanyalarını hızlandırmalarını,

yayınlanmış Sovyet hukukunun cevaz verdiği bütün meşru metod-lan kullanmalarını ve Sovyet makamlarını ya kendilerine haklarını vermeye, ya da kendi kanunlarını çiğnemeye mecbur etmelerini talep etti. Önce Tatarların bir takdir yazısını okuyan Grigorenko konuşmasına şöyle başladı:

Haklan ülkemizdeki kötü güçler tarafından çiğnenen halkımız ve diğer azınlık haklan için yaptığı herşey için yoldaş Kosterin’e teşekkür ederim. Yoldaş Kosterin, Kınm Tatarlannın haklannın -öncelikle de bir yurda sahip olmak haklannın- tanınmasını isteyen halkımızın temsilcilerine zalim baskılar yapıldığı bir sırada ve halkımızın varoluş haklan için amansız bir mücadele içinde olduğu zaman yardım elini uzatmıştır.

Müteakiben Grigorenko Tatarlara hareketlerinin geleceği için tavsiyelerde bulunmaya başladı:

Bir dönemde Kırım Tatarlannın Kırım’ı sattıklan yolunda yoğun bilgi verilen Sovyet halkının büyük çoğunluğuna bu “satış”ın bir hayal mahsulü olduğu hiçbir zaman söylenmemiştir... Evvelce Kınm Tatarla-n olarak baskıya maruz bırakılmıştınız. Fakat “siyasî rehabilitas-yon”dan beri böyle bir millet yok gibidir. Millet yok olmuş, fakat ayn-calı muamele berdevamdır... Halkınızı böylesine eşit olmayan bir duruma koymak için nasıl bir dayanak vardır? SSCB Anayasası’nın 123. maddesi ve milliyet dolayısıyla vatandaşlann haklannın doğrudan veya dolaylı olarak tehdit edilmesi kanunen cezalandınlacak bir fiildir” der. Yani, kanun sizin tarafınızdadır.

Düşmanınızı yanlış değerlendiriyorsunuz Namuslu insanlarla muhatap olduğunuzu zannediyorsunuz. Bu doğru değildir...

Parti liderlerine çekingence yazılmış ricalarla hitap ediyorsunuz ve bu ricalar millî eşitlik mücadelenize karşı olanların ellerinden geçiyor. ..

... Rica ettiğiniz sürece davanız ilerlememektedir... Bu anormal duruma son vermek için kanunun öngördüğü şeyler için rica edilmeyeceğini bunların talep edilmesi gerektiğini öğrenmelisiniz!

... Faaliyetinizi dilekçe yazmaya inhisar ettirmeyin. Taleplerinizi

Anayasa'nın size sağladığı her imkanla güçlendirin - söz, basın, toplantı, sokak gösterisi, nümayiş hürriyetinden faydalanın.*[5]

Aleksey Kosterin, 10 Kasım 1968'de öldü.[46] Moskova'daki Batkın Hastanesi'nin morgunda yapılan cenaze törenine çeşitli Tatar yerleşim merkezlerini temsilen 23 Tatar, ayrıca birçok da Sovyet rejim aleyhtarı katılmıştı. Tatar şairi Muharrem Martinov, Tatarca bir kaside okudu:

A. Ye. Kosterin'e

Ey demokrat Kosterin! Bizi ebediyen terkettin.

Biz göçmenler, biz Kırım Tatarları şimdi destek için kime döneceğiz!

Tabii bir ölümle ölmedin - seni öldürdüler.

Hapislerde ve kamplarda acı çektin, ne tarafa döndüysen

baskıyla karşılaştın.

Keyfî hareketlere karşı gözlerini kapadın, düşmanının karşısına dikildin.

Lenin'in ananesine uyarak düşmana karşı kendin hücuma geçtin.

"Partimiz âdil olursa milliyetçilik olmaz" demişti liderimiz Lenin.

Huzur içinde uyu Rusya'nın oğullarının en şereflisi...

Her zaman Tatar halkının kalplerinde olacaksın Elveda, elveda, sadık dostumuz!

Ey, Aleksey Yavgrafoviç! Halkımızın bir oğlu gibisin!

Biz terkedilmiş olanları matem elbiselerine büründürdün. Tatar halkının gözlerini bugün yaşla doldurdun.

Senin mirasını hayatlarımızın ışığı olarak saklayacağız, Küllerini ebediyen muhafaza edeceğiz.

45 Grigorenko'nun konuşması. Brumberg, s. 208-13'de yayınlanmıştır;

ayrıca Arhiv Samizdat, no. 76’da yayınlanmıştır.

46 Abdülhamitoğlu, s. 208-10 (Kosterine Tatar reaksiyonu) ve s. 210-20 (Grigo-renko hakkında).

Kırım Tatar halkı sana ebediyyen minnettardır. Onlar senin gibi bir savaşçı olmaya hazırdırlar.[44]

Cenaze töreninin sonunda Grigorenko durumu şöyle özetledi: “Küllerini Kırım Tatarlarına bırakması bir tesadüf değildir. Biz onun son arzularına uyup Kırım Tatarlarına atalarının yurdunda muhtariyetleri geri verildiği zaman küllerini havi kabı hemen Kırım’a götüreceğiz. Hürriyet olacak: Demokrasi olacak! Küllerin Kırım'da olacak!”[45]

Grigorenko, Kosterin’in bıraktığı yerden devam etti. 1968’in geri kalan kısmında ve 1969’un başlarında sabık general, parti ve hükümet organlarına Tatarlar için birbiri ardına mektup ve protesto gönderdi. Bunların tonu resmî makamların hoşuna gitmedi. 1968 Aralığı’nda SSCB Başsavcısı Rudenko’ya Çırçık baskısından şikayet eden “KGB - Sınıf Kanunsuzluğunun Organı” başlıklı bir mektup yolladı. Sonra 1969 Mart’mda Politbüroya “Caniler Kimdir?” başlıklı bir yazı yolladı. Yazısında “Bazen Stalinizm âniden çirkin kafasını kaldırır,” diyordu. “Taşkent Ordusu”nun mahkûmiyeti hakkında şunları yazmıştı:

Burada kararın meselâ 10. sayfasında şöyle diyordu: “Bu mektupta Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve Sovyet hükümetinin milli azınlıklara uyguladıkları siyasete çamur atılmaktadır. Kırım Tatarlarının 1944’de başka bir yerde iskânları bu mektubu yazanlar tarafından “barbarca bir cinayet” olarak tavsiye edilmektedir. 1944’deki bu vahşiyâne sürgün Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve Sovyet hükümetinin millî azınlıklara uyguladıkları siyasetin bir parçasıydı ve ona “barbarca bir cinayet” diyenler bu siyasete iftiradan dolayı yargılanmalıdır.”

Bu kararı yazanların gerçekte Stalin’in sürülen milliyetlere uy-

guladığı siyasetini kabul ettikleri Grigorenko için aşikârdır. Bu da en azından iki yıl önce rehabilitasyon kararına yazanların tutumundan bariz bir farklılık arzediyordu.[46]

Taşkent davasında bulunmak üzere yola çıkmadan önce Grigorenko şunları

yazmıştı: “Soykırımı yirminci yüzyılın lânetli iki Füh-rer’inin korkunç ürünlerinden biridir. Çılgın Adolf sayıları yüzlerce milyonu bulan milletlere hemen saldırırken ‘Marksist’ Stalin küçük milletlerle ‘biraz antreman yapmayı’ tercih etmişti. Bu milletlerin arasına kader Kırım Tatarlarını da dahil etmişti.”[47] İşte bu davada Grigorenko da tevkif edildi ve böylece davalar, tevkifler ve psikiyatri hastanelerine yatırma işkenceleri başladı.

Diğer Sovyet aydınlan ve Tatarlar

Diğer Sovyet aydınları hiçbir şekilde resmî makamlarla mücadeleye girmeye veya rejim aleyhtarlarının davalannı desteklemeye niyetli değildiler. Ya 1968’in sonlarında veya 1969’un başlannda “Kırım Tatarlarının temsilcilerine” güya Tatarların aydın “dostlarından” anonim bir mektup geldi ve onları General Grigorenko gibi “tehlikeli aklî dertleri” olan biriyle münasebette bulunmamaları için ikaz etti. “Sevgili yurttaşlarımız” diye başlayan mektupta şöyle devam olunuyordu: “Daha 1969 Mart’mda grubumuz yeni durumu müzakere etti ve Kırım Tatar milli hareketi diye tesmiye olunan hareketin liderliğine maceraperesttik ve düşmanca ideolojinin bulaştığı hususunu kuvvetle vurguladı. Bu hareket gitgide daha da anti-Sovyet bir karakter arzetmektedir. Ve P.G. Grigorenko gibi diğer anti-Sovyet huzuru bozucularla işbirliği yapmaya başlamaktadır.” Mektup. Tatarları Kosterin’in cenaze törenindeki gibi faaliyetlerin huzur ve gelecekleri açısından çok tehlikeli olduğu hususunda ikaz ediyor ve onlara “meşru davranış”a dönmeye, yâni resmî makamların kendileri için mü? nasip gördüğü durumu kabullenmeyi tavsiye ediyordu.[48]

Diğer Sovyet rejim aleyhtarlan Tatar meselesini karşı karşıya oldukları meselelerinin genel grubuna dahil ettiler. Ukrayna’da Taras Franko ve Maria Lisenko 26 Temmuz 1970’de Ukrayna SSC’nin Yüksek Sovyeti’ne bir dilekçe gönderip Kırım MSSC’nin yeniden teşkilini düşünmelerini istediler.[49] Grigorenko tevkil edildiği zaman A. Levitin - Krasnov “Penceredeki Işık” başlıklı çok duygulu bir yazı yazdı ve Grigorenko’yu “hırsızların içine düşmüş adamı yalnız bırakmayan kıssadaki iyi hıristiyan’Ta mukayese etti. Levitin-Krasnov makalesinde şunları da yazmıştı: “Kırımlıların yurtlarına dönüş mücadelesi büyük meselenin sadece bir parçasını teşkil eder. Mesele, ülkemizdeki demokrasi ve insanca davranış için mücadeledir.”[50]

Harkov’da oturan ve Grigorenko’nun askerî dostlarından olup ona Taşkent davasında katılan Binbaşı Henrih Altunyan, Grigorenko’nun maruz kaldığı muamele ve Tatar meselesi hakkında acı bir dille şikâyette bulundu

Moskova'daki resmt makamlara. Altunyan, 30 Haziran 1969'da partinin merkezi komite temsilcilerinden Nikolay Madrasov'la, birkaç gün sonra da aynı komitenin mensuplarından Georgiy Deni-sov'la buluştu. Altunyan, Madrasov'a şunları anlattı: "Fikrimce Tatar meselesini çabucak halletmek gerekir. Siyasî açıdan Tatarlar temize çıkmışlardır. Geriye kalan bütün şey Kırım'a dönüş haklarıdır ki bunu da ayarlamak öyle zor birşey değildir. Er veya geç yurtlarına dönecekler ve muhtar cumhuriyetlerini yeniden tesis edeceklerdir.

Madrasov, "Kırım'da Kırım Tatarlan için iş yoktur; aslında dönmek istediğinde de bulunmuyorlar" cevabını verdi. Denisov'la buluşmasında da Altunyan'a şunları söyledi: O (yani Grigorenko), Sovyet Devleti'nin düşmanlarının tesiri altına girmiştir. Bu mesele hakkında hiçbir şey bilmiyorsun. Kırım Tatarlan herhangi bir yere gitmek niyetinde değiller. Dönmek isledikleri bir yalandır. Moskova'da yaşıyorum ve bu mesele hakkında hiçbir şey duymadım. Sen ne biliyorsun? Harkov'da yaşıyorsun.[51]

Sorumlu Sovyet yetkililerinin bu tarzda cevap vermeleri inanılacak gibi değildir. Fakat aynen vâkidir.

Nihayet, Nobel ödüllü Andrey Saharov Tatarlarının davasını destekledi. "Reflections" (1968)'da Saharov şöyle diyor:

Leninist prensiplerden vuku bulmuş olan bütün sapmalar kabul ve analize edilip, bütün hataları tashih için kararlı adımlar atılana kadar milliyet meseleleri uzun süre huzursuzluk ve hoşnutsuzluğa sebep olacaklardır... Stalinist kıyımlarda nüfuslarının yaklaşık yüzde 46'sını kaybeden Kırım Tatar halkının vatandaşlık haklarını tehdit etmeye devam etmek ayıp değil midir?[52]

5 Aralık 1973'de İnsan Hakları Beynelmilel Birliği'nin ödülünü aldığı zaman yaptığı konuşmada da Tatarlardan bahsetti:

Stalin diktası döneminde başka yerlere iskan edilen Kırım Tatarları, Volga Almanları ve Misket Türkleri yurtlarına dönmüyorlar. Muhaceret hakkını garanti etmek gibi ülkemizin başlıca meselelerinden biri hala halledilmemiştir.[53]

Batılı müşahitler büyük ölçüde böyle tanınmış şahsiyetler vasıtasıyla Tatar meselesi ile ilgilenmişlerse de bu mesele Batı'da hâlâ büyük ölçüde görüşülmemekte ve Batılı hükümetler Tatarlar için Sovyet Yahudilerine gösterdikleri resmî ilgiyi göstermemektedirler.

Yeni bir Tatar millî şuuru

Protesto, dilekçe ve nümayiş faaliyetlerini artırmanın ve davalarını diğer rejim aleyhtarlarınkiyle birleştirmeye ilâveten Tatarlar sürgün yerlerinde basın, edebiyat ve eğilim yoluyla Kırım Tatar millî şuurunu yeniden canlandırmak için çabalarını yoğunlaştırmışlardır. Bu yolda en önemli gelişme şüphesiz Taşkent'te Kırım Tatarcasıyla yayınlanan Lenin Bayrağı Gazetesi'nden faydalanmak olmuştur. Lenin Bayrağı'nda Tatar hayatı ile ilgili hakikatlerden bahseden makaleler, Tatar edebiyatından örnekler ve Tatar hareketi hakkında genel haberler yayınlanmaktadır. Bu dönemin büyük bölümünde yazıişle-ri müdürlüğünü I. Islamov'un yaptığı bu gazetenin rolü Kırımal'a göre Tercüman 'la kıyaslanmayı hak edecek derecede önemlidir.[54]

1969 Ağustos'undan beri Lenin Bayrağı'nda Kınm Tatar harp kahramanlarından bahsolunan "Hiç kimse unutulmadı ve hiç bir şey unutulmadı" başlıklı bir özel sütun yer almaktadır. Bu şekilde onur-landınlanların arasında Leningrad müdafaası esnasında ölen deniz pilotu Nuri Nuftullayev, Belorusya'daki bir topçu tümeninin Tatar komutanı olan llyas Karirov ve korkusuz bir kadın çeteci olan Ava Muslimova da vardı.[55] 1970'de, çoğu Wrangel işgali esnasında öldürülen Tatar Bolşevik ihtilalcilerinin 1916-1920 yıllarındaki faaliyetlerinden bahseden "ihtilâlin Ölümsüz; Askerleri" başlıklı bir başka sütun daha yayınlanmaya başlandı.[56]

Hem 1944 öncesi dönemden hayatta kalan yaşlı aydınlar grubuna hem de sürgünde doğan genç nesle mensup Tatar eğitimcileri ve yazarları yayınlan ve araştırmaları vasıtasıyla yazılı Kırım Tatarcası-nı yaşatmak için yoğun bir şekilde çalışmışlardır. 1969'da yaşlı neslin mensubu olan şair Eşref Şemizâde şunları yazmıştı; "Kınm Tatar-casıı halkımın dilidir ve binlerce yıl süreyle kültürel gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır... Bir millet ancak kendi edebî diline sahip olduğu sürece var olabilir." Şemizâde, Özbek, Kazak ve Rus okullarına giden Kırım Tatar çocuklannın "tanınmış öğretmenler olan Me-met Umerov ve Yusuf Bolat"m yazdığı Kınm Tatarcası hakkmdaki bir ders kitabı vasıtasıyla artık kendi anadillerini incelemek fırsatına sahip olduklarını söyleyerek yazısına devam etmişti.[57]

Tatar dili âlimi B. Gafurov, Lenin Bayrağı'nda çıkan bir makalesinde genç Tatarlara "anadilini ve edebiyatını seven büyük bir şair ve âlim olan ve 1930'larm sonlarındaki Stalinist kıyımında kaybolan

Bekir Çobanzâde'ye benzemeye çalışmaları" için sesleniyordu.[61]

Lenin Bayragı'nın yanı sıra, öğrencilerin çoğunun Özbek liselerinde ana dillerinin kurslarına katılan Kırım Tatarlarının oluşturduğu "Nizami Taşkent Pedagoji Enstitüsü Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü" Tatar kültürünü yaşatan bir başka merkezdir. Taşkent'teki Gafur Gulam yayınevinin Tatar şairi Çerkez Ali tarafından idare edilen ve edebî editörlüğünü Seyitömer Emin'in yaptığı Kırım Tatar yayınlan kısmı da mezkûr bölümle ilişkilidir. Bu kısım 1969'da yirmiden fazla Tatarca eser neşretmiştir. Sadece günümüz Tatar yazar-lannın eserleri değil, harp öncesi hatta ihtilal öncesi Tatar aydınlarının eserleri de yayınlanmaktadır. Gaspıralı, Çobanzâde ve Stalinist bir kampta ölen şair Çergiyev gibi kişiler şimdi bu yayınlarda yer almaktadırlar.[62]

Kırım Tatarlarına Özbekistan'da ve diğer sürgün mahallerinde gitgide artan derecede kültürel hürriyet tanınmasına rağmen (ki bu Tatarların protesto hareketine karşı verilmiş bir başka Sovyet tâvizidir.) resmî makamlar Tatarlann anayurtlarına dönmelerine müsaade etmek kararma varabilmiş değillerdir. Dışarıdan, özellikle de Türkiye'den, yardım ve ilgi gösterilmeksizin böyle bir dönüşe müsaade olunacağı da şüphelidir. Resmî makamların Tatar taleplerinin sürekli olarak reddine sebeb olarak harp esnasında Tatar sadakatsizliği iddialarını tekrarlamaktan içtinap etmede üç dört yıl öncesine nazaran daha dikkatli oldukları doğrudur. Meselâ, B.S.E.'nin üçüncü baskısında "Kırım'ın ilhakının ilerici bir önemi olduğu" iddiası tekrarlanırken işgal esnasında herhangi bir Tatar ihanetinden bahis yoktur.[63]

Bugün Kırım Tatarlarının ekseriyeti Özbekistan'da yaşamaktadır. Taşkent'te. 64.000, Taşkent Oblast'ında 139.000, Semerkant'ta 70.000, Andican'da 54.000 ve Fergana'da 51.000 Kırım Tatarı vardır. Ayrıca Kırgız Bölgesi'nde 38.000 ve Oş Oblast'mda 38.000 (60) Kı-

61 Kırımal, Genocide, s. 91'de.

62 A.g.e., ss. 92-93; Emel 59, ss. 16-19; Dergi 52 (1968), s. 74; Abdülhamitoğ-

lu. ss. 227-37; Shechy, ss. 22-23.

63 "Kırım", B.S.E., 3'ncü baskı (1973), cilt 13, ss. 509.11.

rım Tatar yaşamaktadır.[58] 1 200'den az Tatar ailesi de Kırım yarımadasında

kaydolmaya muvaffak olmuşlardır.

“Sovyet makamları Kırım Tatarlarının Kırım’a dönmelerine müsaade etmeyi reddetmekte niye bu kadar kararlıdırlar” sorusu hâlâ açıktır. Bunun için kolay bir cevap da yoktur. Reddaway’in inanışına göre “Tatarların belli şartlar altında Türkiye’deki etnik ve kültürel soydaşlarına SSCB’den daha sadık olabilecekleri korkusu şüphesiz hâlâ mevcuttur... Sovyet liderlerinin şayet gadre uğramış bir grubun taleplerini yerine geçirirlerse yüzlerce başka grubun isteklerini yenilenmiş bir enerjiyle öne sürecekleri yolundaki korkulan muhtemelen daha da önemlidir.”[59]

Fakat diğer taraftan Sovyet Hükümeti rehabilitasyonla Tatar taleplerinden çoğunu yerine getirmiştir ki bu 1967’de aşikâr bir siyasî amaca dayanmıyordu. Tatarca yapılan kültürel ve eğitimci faaliyetlerin gelişmesine müsaade etmekle Kırım Tatarlarının bir milliyet teşkil ettikleri de zımnen kabul olunmuştur. Sürgünle ve sonra da takibatlarla yakınen ilişkisi olan pek çok resmî şahsiyetin mevcut olduğu, bunların hâlâ yaptıklarının doğruluğuna inandıkları ve bu siyasetten vazgeçmenin rahatsız edici bir şekilde hatalarını kabullenmek olacağı hususu doğru olabilir.

1940’larda ne olmuş olursa olsun, bu insanları hâlâ zorla sürgünde tutmaya devam etmek için bir mazeret olabilir mi? Helsinki anlaşmasından sonra Sovyet Hükümeti bile kolektif suç doktrinini kabul etmemektedir. Sovyetlerin Tatarlara karşı uyguladığı hâlihazırdaki siyasete binaen bir anti-Sovyet propagandacı 1944’deki sürgünün sebebinin gerçekte belki de Rus şovenizmi olduğunu ileri sürebilecek hususlar bulabilir.

1

Sheehy, s. 17.

2

Abdülhamitoğlu, s. 151-152.

3

Yayınlanan Arhiv Samizdat’ta aşağıdaki gibi birçok rapor vardır. “Aktsostav-lenniy otduhayuşçimi v sele, Ribaçye v Knmu”, no. 319; Umer Çobanov, “Ot-rikov iz’Informatsii’krımskikh tatar z avril-yun 1968”, no. 313; “Kratkaya za-pis

besedı gruppı krımskih tatar s predsedatelem Leninskaga raiispolkoma krıms-koy oblasti Kuzneltsovim”, no. 312; Sheehy, s. 17-18’de başka olayları da anlatmaktadır.

4

“V’ıderjki iz pisma knmskih tatar v Politbyuro TsK KPSS”, Arhiv Samizdat, no. 309.

5

Arhiv Samizdet, no. 314; Abdülhamitoğlu, s. 155-156’da bu olaylardan tafsilâtlı olarak bahsetmektedir; Sheehy, s. 18.

6

Sheehy, s. 18.

7

Potichnyj, s. 312.

8

Arhiv Samizdat, no. 309 (b).

9

Arhiv Samizdat, no. 309(g). Abdûihamitoğlu’nun yayınladığı sekiz başka mektupta da (s. 158-167) benzer anılardan bahsedilmektedir.

10

Chronicle of Current Events 28-31, s. 132.

11

Potichnyj, s. 313.

12

Chronicle of Current Events 28-31, s. 136.

13

Christian Science Monitor, 12 Kasım 1975 (Mark Brayn).

14

Chonide of Current Events 25-26 (Londra, Ekim 1972), s. 200-202. Muzafarov'a destek için Vladimir Maksimov'un Hronika Zaşçiti Prav v SSSR, 5-6, Kasım 1973'de yayınlanan mektubuna bakın (New York, 1974), s. 33-34.

15

Peter Reddaway, uncensored Russia (Sansürsüz Rusya), (New York, 1972), s. 256.

16

Sheehy, s. 19; Potichnyj, s. 315; Emel 51 (1969), s. 8-9; Abraham Rothberg, The Heirs of Stalin (Stalin'in Vârisleri), (Ithaca, 1972), s. 237; Abdülhamitoğ-lu, s. 170-173.

17

Reddavvay, s. 461 (not 3), s. 254-255.

18

Arhiv Samizdat, no. 77. Özbek makamlanna gönderilen başka bir heyete yaz başlangıcında Tatar âlimi Rollan Kadiev başkanlık etmişti, Arhiv Samizdat, no.

19

Reddaway, s. 249-251'de yayınlandı; aynca Abraham Brumberg edisyonu In Quest of Justice (Adalet Peşinde), (New York, 1970), s. 204; Arhiv Samizdat, no. 45.

20

“Informatsiyo”, Arhiv Samizdat, no. 291; “Vsenarodmy protest”, Arhiv Samizdat, no 379; “Kırım’a dönmekle olan Kınm Türklerinin durumu”. Emel 64 (1971), s. 18-19.

21

The Chronicle’da anlatılanlar, Reddaway, ss. 254-255’de yayınlanmıştır; Sheehy, s. 20.

22

Arhiv Samizdat, no- 255; “Sürgündeki Kırımlılar”, Emel 64 (1971),ss. 35-37.

23

Bu dilekçe Chronicle of Current Events 19-20’de yayınlanmıştır (Londra,

1971), ss. 182-184.

24

Chronicle of Current Events 27 (Londra, 1973), s. 302.

25

Arhiv Samizdat, no. 281, s. 15; Lewytzkyj, Politische Opposition, ss. 300-315.

26

Lewytzkyj, Politische Opposition, ss. 283-299.

27

Arhiv Samizdat, no. 281, s. 16; mahkemenin tam safahatı için bkz.: Abdülhamitoğlu, ss. 179-182; Reddaway, ss. 266-268.

28

Sheehy, s. 20.

29

Abdûlhamitoğlu, ss. 184-185.

30

Sheehy, s.'21.

31

Sheehy, ss. 20-23 tam bir raporu için, Abdûlhamitoğlu, ss. 184-192.

32

Abdûlhamitoğlu, ss. 191-192; Sheehy, s- 21.

33

Lewytzkyj, Politische Opposition, s. 312; Arhiv Samizdat, no. 255; Gabay hakkında bakınız, Abdûlhamitoğlu, ss. 193-194, Cemilev hakkında ss. 194-196.

34

Abdülhamitoğlu, ss. 196-197; Emel Dergisi 64 (1971), s. 37.

35

Chronicle of Current Events 18 (1971), s. 127.

36

Lewytzkyj, Politische Opposition, ss. 286, 312-313.

37

Chronicle of Current Events 19-20 (1970), ss. 244-245; ve 22-23 (1972), s.

84.

38

Knm v period velikoy oteçestvennoy voynı 1941-1945, s. 445 (not 16).

39

Chronicle of Current Events 28-31. ss. 127-128.

40

Chronicle of Current Events 27 (1972), s. 303; Posev (Aralık 1974), s. 12; Chronicle of Current Events 28-31, ss. 127-131.

41

Christian Science Monitor, 15-16, 20 Nisan 1976 (Elizabeth Pond). Christian Science Monitor olayda Saharov'un şahsının arkasında bir şeyler olduğunu görebilen yegâne Amerikan gazetesiydi.

42

Sheehy, s. 5.

43

George Saunders (naşir), Samizdat: Voices of the Soviet Opposition (New York, 1974), s. 278.

44

Saunders, s. 296.

45

A.g.e., s. 304, 308.

46

Y.a.ge., s. 325-27; Reddaway, s. 258-259.

47

Reddeway, s. 249.

48

Arhiv Samizdat, no. 580.

49

Abdülhamitoğlu, s. 220-22: Potichnyj, s. 317.

50

Arhiv Samizdat, no.269 Barbara Jancar, “Religious Dissent in the Soviet Union”, RudolfL. Takes, Dissent in the USSR (Baltimore, 1975), ss. 214-215’de..

51

Abdülhamitoğlu, s. 222-25; Rothberg, s. 293.

52

Peter Dornan “Andrei Sakharov; the Conscience of a Liberal Scientist” Tokes, s. 369’da zikredilmiştir; tam metin Andrei D. Sakharov Speaks (New York), s. 95’dedir.

53

Sakharov Speaks, s. 229.

54

Kırımal, Genocide, s. 91’de.

55

A.g.e., s. 87-88.

56

A.g.e., s. 88.

57

Lenin Bayrağı, 21 Aralık 1968 ve 5 Nisan 1969 sayılan.

58

Abdûlhamitoğlu, s. 242.

59

Reddaway. s. 253.

Kitapta Geçen Bazı Terimler

Albantsı: 1774’den sonar Balkanlardan Kırım’a gelen göçmenlere Rusların verdikleri isim.

Beşli: Şahin Giay Han’ın Ban modeline uygun olarak kurduğu ordunun adı. Merkezi Rada: 1917’den sonra ve Ukrayna’nın Sovyetler Birliği’ne katılmasından önceki Ukrayna parlamentosu.

CPSU: Sovyetler Birliği Komünist Partisi. (SBKP)

Dvoryan: Rus zâdeganı.

Dvoryantsvo: Rus zadegan smıfı Gubemiya: Eyalet.

Kadet: Duma döneminde Kurucu Demokrat Parti, liberaller.

Kalgay: Hanın gıyabında yerine vekalet eden veliaht mirza.

Karaçi beyler: Kırım yönetici sınıfında birlikte kendi kabilelerini temsil eden beş önde gelen kabileden dördünün ortak adı.

Kulak: Teorik olarak kapitalist köylü anlamında hakeratamiz bir deyim ise de, genelde kırsal kesimde Sovyet muhalifi olanlar için kullanılırdı. M İrza, murza: Kınm asilzâdesi.

Namestnik: Çann bölgesel naibi; genel vali.

NKVD: Sovyet devlet gizli polisi.

Nureddin sultan: Kırım hanının ikinci derece naibi.

Polovtsi, Poloves: Kıpçaklann Rus kaynaklarındaki adı.

Pomeşçik: Rus toprak ağası.

Pomestiye: Rus toprak ağasının sahip olduğu arazi.

Revkom: Devrim komiserliği.

RSFSR: Rus sosyalist federe Sovyet cumhuriyeti.

Samizdat: Sovyetler birliğinde gayr-ı resmi yayın.

Sovnarkom: Sovyetler Birliği'nde Halk Komiserleri Meclisi.

S. R. Sosyalist Devrimci Parti.

Uluhane: Kırım Hanlığı'nda hanın anası, veliahz şehzadeyi doğuran kadın.
Volost: Nahiye

Votçiria: Rus İmparatorluğunda miras bırakılamayan arazi.

Kısaltmalar

B. S. E. Büyük Sovyet Ansiklopedisi.

Chaiers: Chaiers du monde russe et sovietique.

E. I. İslam Ansiklopedisi.

ITOIAE: Izvestiia tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii I etnografii, Odessa, 1866-1916.

ITUAK: Izvestiia tavricheskogo uchennago arkhivnago kommissii,

Odessa, 1875-1917.

P.S.Z. Polnoe sobranie zakonov rossiiskoi imperii, 3 series, St. Petersburg, 1830-1917.

SIRIO: Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchest

va, St. Petersburg, 1867-1916.

ZhMNP: Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia, St. Petersburg, 1846-1917.

ZOOID: Zapiski imperatorskogo odesskogo obshchestva istorii I

drevnostei, Odessa, 1844-1916.

KAYNAKÇA

Abdul Gaffar. Umdetüt-Tevarih. Istanbul, 1924. Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İlave XI, pp. 1-207.

Abdulhamitoğlu, Necip. Türksüz Kırım: Yüzbinlerin Sürgünü. İstanbul, 1974.

Abrahamowicz, Zygmunt. “Turkic Geographic Names Qaci and Qaci Sarayi in the Crimea.” Folia Orientalia 6 (1964): 244-47.

Adler, B. “Die Krim-Karaer in geschichtlicher, demographischer und volkskundlicher Beziehung.” Baessler Archiv 17 (1934): 103-33.

Agarwal, N. N. Soviet Nationalities Policy. Agra, 1969.

Akçokrakly, O. “Krymsko-tatarskie i turetskie istoricheskie dokumenty XVI-XIX w., vnov’ postupivshie v krymskii tsentral’nyi arkhiv.” Biulletin Tsentr. Arkh. Upravleniia KrASSR 2 (1932): 12-16.

--------- Novoe v istorii Chufut Kale. Simferopol’, 1928.

--------- Staro-krymskii nadpisi XIII-XV w. Simferopol’, 1927.

-------- “Tatarskie dokumenty XV-XIX w., khraniiashchiesia v Tsentr.

arkhive

KrASSR.” Biulletin Tsentr. Arkh. Upravleniia KrASSR 2 (1931): 13-19.

--------- Tatarskie tamgi v Krymu. Simferopol’, 1927.

Akın, 1. Bolsevizm felaketi ve kırım halk mücadelesi. Immenstadt, 1947.

Alaç, M. “Bolseviklerin İkinci işgalinden Sonra Kırım’da Neler Oldu?” Emel 29 (1965): 5-20.

--------- “Kırım’da Salomon Krym Hükümeti.” Emel 21 (1965): 10-15.

Alekberli, M. A. Bor’ba ukrainskogo naroda protiv turetsko-tatarskoi agressii. Saratov, 1961.

Aleksandrov, Grigorii. “Istreblenie krymskikh tatar.” Sotsialisticheskii vestnik. Paris, 1950.

Aleksandrov, I. E “O musul’manskom dukhovenstve i upravlenii dukhovnymi delami musulman v krymu posle ego prisoedinenie k rossii." ITUAK 51 (1914): 207-20.

Allen, Samuel, Jr. “The Zemstvo as a Force for Social and Civic Regeneration in Russia.” Ph.D. dissertation, Clark University, 1969.

Altdorffer, H. “Kongress der musulmanischen Geistlichen.” Die neue Orient 1, no. 10 (1917).

--------.“Die Kongresse der Mohammedaner Russlands in Kasan.” Die

neue Orient 2, no. 1 (1917).

Al’tman, V. “Sessiia po istorii Kryma.” Voprosy istorii 2 (1948): 179-84.

Amanton, Victor. Notices sur les diversespopulations du Gouvemement de la Tauride, et specialement de la Crimee. Besancon, 1854.

AN SSSR. Pushkin, polnoe sobranie sochinenie. Vol. 4. Moscow, 1937.

AN UkSSR. Istoriia goroda-geroia Sevastopolia, 1917-1957. Kiev, 1958.

Anderle, Alfred. “Antibolschewismus und ‘Ostforschung’ bei der Vorbereitung des zweiten Weltkrieges.” Wissenschaftliche Zeitschrift der Mariin-Luther Universitat 9 (Halle/Wittenberg, 1959).

Anderson, M. S. “The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783-1784.” Slavonic and East European Review 37 (1958): 17-41.

Andrievskii, A. Kommissiia 1749 g. dlia razbora vzaimnykh pretenzii tatar’ izaporozhtsev. Kiev, 1894.

d’Aragon, Marquis. “Le voyage de rimperatrice Catherine II en Crime d’apres

une relation inedite.” Revue des deux mondes 15 (July 1893): 394-418.

Arbatlı, Ömer. “Kırım’da Rüştiye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri.” Emel 26 (1965): 19-30. Arıkan, Sabri. Zagadnienie panstwa krym-skiego. Posen, 1939.

Arkas, Z. “Nachalo i deistviia russkago flota na Chernom mor’e s 1778 po 1798 god.”

ZOOID 4 (1860): 261-310.

Arkhiv Samizdat. 1968-. Collection of documents published irregularly.

Munich.

--------“Arkhiv voenno-pokhodnoi kantseliarii grafa P. A. Rumiantseva-

Zadunaiskago.” Chteniia 56 (1866), 96 (1876).

Armstrong, John A. The Politics of Totalitarianism. New York, 1961.

d’Askoli, Emiddio Dortelli. “Opisanie chemago moria i tatarii, 1634.” ZOOID 24 (1902): 89-180.

Aslanapa, O. “Kmm’da Türk Eserleri ve Mimar Sinan’ın Yaptığı Cami.” Türk Kültürü 28 (196S):229-40.

Atlas, M. Bor’ba za soveti, ocherkipo istorii sovetov v krymu, 1917-1918. Simferopol’, 1933.

Azana Iliia, Karaim Rabbi. “Sobytiia sluchivshiiasia v krymu v tsarstvo-vanie Shagin Gereia Khana.” Vremennik imperatorskago moskovskago obshchestva istorii idrevnostei rossiiskikh 24 (1854): 101-34.

Babenko, N. A. Obzor deiatel’nosti perekopskago zemstva za 1866-1896 gg. Simferopol’, 1897.

Babichev, G. Pokolenie otvazhnykh komsomol’tsy kryma—aktivnye pomoshchniki partii v velikoi otechestvennoi voine. Simferopol’, 1958.

Bachmakof T, A. Cinquante siecles devolution ethnique autour de la M er Noire. Paris, 1937.

Bagalei, D. I. “Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoi okrainy Moskovskago gosudarstva.” Chteniia 138, no. 3 (1886): 1-264.

Bagiev, I. Zemel’naia reforma i batrachestvo. Simferopol’, 1929.

Bakhchisarai: Putevoditel. Simferopol’, 1967.

Bakhrushin, S. V. “Osnovnye momenty istorii krymskogo khanstva.” Istoriia v shkole 3 (1936): 29-61.

Bantysh-Kamenskii, Dmitrii. Istoriia maloi rossii. Moscow, 1822.

Bantysh-Kamenskii, N. N. Reestr delam krymskogo dvora s 1474 po 1779 g. Simferopol’, 1893.

Baranchenko, V Gaven. Moscow, 1967.

Baranowski, Bohdan. Chlop polski w wake z tatarami. Warsaw, 1952.

--------- “Turcja i Krym Wobec Walk Polsko-Kozackich w r. 1625.”

Ziemia Czerwienska 3 (1937).

Barsamov, N., and A. Polkanov. Feodosiia: Proshloe goroda i arkheo-logicheskie pamiatniki. Feodosiia, 1927.

Barthold, W. “Ak Masdjid.” E.l. Vol. 1, p. 312.

Bashkirov, A. S. “Istoriko-arkheologicheskii ocherk kryma.” In Krym: PutevoditeV. Simferopol’, 1914. Pp. 172-226.

Baskakov, N. A. Vvedenie v izuchenie tiurkskikh iazykov. Moscow, 1962.

Battal-Taymas, A. “La litterature des tatars de Crimee.” Philologiae Turcicae Fundamenta 2 (Wiesbaden, 1964):785-92.

Beauplan. Description d’Ukrainie qui sontplusieurs Provinces du Royaume de Pologne (Rouen, 1660). Also, in Russian translation, Opisanie Ukrainy (St. Petersburg, 1832).

Bela, Juhasz. Magyar hadifoglyok a Krimi tatar rabsagban 1657-tol. Szeged,

1926. Belokurov, S. 0 posol’skom prikaze. Moscow, 1906.

Benenson, M. E. Ekonomicheskie ocherki kryma. Simferopol’, 1919.

Bennigsen, A., and Chantal Lemercier-Quelquejay. Islam in the Soviet Union. New York, 1967.

--------. “Le Khanat de Crimee du XVIe siecle de la tradition mongole â

la suzerainete ottomane d’apres un document inedit des Archives ottomanes.” Cahiers 13 (1972):321-37.

--------. “La Moscovie, l’Empire ottoman et la crise successorale de

1577-1588 dans le Khanat de Crimee.” Cahiers 14 (1973):453-87.

--------. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie

avant 1920. Paris, 1964.

-------- “La Russie du XVIIIe siecle dans les archives de l’Empire

ottoman.” La Russie de I’Europe. Paris, Moscow (1970):307-23.

Benzing, Johannes. “Berliner politische Veroffentlichungen der Türken aus der Sowjetunion.” Welt des Islam 18 (1936).

Berezhkov, M. N. “Drevneishaia kniga krymskikh posol’skikh del (1474-1505).” ITUAK 21: 27-55.

--------. “Krymskiye dela v starom tsarskom arkhive XVI v. na osnovanii

sovremennoi arkhivnoi opisi.” ITUAK 19:93-100.

--------. “Nur’saltan, tsaritsa Krymskaia.” ITUAK 27 (1897): 1-17.

—-------. “Planzavoevaniia Kryma, sostavlennyi Iuriem Krizhanichem.”